

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Uusima aja osakond

Joonas Veerme
BATUN, inimõigused ja Balti küsimus ÜRO-s, 1971-1991
Magistritöö

Juhendaja: kaasprof Kaarel Piirimäe, PhD

Tartu 2026

Tänu sõnad

Käesoleva magistritöö valmimist on toetanud Tartu Ülikooli Sihtasutuse Heino Ainso nimelise rahvusvahelise ajaloo fondi 2025. aasta stipendium. Samuti on uurimistöö koostamisele kaasa aidanud Korporatsioon Ugala vil!! Rudolf Sõmermaa ja Vidrik Saluste stipendium. Autor soovib antud institutsioone toetuse eest sügavalt tänada.

Annotatsioon: Magistritöö käsitleb välisbalti organisatsiooni BATUN (Baltic Appeal to the United Nations) tegevust teadlikkuse suurendamisel Balti küsimusest Ühinenud Rahvaste Organisatsioonis (ÜRO) aastatel 1971-1991, keskendudes inimõiguste alasele tegevussuunale. Töö analüüsib, kuidas BATUN kasutas inimõiguste temaatikat Balti küsimuse rahvusvaheliseks esiletõstmiseks ning millised külma sõja aegse rahvusvahelise poliitika tegurid ja arengud seda mõjutasid. Uurimusest järeldub, et inimõigused kujunesid BATUN-i jaoks keskseks ja mõjusaimaks raamistikuks Balti küsimuse hoidmisel rahvusvahelises tähelepanusfääris.

Märksõnad: Inimõigused, külm sõda, Balti küsimus, rahvusvaheline poliitika, ÜRO

Sisukord

Sissejuhatus.....	5
1. BATUN-i inimõiguste alase tegevussuuna esilekerkimine, 1971-1975	14
1.1 Pöördepunkt: „Kudirka hetk“	14
1.2 Esimene visiit ÜRO Inimõiguste Komisjoni ning selle järelmid, 1971	21
1.3 Põrkumine ÜRO Inimõiguste Komisjoni poliitiliste jõujoontega, 1972-1975	28
2. Rahvusvaheline „inimõiguste hetk“ ja Balti küsimus, 1976-1982	42
2.1 Helsingi lõppakt: Ida-Lääne pingelõdvendusest inimõigusteni	42
2.2 „Üks suur idee on käiku lastud“: välisbalti „inimõiguste hetk“	54
2.3 BATUN taas ÜRO Inimõiguste Komisjonis, 1976-1982	64
3. Balti küsimuse lahenduse suunas, 1983-1991	85
3.1 Inimõiguste ja rahvusvahelise poliitika piiril: enesemääramisõigus ja Balti küsimus	85
3.2 BATUN, Euroopa ja Balti küsimus 1980. aastatel	89
3.3 Epiloog: Balti küsimuse esmakordne tõstatumine ÜRO Inimõiguste Komisjonis, 1991 ...	96
Kokkuvõte.....	100
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	103
Summary	111

Sissejuhatus

1971. aastaks oli BATUN-il (*Baltic Appeal to the United Nations*, Balti Apell ÜRO-le) jäänud selja taha neli sisukat tegevusaastat. 13. veebruaril 1966 asutatud pagulasbaltlaste ühendorganisatsiooni juured läksid tagasi 1965. aasta 13. novembril New Yorgis Madison Square Gardeni siseareenil toimunud eestlaste, lätlaste ja leedulaste enneolematu massimeeleavalduseni. Hetk oli sümboolne – 1960. aastate keskpaik märkis kahe aastakümne möödumist II maailmasõja lõpust, mis jättis Balti rahvad raudse eesriide taha. Nende aastakümnete vältel oli sellest tulenev Balti küsimus, probleem Balti riikide rahvusvahelisest staatusest, hakanud maailmakogukonna teadvusest hajuma. Paratamatu diplomaatide põlvkonnavahtetus oli taandanud iseseisvad Balti riigid kaugeks ja uduseks mälestuseks. Seega kujunes meeleavalduse eesmärgiks juhtida laiema avalikkuse ning poliitikute ja diplomaatide tähelepanu Balti riikide ebaõiglasele saatusele. 14 000 välisbaltlase ja teistest rahvustest toetajate ees ette loetud „Balti küsimus: apell Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni südametunnistusele“ (*The Baltic Question: An Appeal to the Conscience of the United Nations*) taaselustas püüdlused viia Balti riikide ebaseaduslik anneksioon maailmaorganisatsiooni päevakorda.¹

Kuigi nimetatud märgukiri tähendusrikast vastukaja ÜRO-s ei saavutanud, innustas asetleidnu noori välisbalti aktiviste ühistööd jätkama. Nad täheldasid, et vanaviisi talitamine ei vii enam edasi ning väljakutsele tuleb teistmoodi läheneda. Vastse organisatsiooni meetodiks sai otsene lobitöö – kokkulepitud külaskäigud ÜRO liikmesriikide alalistesse esindustesse New Yorgis, kus vestluste raames esitleti Balti riikide olukorraga seotud materjale, püüti saada aimu nende riikide suhtumisest baltlaste vabaduspüüdlusse ning luua kontakte. On mõistetav, et enda agendale tähelepanu võitmiseks tuleb mistahes küsimus raamistada vastavalt kaasaegsele sõlmprobleemile. 1960ndaid aastaid on maailma lähiajaloos peetud murranguliseks ajajärguks. Lisaks teistele olulistele ühiskondlikele, kultuurilistele ja poliitilistele muutustele oli ajastu keskmes dekoloniseerimine. Välisbalti kogukonnale ei jäänud taolised arengud märkamata – kolonialismi kolmandas maailmas ning Nõukogude okupatsiooni tajuti sama mündi erinevate külgedena. Nii kujuneski esimeseks neljaks aastaks BATUN-i peamiseks tegevussuunaks taotlus, et vastavalt 1960. aasta ÜRO dekoloniseerimisdeklaratsioonile ning selles rõhutatud rahvuslikule

¹ Okas Ainso, S. *BATUNi lugu: Balti Apell ÜROle 1966-1991*. Tallinn: Argo, 2024, lk 23-26.

enesemääramisõigusele peaksid ka Baltimaad, sarnaselt Aafrika ja Aasia maadele, saada vabastatud rõhuva koloniaalvõimu alt.

Siiski BATUN-i ettevõtmist leida viis Balti küsimuse tõstatamiseks läbi dekoloniseerimise prisma ei saanud edu. Antud fookus kujunes lootusetuks tupikteks peamiselt kahel põhjusel. Esiteks oli äsja iseseisvunud nn kolmanda maailma riikide ÜRO-sse vastuvõtmine muutnud organisatsiooni poliitilist dünaamikat viisil, mis suuresti soosis Nõukogude Liidu ja tema liitlaste huve. Loomulikult ei soovinud viimane Balti küsimuse tõstatumisest midagi kuulda. Seetõttu olid hüpoteetilised sisulised aktsioonid Balti riikide nimel ÜRO-s hukule määratud, koos ebamugavate tagajärgedega võimalikule algatajaleerile. Teiseks ei suutnud BATUN ületada nn värvijoont.² Ehkki loodeti, et needsamad iseseisvuse saavutanud rahvad kogevad Balti riikide ja enda saatuste vahel äratundmist ning on toetavad, ei pidanud see paika. Balti riikide varasema iseseisvuspõlve tõttu ei tajutud olukordi võrreldavana ning lõpuks olid baltlaste väidetavad rõhujad samasuguse väljanägemisega kui anastatud. Sellegipoolest oli 1970. aastate alguses aeglaselt, kuid järjepanu avalikkuse tähelepanuringi kerkimas uuem kaasaegne sõlmprobleem – individuaalsed inimõigused, mis näisid pakkuvat värskemad ja perspektiivsemad raamistust ka Balti küsimuse tõstatamisele.

Käesolev magistritöö käsitleb BATUN-i tegevust teadlikkuse suurendamisel Balti küsimusest 1970. ja 1980. aastatel, keskendudes inimõiguste temaatika ning Balti küsimuse rahvusvahelise esiletõstmise vahekorrale. Töö algushetkeks on valitud 1971. aasta, mil leedulasest meremehe Simas Kudirka juhtumi ning sellele järgnenud esimese visiidi ÜRO Inimõiguste Komisjoni järelemlid ladusid aluse BATUN-i inimõiguste alasele tegevussuunale. Viimane jäi organisatsiooni tegevust defineerima kuni Balti küsimuse lõpplahenduseni 1991. aastal. Valitud periood võimaldab jälgida inimõiguste temaatika rahvusvahelise esiletõusu ja Balti küsimuse omavahelist seost pikema aja vältel, luues eeldused põhjalikumate ja üldistavamate järelduste tegemiseks.

Sellest tulenevalt ei põhine magistritöö teemakäsitlus üksnes BATUN-i kui organisatsiooni tegevusloo kirjeldamisel. Seevastu on pandud olulisemat rõhku uuritava asetamisele kaasaegse rahvusvahelise poliitika konteksti. Seega on töös ühendatud mitmetasandiline allikakriitiline

² Piirimäe, K. „Balti üleskutse ÜRO-le ja külma sõja aegne võitlus enesemääramise pärast“, *Vikerkaar*, nr. 9, 2025, lk 71-93, (siin lk 80).

analüüs juhtumiuuringulise ja diskursusanalüütilise lähenemisega, et jälgida korraga nii BATUN-i tegevust kui Balti küsimuse raamistamist inimõiguste võtmes.

Teema olulisus ja väärtus seisneb just selle lahutamatus põimumises rahvusvahelise ajalooga. BATUN-i kaudu avaneb võimalus madalama tasandi vaatepunktist uurida, kuidas üks pagulasbaltlaste valitsusväline organisatsioon püüdis tegutseda suuremas rahvusvahelises raamistikus, kohandades sõnumi raamistust ning luues Balti küsimuse tähendusvälja vastavalt laiematele arengutele. Seejuures toimib see ka vastupidi ehk läbi BATUN-i tegevuse on võimalik neidsamu laiemaid arenguid, eeskätt inimõiguste austamise kui rahvusvahelise poliitika normi esilekerkimist 1970.-1980. aastatel vahetumalt ning Balti rahvaste ajaloole lähedasemalt mõtestada. Balti küsimus paikneb selgelt külma sõja rahvusvaheliste suhete ning inimõiguste ajaloo ristumispunktis, mistõttu on käesolev töö pühendunud antud käsitusviisi avamisele.

Autori eesmärgiks on antud magistritöö raames vastata kolmele peamisele uurimisküsimusele. Esiteks, kuidas BATUN kasutas inimõiguste temaatikat Balti küsimuse nähtavaks tegemisel ÜRO-s ning millele keskenduti. Teiseks soovib autor välja selgitada, millised rahvusvahelise poliitika tegurid mõjutasid Balti küsimuse tõstatumist inimõiguste kontekstis ning kuidas. Kolmandaks huvitab autorit kuivõrd oluliseks on võimalik pidada rahvusvahelist „inimõiguste hetke“ Balti küsimuse esiletõstmisel rahvusvahelisel areenil.

Magistritöö on jagatud kolmeks peatükiks. Siinkohal on autor lähtunud „hetkedest“, mis märkisid olulisi nihkeid nii BATUN-i tegevuses kui laiemal rahvusvahelisel areenil. Esimene peatükk keskendub BATUN-i inimõiguste alase tegevussuuna esilekerkimisele, nn „Kudirka hetkele“. See võtab fookusesse nimetatud juhtumi, esimese visiidi ÜRO Inimõiguste Komisjoni Genfis ning kaasaegse inimõiguste alase raamistiku ÜRO-s koos sealsete poliitiliste jõujoontega. Teine peatükk heidab valgust rahvusvahelisele „inimõiguste hetkele“. Selles analüüsitakse inimõiguste kui rahvusvahelise poliitika normi kujunemist ja tähendust Ida-Lääne suhetes, mille kaudu võetakse luubi alla ka pagulasbalti vaatenurk ning selle mõju, nn välisbalti „inimõiguste hetk“. Seeläbi on ühtlasi üksikasjalikumalt vaadeldud ja mõtestatud BATUN-i tegevust antud perioodil. Kolmas peatükk keskendub individuaalsete inimõiguste ja kollektiivse rahvusliku enesemääramise kontseptuaalsele pingele ning sellega seotud BATUN-i „Euroopa hetkele“, see tähendab püüdele laiendada Balti küsimuse toetuskontingenti. Epiloogis on analüüsitud Balti küsimuse esmakordset tõstatumist ÜRO Inimõiguste Komisjoni ametlikus päevakorras 1991. aastal.

Historiograafia

BATUN-ist on siiani ajalookirjutusse jõudnud vähe. Kahtlemata on mahukaimaks avaldatud käsitluseks 2018. aastal inglisekeelsena ning 2024. aastal eestikeelsena ilmunud Sirje Okas Ainso teos „BATUNi lugu: Balti Apell ÜROle 1966-1991“ („*The story of BATUN 1966-1991: Baltic Appeal to the United Nations*“).³ Tegemist on organisatsiooniloolise üldkäsitlusega ning põhineb suuresti BATUN-i kauaaegsete ja teenekate liikmete Uldis Bluķise, Heino Ainso ning Ints Rupnersi avaldamata käsikirjal „*A Historiography of BATUN*“.⁴ Sirje Okas Ainso tegutses samuti BATUN-i ridades, seda alates 1968. aastast. Siiski on ka varem BATUN-i tegevust põgusalt käsitletud, näiteks Heino Ainso⁵ poolt ning organisatsiooni rolli on lühidalt maininud Vahur Made ja Helen M. Morris.⁶ Ühtlasi on enda tegevust BATUN-is meenutanud Juta Ristsoo.⁷ Vastasutatud BATUN-i ning välisbalti kodanikuliikumise ACA (*Americans for Congressional Action to Free the Baltic States*) puutepunkte ja koostööd 1960. aastate lõpupoolel on kirjeldanud Arne Kalm.⁸ Pärast Okas Ainso teose inglisekeelse versiooni ilmumist arvustas seda Rein Taagepera.⁹ Jättes välja nimetatud raamatu, tuleb paraku tõdeda, et pagulasbalti poliitilist tegevust puudutavates käsitlustes on BATUN jäänud pigem ääremärkuseks. Autorile teadaolevalt läti ja leedu keeles BATUN-iga seonduvat historiograafiat avaldatud ei ole.

Sirje Okas Ainso „BATUNi loo“ puhul pole tegemist rangelt ajalooteadusliku uurimistööga, kuid sellegipoolest on tarvilik välja tuua antud teoses kajastuvad teemad ning see, kuidas üldse on lähenetud BATUN-i ajaloo dokumenteerimisele. Ülevaatliku loomu tõttu on keeruline kaardistada konkreetsemaid ja üksikasjalikumaid hüpoteese või uurimisküsimusi, mida Okas Ainso püüaks tõestada või millele vastust leida. Pigem kaetakse paljusi eriilmelisi BATUN-iga seotud küsimusi läbi terve tegevusperioodi ning kirjeldatakse neid. Samuti moodustavad teose mahust poole valitud arhiividokumentide tõmmised ning fotod organisatsiooni tegevusest. Sellest tulenevalt võib öelda,

³ Vt. Okas Ainso, S. *BATUNi lugu: Balti Apell ÜROle 1966-1991*. Tallinn: Argo, 2024.

⁴ Avaldamata käsikiri on leitav BATUN-i fondist Läti Riigiarhiivis. Vt. „A HISTORIOGRAPHY OF BATUN 1965-91“. Autori: Uldis Bluķis, Heino Ainso, Ints Rupners. LVA.F2944.US9v.L1.

⁵ Vt. Ainso, H. „BATUN ja Baltimaade vastuvõtmine ÜRO-sse“, *Looming*, nr. 2, 1997, lk 228-237.

⁶ Vt. Morris, H. M., Made, V. *Émigrés, dissidents and international organisations*. - Hiden, J., Made, V., Smith, D. J. (toim). *The Baltic Question during the Cold War*. New York: Routledge, 2008, lk 144-155.

⁷ Vt. Ristsoo, J. Mälestused väliseesti tegevusest. – Anniste, K., Kumer-Haukanõmm, K., Tammaru, T. (toim). *Sõna jõul: diaspora roll Eesti iseseisvuse taastamisel: 6. ja 7. augustil 2008 Jõhvis toimunud konverentsi raames toimunud kogumik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008, lk 185-196.

⁸ Vt. Kalm, A. *Balti musketärid USA Kongressis*. Viimsi: Kirjastus Aade, 2015, lk 114-118, 151, 156-160, 173; Arne Kalm (1936-2019) oli ACA eesti sektsiooni juht 1961-1969.

⁹ Vt. Taagepera, R. „Arvustus. BATUN: Balti hääl ÜROs 1966-1991“, *Akadeemia*, nr. 10, 2018, lk 1869-1875.

et teose ideeliseks suunitluseks on anda edasi terve institutsionaalne ajalugu, mistõttu leidub BATUN-i juures üksikasjalikumalt uurimist, analüüsi ja kontekstualiseerimist vajavaid probleemiasetusi mitmeid.

Nii on BATUN-i dekoloniseerimise tegevussuunda läbi rahvusliku enesemääramise prisma puudutanud Kaarel Piirimäe. Tema käsitle kohaselt ei suutnud BATUN Balti küsimust efektiivselt dekoloniseerimisega siduda tänu kollektiivse enesemääramise vastuolulistele tõlgendustele kaasaegses ÜRO-s. Eelkõige kolmanda maailma riikide arusaam kolonialismivastasusest ei toetanud baltlaste nägemust „punase kolonialismi“ likvideerimisest Euroopas. Järgnenud „inimõiguste revolutsiooni“ BATUN-is on Piirimäe kokkuvõtlikult põhjendanud dramaatiliste sündmuste ja asjaolude ning sihipärase tegutsemise kokkulangemisega.¹⁰ Siinkohal avaldubki lünk BATUN-i ajaloos, mida käesoleva magistritöö autor on püüdnud täita ning milles antud töö vajalikkus seisneb. See tähendab, on tarvis anda põhjalikum ja üksikasjalikum käsitus, millist rolli hakkasid inimõigused BATUN-i tegevuses Balti küsimuse esiletõstmisel edaspidi mängima ning kuidas oli see seotud laiemas rahvusvahelise kontekstiga.

Nagu ülevalpool mainitud, asetseb Balti küsimus külma sõja rahvusvaheliste suhete ning inimõiguste ajaloo ristumispunktis. Üheks põhjapanevaimaks kontseptsiooniks inimõiguste kujunemisel rahvusvahelise poliitika normiks peetakse Daniel C. Thomase „Helsingi efekti“. Ta väidab, et 1975. aasta Helsingi lõppakti sisse viidud inimõiguste ja põhivabaduste austamise põhimõtte ning järgnenud Helsingi protsess aitasid otsustavalt kaasa Nõukogude Liidu ja teiste kommunistlike režiimide sisemisele kokkuvarisemisele Ida-Euroopas. Sealjuures oli oluline roll kodanikuühiskonnal ning rahvusvahelistel inimõigusorganisatsioonidel, mis aina enam hakkasid mõjutama riikidevahelist päevakorda, nii kahepoolsetes suhetes kui ka multilateraalsel tasandil.¹¹ Ühtlasi on inimõigusorganisatsioonide rahvusvahelise võrgustiku olulisust külma sõja lõppemisel ning inimõigusaktivismi tähtsat rolli käsitlenud Sarah B. Snyder.¹²

¹⁰ Vt. Piirimäe, K. „Balti üleskutse ÜRO-le ja külma sõja aegne võitlus enesemääramise pärast“, *Vikerkaar*, nr. 9, september 2025, lk 71-93.

¹¹ Vt. Thomas, D. C. *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton: Princeton University Press, 2001.

¹² Vt. Snyder, S. B. *Human Rights Activism and the End of the Cold War: A Transnational History of the Helsinki Network*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Laiemas plaanis on inimõiguste lähiajaloo mõjukaimaks autoriks peetud Samuel Moyni ning tema nägemust inimõigustest kui „viimasest utoopiast“. See tähendab, pakkudes moraalset alternatiivi tõsiseltvõetavust kaotanud „ideoloogilistele utoopiatele“, kerkisid inimõigused 1970. aastatel tänu „alt-üles“ initsiatiivile üldsuse teadvusse ning hakkasid mõjutama rahvusvahelist poliitikat.¹³ Just selle käsitlusega seostatakse ka „inimõiguste hetke“ mõiste levikut teemakohases historiograafias. Nimetatud mõiste on kesksel kohal ka käesolevas töös. Väga põhjaliku käsitluse inimõigustest II maailmasõja järgses rahvusvahelises poliitikas on koostanud Jan Eckel.¹⁴ ÜRO inimõiguste raamistiku kujunemist ning dekoloniseerimise ja kolmanda maailma rolli sealjuures on oluliselt uurinud Roland Burke.¹⁵ Käesoleva töö keskmeks olevat Balti küsimust on külma sõja kontekstis põhjalikult erinevatest vaatepunktidest käsitlenud John Hideni, Vahur Made ja David J. Smithi toimetatud kogumikus.¹⁶ BATUN-i kodumaa Ameerika Ühendriikide (USA) rollile Balti küsimuse juures on erilist tähelepanu pööranud Una Bergmane.¹⁷

Lisaks „inimõiguste hetke“ mõistele on töös oluline ka „täendusvälja“ mõiste. Selle all on autor silmas pidanud diskursiivseid ja sümboolseid seoseid, mille kaudu anti Balti küsimusele rahvusvahelises poliitikas konkreetne tähendus. Siinkohal on lähtunud Margaret E. Kecki ja Kathryn Sikkinki rahvusvaheliste huvivõrgustike käsitlusest, mille kohaselt taoliste tegutsejate mõju ei seisne otseses poliitilises võimuses, vaid teatud võimes kujundada väärtusruumi, milles mingit probleemi tõlgendatakse.¹⁸ BATUN-i puhul tähendas see Balti küsimuse sidumist konkreetsete inimõiguste rikkumiste juhtumitega.

¹³ Vt. Moyn, S. *The Last Utopia: Human Rights in History*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2010.

¹⁴ Vt. Eckel, J. *The Ambivalence of Good: Human Rights in International Politics since the 1940s*. Oxford: Oxford University Press, 2019.

¹⁵ Vt. Burke, R. *Decolonization and the Evolution of International Human Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010.

¹⁶ Vt. Hiden, J., Made, V., Smith, D. J. (toim). *The Baltic Question during the Cold War*. New York: Routledge, 2008.

¹⁷ Vt. Bergmane, U. *Politics of Uncertainty: The United States, the Baltic Question, and the Collapse of the Soviet Union*. Oxford: Oxford University Press, 2023.

¹⁸ Vt. Keck, M. E., Sikkink, K. *Activists beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca; London: Cornell University Press, 1998.

Allikad

Magistritöö põhilise allikabaasi moodustab Läti Rahvusarhiivi (*Latvijas Nacionālais arhīvs*) osaks olevas Riigiarhiivis (*Latvijas Valsts arhīvs*, LVA) hoitud BATUN-i fond.¹⁹ Sinna kogutud dokumentatsioon on suurel hulgal pärit BATUN-i arhiivist, mis 2019. aastal New Yorgist kohaliku läti kogukonna hoole alt Riiga toimetati ning süsteemselt korrastati.²⁰ Arhiivi üleandmise memorandumile kirjutasid lisaks BATUN-i esindajatele alla ka Balti riikide suursaadikud ÜRO juures. BATUN-i arhiivi Baltikumi toomise eesmärgiks nimetati laiema avalikkuse ning uurijate tutvustamist organisatsiooni panusega Balti küsimuse ülevahtmisele.²¹ Võib öelda, et käesolev magistritöö on nimetatud sihi tunnistajaks. Ühtlasi avati Läti Rahvusraamatukogus 2020. aastal BATUN-i fondi ainetel näitus, tähistamaks ÜRO 75. aastapäeva ning Läti (ja teiste Balti riikide) ÜRO-sse vastuvõtmise lähenevat 30. juubelit. See sai teoks BATUN-i pikaajalise liikme Dzintra Bungsi eestvedamisel ning näituse esmaavamisel osalesid nii Läti Vabariigi president kui välisminister.²² Aasta hiljem liikus näitus näiteks Rahvaste paleesse ehk ÜRO Euroopa peakorterisse Genfis.²³ Samuti on Läti Rahvusarhiiv kureerinud ülevaatliku virtuaalnäituse BATUN-i tegevusest.²⁴

Lisaks on autor kasutanud Heino Ainso eraarhiivi, mis on andnud väärt täiendust materjalile BATUN-i fondist. Töö raames oluline ÜRO dokumentatsioon (resolutsioonid, Inimõiguste Komisjoni jt organite istungjärgude kokkuvõtted, istungite protokollid jpm) pärineb ÜRO

¹⁹ LV LVA F2944. Baltiešu aicinājums Apvienotām Nācijām (BATUN) /ASV/.

²⁰ „Public to get access to Baltic organization BATUN's archives“, 16.06.2019. *Delfi LT*, <https://www.delfi.lt/en/politics/public-to-get-access-to-baltic-organization-batun-s-archives-81465913>, (kasutatud 16.04.2026).

²¹ „About the exhibition. The BATUN documents arrive at the National Archives of Latvia“, *National Archives of Latvia*, <https://www.archiv.org.lv/batun/index.php/about-exhibition-2/>, (kasutatud 16.04.2026).

²² „An exhibition unveiled on contributions by BATUN, a Baltic exile organisation, to the restoration of the Baltic States' independence“, 18.09.2020. *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Latvia*, <https://www.mfa.gov.lv/en/article/exhibition-unveiled-contributions-batun-baltic-exile-organisation-restoration-baltic-states-independence>, (kasutatud 16.04.2026).

²³ „Baltic States marked 30th anniversary of the accession to the United Nations and Centenary of their accession to the League of Nations in Geneva“, 17.09.2021. *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Lithuania*, <https://www.urm.lt/en/news/928/baltic-states-marked-30th-anniversary-of-the-accession-to-the-united-nations-and-centenary-of-their-accession-to-the-league-of-nations-in-geneva:34755>, (kasutatud 16.04.2026).

²⁴ Vt. „Virtual exhibition. BATUN: For the freedom and independence of the Baltic nations“, <https://www.archiv.org.lv/batun/>, *National Archives of Latvia*, (kasutatud 16.04.2026).

digitaalsest raamatukogust (*United Nations Digital Library*).²⁵ Veel on autoril olnud võimalus kasutada Balti riikidega seonduvat materjali Saksamaa Liitvabariigi välisministeeriumi arhiivist.²⁶

Allikapublikatsioonidest on autor kasutanud Ameerika Ühendriikide Riigidepartemangu (välisministeeriumi) poolt väljaantava *Foreign Relations of the United States* (FRUS) köiteid, mis puudutavad USA välispoliitikat 1970. ja 1980. aastatel. FRUS koostamisel järgitakse statuuti, mille kesksedeks põhimõteteks on ajalooline objektiivsus ja täpsus. Publitseeritud dokumente ei ole toimetatud ilma seda märkimata ning välja ei ole jäetud fakte, mis etendasid olulist rolli välispoliitiliste otsuste tegemisel. Samuti ei tohi dokumentidest olla puuduliku poliitika varjamise eesmärgil kõrvaldatud ühtegi asjaolu.²⁷

Käsitletava teema kontekstis kerkis olulise täiendava allikana esile välisbalti ajakirjandus. See andis diskursusanalüüsi võtmes avardava sissevaate kaasaegsesse pagulasbalti avalikku arutellu, eriti mis puudutas laiemat ühiskondliku, poliitilise ja rahvusvahelise sfääri „inimõiguste hetke“ ja Balti probleemide suhestamist. Ühtlasi oli ajakirjandusest võimalik leida kohati detailsemat lisainformatsiooni BATUN-i tegevuse kohta, mida teistes primaarallikates ei ilmnenu. Väliseesti ajakirjanduse mõju kogukonnale uurinud Ann Aaresild on väitnud, et ajalehed hoidsid diasporaa identiteedis üleval võitlusvaimu. Näiteks rahvuslike ja nõukogudevastaste aktsioonide kajastamine taastootis sedasama rahvuslikku meelsust kogukonnas.²⁸ Antud tähelepanekut on kahtlemata võimalik üle kanda välisbalti ajakirjanduse mõjule ja BATUN-i tegevuse juurmõttele laiemalt.

Väliseesti väljaannetest on enim kasutatud USA-s ilmunud Vaba Eesti Sõna ja Kanadas ilmunud Vaba Eestlast, vähemalt määral Rootsis ilmunud Eesti Päevalehte ja Teatajat ning Kanadas ilmunud Meie Elu. Välisläti väljaannetest kasutas autor kõige populaarsemat ajalehte *Laiks*, mis oli suunatud USA ja Kanada lätlastele. Välisleedu väljaannetest leidis enim kasutust *Draugas*, mis oli leedu diasporaa hulgas vanim ning suurima tiraažiga ajaleht. Sarnaselt Eesti Rahvusraamatukogu digitaalarhiivile DIGAR,²⁹ on ka Läti Rahvusraamatukogu hulganisti

²⁵ United Nations Digital Library (UNDL), <https://digitallibrary.un.org/>, (kasutatud 17.04.2026).

²⁶ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA). B 41-ZA 139286 SU Baltischen Staaten 1983-1986.

²⁷ „About the Foreign Relations of the United States Series“, *Office of the Historian*, <https://history.state.gov/historicaldocuments/about-frus>, (kasutatud 17.04.2026).

²⁸ Aaresild, A. „Leht ei mõjutanud meid, ma ei usu“: meedia roll ja muutused külma sõja algusest tänapäevani väliseesti kogukondades Kanadas ja USA-s. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool, Balti filmi, meedia, kunstide ja kommunikatsiooni instituut, 2020, lk 75.

²⁹ Vt. „DIGAR – Eesti artiklid“, *Eesti Rahvusraamatukogu*, <https://dea.digar.ee/>, (kasutatud 17.04.2026).

lätikeelset perioodikat digiteerinud, mis on uurijate tööd tänuväärselt lihtsustanud.³⁰ Leedu diasporaa-väljaanded on samuti tänu suuremahulisele digiteerimisprojektile hõlpsasti kättesaadavad.³¹ Lisaks välisbalti väljaannetele on autor viidanud teemakohastele artiklitele ka teistest ajalehtedest, näiteks *The New York Times*.

³⁰ Vt. „Periodika“, *Latvijas Nacionālā bibliotēka*, <https://periodika.lv/>, (kasutatud 17.04.2026).

³¹ Vt. „Apie projektą/About the project“, *SPAUDA.org – Suskaitmenintas lietuvių diasporos laikraščių archyvas*, <https://www.spauda.org/tai-kas-cia-bus/>, (kasutatud 17.04.2026).

1. BATUN-i inimõiguste alase tegevussuuna esilekerkimine, 1971-1975

1.1 Pöördepunkt: „Kudirka hetk“

Inimõiguste temaatikale keskendumine kerkis otsustavalt BATUN-i juhatuse huviorbiiti seoses leedulasest kaluri Simas Kudirka luhtunud põgenemiskatsega, mis leidis aset Ameerika Ühendriikide ranniku lähisel 23. novembril 1970. Juhtum pälvis Ameerika Ühendriikides väga suurt avalikkuse tähelepanu ning pahameelt, kuna toimunut varjutas USA ametivõimude äärmine ebapädevus olukorra lahendamisel.

Situatsioon sai alguse etteplaneeritud kokkusaamisel Nõukogude Liidu kalalaevastiku ning Ameerika Ühendriikide rannavalve, kaubandusametnike ja kalandussektori esindajate vahel. See toimus USA (Massachusettsi osariigi) territoriaalvetes Martha's Vineyard nimelise saare lähisel. Parajasti kui osapooled arutasid nõukogude kalatraaleri *Sovietskaya Litva* pardal kalastusõigustega seotud probleemküsimusi, andis raadiotelegrafist Kudirka USA rannavalvelaeva *Vigilant* meeskonnaliikmele salaja märku plaanist üle joosta ja poliitilist varjupaika paluda. Mõned tunnid hiljem kinnitas ta oma kavatsust sigaretipakki peidetud kirjas, mis ameeriklasteni jõudis. Õhtuhämaruse saabudes tegi leedulane plaani teoks ning hüppas kalatraalerilt *Vigilant*'i tekile. Nii vallandus sündmusteahel, mille järelmid viisid sekkumiseni president Richard Nixoni poolt ning juhtunu uurimiseni USA Kongressis.³²

Nimelt, samal ajal kui Kudirka ootas soodsaimat hetke üle joosta, küsis *Vigilant*'i komandör rannavalvepiirkonna staabist juhtnööre, kuidas sellisel juhul käituda. Kuna sealsetel ülematel puudus arusaam varjupaiga andmise reeglitest, nõustati komandöri, et ilmselt tuleks jooksik nõukogulastele tagasi anda. Veelgi suurendas segadust vaevaline ja kohmakas teabe liikumine rannavalve ning asüüli andmisega tegelenud välisministeeriumi vahel. Taoliste kõhklevate juhtnööride erineval kujul kordamine muutus lõpuks käsuks. Peale ülejooksmise aset leidmist esitas *Sovietskaya Litva* kapten kirjaliku nõudmise Kudirka tagasiandmiseks, tuues valeettekäändeks, et leedulane olevat laeva seifist varastanud 3000 rubla. Loomulikult ei soovinud Kudirka vabatahtlikult Nõukogude alusele naasta ning kordas ameeriklastele, et tagasimineku on tema jaoks eluohtlik. *Vigilant*'i komandör oli sunnitud ülevaltpoolt tulnud käsku täitma, mistõttu

³² *Attempted Defection by Lithuanian Seaman Simas Kudirka: Report of the Subcommittee on State Department Organization and Foreign Operations of the Committee on Foreign Affairs House of Representatives.* Washington: U.S. Government Printing Office, 1971, lk 1-4.

valis ta enda meelest parima lahendusena lubada viis *Sovietskaya Litva* meeskonnaliiget laeva pardale Kudirka tagasi viima. Nad ajasid leedulast mööda alust taga, kätte saades peksid ta jõhkralt läbi ja sidusid tekki mässituna kinni. Ameeriklased ei teinud nõukogulaste takistamiseks midagi. Kuna laevad olid üksteisest vahepeal kaugenenud, anti viimastele naasmiseks kasutada isegi *Vigilant*'i päästepaat, kus vägivald Kudirka suhtes tagasiteel kalatraalerile jätkus.³³ Peale juhtunut kästi *Vigilant*'il viibinutele sellest vaikida.³⁴

Üheks *Vigilant*'i pardal viibinud USA kalandussektori esindajaks oli aga Robert Brieže, 1944. aastal läände põgenenud ning lõpuks USA-sse asunud lätlane. Andes hiljem kongresmenide ees tunnistusi sõnas ta, et üritas komandörile selgitada USA mittetunnustamispoliitikat Balti riikide annekteerimise suhtes ning Kudirka võimalikku saatust – kas surm või Siberi vangilaagrisse saatmine. Selle peale oli komandör pisarsilmil tõdenud, et peab käsku täitma.³⁵ Rääkimiskeeld Briežele ei istunud ning ta võttis ühendust ajakirjandusega.³⁶ Esialgu paigutusid mõnerealised uudised juhtumist USA ajalehtede tagakülgedele,³⁷ kuid neid silmasid välisbaltlased, eelkõige leedulased. Nii hakati mitmetes linnades, näiteks Clevelandis, Philadelphias, Chicagos ja New Yorgis, korraldama meeleavaldusi, kuhu kogunesid toetuseks ühtlasi eestlased ja lätlased, kohati ka ungarlased ja poolakad.³⁸

Protestiaktisioonid kõitsid ja kasvasid meedia tähelepanu ning peagi olid Kudirka (esialgsetes reportaažides arvati tema nimeks Simonas Gruze) loo üles korjanud suurimad ja mõjukamad ajalehed, *The New York Times*'iga eesotsas. Viimane kajastas intsidendi asjaolusid ning 28. novembril New Yorgis Times Square'il toimunud baltlaste meeleavaldust esiküljel.³⁹ Ühtlasi avaldati kahel korral USA ametivõimude suhtes vägagi kriitilised juhtkirjad, kus juhtunut nimetati „üheks häbiväärseimaks sündmuseks, mis kunagi ameerika lipu all seilaval laeval aset leidnud

³³ *Attempted Defection by Lithuanian Seaman Simas Kudirka: Report*, lk 3-8.

³⁴ „Anti välja leedulasest vabaduseotsija“, *Vaba Eesti Sõna*, 3. detsember 1970, lk 1.

³⁵ *Attempted Defection by Lithuanian Seaman Simas Kudirka: Hearings before the Subcommittee on State Department Organization and Foreign Operations of the Committee on Foreign Affairs House of Representatives*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1971, lk 31-32, 34.

³⁶ „Anti välja leedulasest vabaduseotsija“, lk 1.

³⁷ Minutes of the fifth annual meeting of United Baltic Appeal, 08.05.1971. LVA.F2944.US1v.L5, l 24.

³⁸ „Venelased peksid põgeniku meelemärkusetuks: Draama Ühendriikide rannakaitselaeva pardal on tekitanud suure pahameeletormi“, *Vaba Eestlane*, 8. detsember 1970, lk 5.

³⁹ „U.S. Let Russians Board Cutter to Seize Defector“, *The New York Times*, 29. november 1970, <https://www.nytimes.com/1970/11/29/archives/us-let-russians-board-cutter-to-seize-defector-us-let-russians.html>.

on“⁴⁰ ning tõdeti, et „Ameerika au ja traditsioone on häbitult teotatud“.⁴¹ Samuti kajastati juhtumit televisioonis (NBC, CBS) ja raadios ning intervjuueriti Balti rahvusgruppide esindajaid.⁴² Alles läbi ajakirjanduse saigi juhtunust teada president Nixon,⁴³ kes ärritatult nõudis vastavatelt ametkondadelt täpseid aruandeid ja uurimist.⁴⁴ See päädis vastava rannavalvepiirkonna ülemaks olnud admiraliga ning tema asetäitja erru sundimisega. Samuti koostati USA ametiasutustele uued juhised varjupaigataotlejatega tegelemisel.⁴⁵

Välisbaltlased tervitasid kirjeldatud samme. Intsidendi oli kahtlemata tume plekk USA mainel, mida õigustatult kritiseeriti ja häbivääristati, kuid samal ajal jäi miskit puudu. Ehkki ametivõimude tegevus vääriski välisbaltlaste silmis sügavat hukkamõistu, märgati juhtumi käsitlemisel nõukogulaste rolli tagaplaanile vajumist. Mõlemad osapooled olid eksinud ÜRO Pagulasseisundi konventsiooni⁴⁶ vastu, kuid fookuses oli ameeriklastest asjaosaliste karistamine, mitte niivõrd laiem arutelu toimunu juurpõhjuse, Nõukogude Liidu repressiivse olemuse üle.⁴⁷ Selle valguses muretseti lisaks Kudirka kui indiviidi saatusele ka selle pärast, milline võis olla intsidendi retseptioon raudse eesriide taga. Arvati, et hoopis Nõukogude Liit hakkab Kudirka juhtumit enda huvides ära kasutama, näidates „kuidas vabaduse kantsina tuntud Ameerika andis oma laevalt välja põgeniku“. Kardeti, et taoline propagandaspinn mõjub „külma dušina“ kõigile vabaduseihkajatele, kes võivad olla põgenemist planeerinud. Juhtumi ja väljasaadetud signaali muutis keerulisemaks ja vastuolulisemaks asjaolu, et vahetult enne oli näiteks Läti Ajakirjanduse Ühing läbi raadiojaama

⁴⁰ „Land of the Free“, *The New York Times*, 30. november 1970, <https://www.nytimes.com/1970/11/30/archives/land-of-the-free.html>.

⁴¹ „The Right of Asylum“, *The New York Times*, 2. detsember 1970, <https://www.nytimes.com/1970/12/02/archives/the-right-of-asylum.html>.

⁴² „Venelased peksid põgeniku meelemärkusetuks: Draama Ühendriikide rannakaitselaeva pardal on tekitanud suure pahameeletormi“, lk 5.

⁴³ „Anti välja leedulasest vabaduseotsija“, lk 1.

⁴⁴ *Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume XIII, Soviet Union, October 1970–October 1971*. Geyer, D. C., Keefer, E. C. (toim). Washington: United States Government Printing Office, 2011. – 57. Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger) to President Nixon: The Lithuanian Defector Case, 03.12.1970.

⁴⁵ „Presidendi uued juhised põgenike vastuvõtmiseks“, *Vaba Eesti Sõna*, 10. detsember 1970, lk 1.

⁴⁶ Vt. The 1951 Refugee Convention and 1967 Protocol relating to the Status of Refugees. *UNHCR*, <https://www.unhcr.org/media/1951-refugee-convention-and-1967-protocol-relating-status-refugees>, (kasutatud 13.04.2026).

⁴⁷ „Kremlimaa visiitkaardid“, *Vaba Eesti Sõna*, 17. detsember 1970, lk 2.

Ameerika Hääled edastanud Nõukogude Liitu teate: „Ameerika Ühendriigid garanteerivad poliitilise asüüli kõigile, kellel on õnnestunud vabadusse pääseda“.⁴⁸

BATUN oli algusest peale Kudirka juhtumit ümbritsenud tegevusvälja keskmes. Eelnevalt mainitud Times Square'i meelevaldusel esines eestlaste nimel BATUN-i president Heino Ainso.⁴⁹ BATUN-i liikmed võtsid pidevalt osa leedulase nimel korraldatud lugematutest demonstratsioonidest, protestimarssidest, öistest protestivalvetest jpt aktsioonidest.⁵⁰ Samuti oli BATUN läbi Ainso, Ints Rupnersi, Norbert Trepša ja Roland Paegle esindatud kolme balti rahvusgrupi nõupidamisel, mille oli kokku kutsunud Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides (ERKÜ). Seal arutati põhjalikult Kudirka juhtumi järelmeid ning pandi paika vastutusalad koordineeritud aktsioonides USA avalikkuse, rahvaesinduste ja valitsuse suhtes. ERKÜ esimees Heikki Leesment märkis, et Kudirka puhul oli tegemist teise suure juhtumiga peale Viktor Jaanimetsa,⁵¹ mis tõmbas laiade rahvahulkade tähelepanu Balti küsimusele nii USA-s kui mujal maailmas. Seega tuli Kudirka juhtumi kontekstis juhtida fookus nõukogulaste vägivaldsele käitumisele ja laiemale vabadusi eitavale olukorrale Nõukogude Liidus. Nii otsustati, et „meremehe, tema naise ja kahe lapse isikliku tragöödia esiletoomise kõrval kasutatakse seda vahejuhtumit ka üldiselt Balti riikide küsimuse tutvustamiseks ameerika avalikkusele, samuti lähtekohana valitsusasutistele esitatavateks nõudmisteks“.⁵² BATUN-i ülesandeks jäi loomulikult viia teema ÜRO raamistikku.

BATUN saatis intsidendi kohta koostatud protestikirjad ja memorandumid ÜRO peasekretärile U Thantile, peaassamblee 68. istungjärgu presidendile Edvard Hambrole, ÜRO pagulasameti ülemkomissarile Sadrudin Aga Khanile, ÜRO Inimõiguste Komisjoni eesistujale Ashraf Pahlavile ning arvukatele alalistele esindustele ÜRO-s. Lisaks läkitati protestitelegramm president Nixonile, millele saabus vastus: „Olin väga vapustatud, kuuldes leedu meremehe traagilisest saatusest. Kinnitan teile, et niisuguse saatuse osaliseks kunagi enam ei saa ükski varjupaika taotlev põgenik“. Sedasama kinnitas oma kirjalikus vastuses ka USA suursaadik ÜRO juures. Teiste

⁴⁸ „Draama USA rannikul“, *Vaba Eestlane*, 8. detsember 1970, lk 2; „Meie protestime...“, *Vaba Eesti Sõna*, 3. detsember 1970, lk 2.

⁴⁹ „Venelased peksid põgeniku meelemärkusetuks: Draama Ühendriikide rannakaitselaeva pardal on tekitanud suure pahameeletorni“, lk 5.

⁵⁰ Minutes of the fifth annual meeting of United Baltic Appeal, 08.05.1971, l 24.

⁵¹ 10. oktoobril 1960 põgenes eestlasest meremees Viktor Jaanimets New Yorgis Nõukogude Liidu laevalt Baltika, mille pardal oli ÜRO peaassamblee istungjärgule saabusnud Nikita Hruštšov. Tema juhtum leidis märkimisväärset meediakajastust, mis päädis mitme suure ringreisiga USA-s. Vt. Pihlau, J. „Eestlaste põgenemised Läände: ärahüppajad I“, *Tuna*, nr. 1, 2003, lk 87-96, (siin lk 88).

⁵² „Balti rahvaste ühisaktsioone Leedu meremehe väljaandmise puhul“, *Vaba Eesti Sõna*, 10. detsember 1970, lk 1.

alaliste esinduste hulgast saabus vastus Maltalt, Lääne-Saksamaalt, Ühendkuningriigilt ja Austraalialt.⁵³ Pagulasameti ülemkomissar Sadruddin Aga Khan lubas Kudirka juhtumi puhul tehtud vigu parandada. Ühtlasi osutus BATUN nõuandjaks erinevatele noorteorganisatsioonidele, mis korraldasid Michiganis, Indianas, Bostonis, Californias jpt kohtades meeleväljendusi ja korjasid allkirju ÜRO-le esitavatele palvekirjadele.⁵⁴

Kuna Nõukogude võimud ei andnud Kudirkat mitme kuu jooksul kohtu alla, hakkasid läänes levima kuuldused leedulase surmast (peksmisest saadud vigastustesse) ühes Klaipėda haiglas.⁵⁵ Kuuldused tõeks ei osutunud ning 1971. aasta mais määras Leedu NSV Ülemkohus talle riigireetmise eest karistuse – 10 aastat sunnitööd range režiimiga laagris ühes vara konfiskeerimisega. Kohtuistungil jõudis nõukogude dissidentide pörandaaluse kirjastuse (*samizdat*) kaudu lääne ajakirjandusse. Seeläbi sai tuntuks Kudirka pikk kaitsekõne, kus ta täielikult eitas süüd ning Nõukogude võimu ebaseaduslikkust rõhutades kinnitas, et tema ei olnud iseseisvat Leedu Vabariiki kuidagi reetnud. Samuti kirjeldas ta ajaloolisi ja kaasaegseid repressioone okupeeritud Leedus, tuues näideteks isiklike kogemusi seoses leedu metsavendade saatusega.⁵⁶ Peale karmi karistuse ilmsiks tulekut saatis BATUN 1971. aasta juunis kõigile ÜRO Inimõiguste Komisjoni liikmesriikidele protestikirjad ning komisjoni eesistujalt Venezuelalt saabus vastus, mis kinnitas küsimuse teatavaks võtmist.⁵⁷

Hüpates viivuks ajas edasi, kandis Kudirka karistust kuni 1974. aasta novembrini, mil ta vabastati ja lubati koos perega USA-sse emigreeruda. See sai võimalikuks tänu juhuslikule avastusele. Tema ema oli sündinud USA-s, avades talle võimaluse taotleda USA kodakondsust, mis ka rahuldati. Samuti olid välisleedulased (ja teised toetajad) teinud Kudirka nimel tublit lobitööd, mistõttu oldi USA võimuringkondades tema juhtumist hästi teadlikud.⁵⁸ Nädal pärast ametisse astumist kohtus president Gerald Ford Nõukogude Liidu suursaadikuga, paludes muuhulgas Kudirka vabastamist.

⁵³ Okas Ainso, S., lk 45.

⁵⁴ „Batuni aktsioon Kudirka päästmiseks“, *Vaba Eesti Sõna*, 11. märts 1971, lk 1.

⁵⁵ „Simas Kudirka surnud?“, *Vaba Eesti Sõna*, 18. veebruar 1971, lk 1; „Emigre group says Lithuanian is dead“, *The New York Times*, 13. veebruar 1971, <https://www.nytimes.com/1971/02/13/archives/emigre-group-says-lithuanian-is-dead.html>.

⁵⁶ „Kudirka jutustas kohtus Nõukogude Vene terrorist: Leedu meremehe kaitsekõne kestis neli tundi“, *Vaba Eesti Sõna*, 12. august 1971, lk 1, 3; „The Trial of Simas Kudirka, May 1971“, *A Chronicle of Current Events*, nr. 20, 1971, <https://chronicle-of-current-events.com/2016/03/22/20-6-the-trial-of-simas-kudirka/>, (kasutatud 14.04.2026).

⁵⁷ Board of Directors Meeting No. 66, 10.06.1971. LVA.F2944.US1v.L21, l 64. „Kudirka küsimus UN-i inimõiguste komisjonis“, *Vaba Eesti Sõna*, 19. august 1971, lk 3; Okas Ainso, S., lk 45.

⁵⁸ Okas Ainso, S., lk 45.

Kuna Nõukogude Liit soovis USA-ga suhteid parandada, tehti aeg-ajalt üksikutele väljarändejuhtumitele erisusi ning kolme kuu pärast oli leedulane vabas maailmas.⁵⁹ Ta jätkas püüdusi Balti riikide vabaduse nimel ning tegi mõnikord koostööd BATUN-iga, esinedes näiteks 1975. aasta aastakoosolekul mitme üksikasjaliku ettepanekuga. Näiteks palus Kudirka BATUN-il rääkida USA ja teiste riikide alaliste esindustega ÜRO-s, et nad nõuaksid rahvusvahelise uurimisgrupi loomist, mis tooks poliitvangide kohtlemise Nõukogude Liidus päevavalgele, eriti sellistes laagrites, millises Kudirka ise viibis.⁶⁰

Tulles tagasi 1970. lõppu ja 1971. aasta algusesse, oli märkimisväärne avalikkuse huvi Kudirka juhtumi vastu kasvanud lumepallina. Juhtumi enneolematus, sellega seondunud unikaalsed asjaolud ning leedulase [veel teadmata] saatus mõjusid kütkestavalt. Nendest tulenenud üldtuntus omas väga suurt potentsiaali ning BATUN oli mõnes mõttes „täiusliku tormi“ keskmes.⁶¹ Simas Kudirka põgenemiskatsesest ja selle järeltõugetest, oli saanud konkreetne inimõiguste rikkumise juhtum, millest kinni haarata. Pealtnäha üksikisiku tragöödia oli samaaegselt tekitanud vägagi hea võimaluse viia Balti küsimus rahvusvahelisse päevakorda. Sellegipoolest ei olnud inimõiguste temaatika tõusmine BATUN-i tegevusse niivõrd järsk ning pelgalt ühest tegurist kantud. Sellel oli varasem tagapõhi.

Varasemad soovitused keskenduda inimõigustele

Tegelikult puudutati inimõigusi sõrmeotsaga ja üldsõnaliselt ka 1968. ja 1969. aastal, mil teema tõstatas kohtumistel vähemalt viieteistkümne ÜRO liikmesriigi esindajaga. Juba toona soovitasid mitmed, nii Euroopa kui ka Aafrika ja Lõuna-Ameerika riikide esindajad, et Balti küsimust saaks ÜRO-s hõlpsamini käsitleda läbi inimõiguste prisma, mida ei tajuta niivõrd poliitilise ja riikide huvidega põrkuva teemana kui näiteks rahvuslik enesemääramine ja dekoloniseerimine. Kuigi viimast saab pidada teatud määral tõeseks, teeb inimõiguste vähem poliitiliseks maalimise

⁵⁹ Snyder, S. B. *From Selma to Moscow: How Human Rights Activists Transformed U.S. Foreign Policy*. New York: Columbia University Press, 2018, lk 32.

⁶⁰ Kudirka proposals #1-#5. LVA.F2944.US1v.L5, l 86-97.

⁶¹ Board of Directors Meeting No. 61, 16.12.1970. LVA.F2944.US1v.L21, l 31.

kummaliseks asjaolu, et Inimõiguste Komisjoni peeti üheks poliitilisemaks asutuseks ÜRO-s⁶² ning seda oli öelnud üks diplomaat ka BATUN-ile.⁶³

Sellegipoolest oli Balti küsimuse tõstatumine dekoloniseerimise erikomitees või koguni peaassamblees antud hetkel BATUN-i jaoks prioriteetne suund, ehkki tegelikult anti mitmelt poolt mõista, et sellel pole perspektiivi. Dekoloniseerimise erikomitee liige Ecuador sedastas BATUN-ile, et Balti riike ja koloniaalmaid ei saavat võrrelda samade standardite alusel, kuna esimeste olukorra põhjuseks olevat hoopis teistsugused aspektid ja ajaloolised asjaolud, mis ei langevat komitee pädevusse. Ükski riik isegi ei soovitanud peaassamblee teed ning Portugali esindaja ütles otse, et tulemuseks oleks kindel kaotus. Muuhulgas, dekoloniseerimise erikomitee päevakord oli sätestatud peaassamblee otsusega, mistõttu oli see niikuinii BATUN-i jaoks justkui surnud ring.⁶⁴

Peaassamblee ja dekoloniseerimise erikomitee asemel suunati BATUN-i pead pöörama just Inimõiguste Komisjoni ja sellega seotud vähemuste vastase diskrimineerimise ennetamise ja kaitse alamkomisjoni⁶⁵ poole, kuna viimane võttis vastu kaebusi ka väljastpoolt riikide tasandit. Seejuures toonitati, et efektiivseim viis tähelepanu võita on välja tuua konkreetseid juhtumeid inimõiguste rikkumistest ning vältida üldistavat lähenemist. Inimõiguste Komisjoni juures toodi välja sealset laiemat teemaderingi, ehkki nenditi selle ebamäärast tulemuslikkust.⁶⁶

Seega juba 1970. aasta alguses soovitas 1968. ja 1969. aasta tegevust kokkuvõttev raport BATUN-i juhatusel tõsiselt mõelda inimõiguste suunale, ühes ÜRO inimõiguste alaste arengute pingsa jälgimisega, mille pinnalt oleks võimalik BATUN-i pikemaajalist strateegiat kohendada. Raporti koostajate sõnul oli praktikas ilmnenu, et üksikasjalikud süüdistused inimõiguste rikkumises on riikide vaatepunktist raskemini ignoreeritavad kui süüdistused mõnes muus valdkonnas. Kuna konkreetsed juhtumid võivad avalikuks tulles saada üleilmse tähelepanu osaliseks, on inimõigusi rikkuvad riigid, sealhulgas Nõukogude Liit, tõenäoliselt vähem aldis sarnaseid akte järjepidevalt kordama. Viimase aspekti puhul hellitati ka lootust, et ehk oleks nii võimalik mingil moel Balti

⁶² Forsythe, D. P. *Human Rights in International Relations. Third Edition.* Cambridge: Cambridge University Press, 2012, lk 94.

⁶³ Background paper no. 2 (Prepared February, 1971). LVA.F2944.US1v.L436, l 25.

⁶⁴ Report on visits 1968/69. LVA.F2944.US1v.L433, l 17, 19-20.

⁶⁵ *Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities.*

⁶⁶ Report on visits 1968/69, l 17, 19-20.

rahvaste inimõigusi kaugemalt kaitsta ning paljastades Nõukogude Liidu inimõiguste rikkumisi Balti riikides õõnestada selle rahvusvahelist tõsiseltvõetavust.⁶⁷

1.2 Esimene visiit ÜRO Inimõiguste Komisjoni ning selle järelmid, 1971

1971. aasta jaanuaris tegi BATUN-i juhatus Uldis Blūķisele ülesandeks ette valmistada ja ellu viia kampaania, mille raames tuli ÜRO Inimõiguste Komisjoni liikmesriike viia kurssi Nõukogude Liidu poolt toime pandud inimõiguste rikkumistest.⁶⁸ Keskenduma pidi „ükskõik milliselt maalt, kaasa arvatud kodumaa“ õiguse⁶⁹ rikkumistele, mille heaks näiteks Kudirka juhtum kahtlemata oli. On selge, et kodumaalt lahkumise õiguse küsimus oli üheks mitmest kontekstist, mille raames Balti küsimus avaldus. Oli see ju otseselt seotud Balti riikide II maailmasõja järgse saatusega, mis märkimisväärse hulga baltlasi mööda maailma laiali pillutas. Kui käsitletaval perioodil elas üks seitsmest baltlasest läänes, siis tekkis loomulik vajadus pidada sidet rahvuskaaslastega teisel pool Nõukogude Liidu piiri ning iseenesestmõistetav tahe taasluua katkenud pere- ja sugulussidemeid.⁷⁰ Nii Nõukogude Liidu ranged piirangud suhtlemisel, veel enam külastamisel ning emigreerumisel, kui ka taoliste seaduste rikkumise eest Balti riikide kodanikele määratud ebamääraselt karmid karistused, olid selges vastuolus 1948. aasta inimõiguste ülddeklaratsioonis sätestatud põhimõtetega.⁷¹

Kampaaniaga sooviti, et komisjoni liikmed hakkaksid esitama arupärimisi nii Kudirka⁷² kui ka teiste sarnasel alusel Nõukogude Liidu poolt represseeritute saatuste väljaselgitamiseks. Lisaks tuli igati toetada ÜRO algatusi, mille eesmärgiks on mainitud õiguse universaalne kehtivus.⁷³ Antud juhtum oli seega esile toonud võimaliku uue tegevusliku suuna, millele BATUN-i fookust

⁶⁷ Samas, l 20-21.

⁶⁸ Board of Directors Meeting No. 62, 20.01.1971. LVA.F2944.US1v.L21, l 54.

⁶⁹ Inimõiguste ülddeklaratsiooni (1948) artikkel 13.2: „Igal inimesel on õigus lahkuda ükskõik milliselt maalt, kaasa arvatud kodumaa ja kodumaale tagasi pöörduda.“ Vt. „Universal Declaration of Human Rights - Estonian (Eesti)“, *OHCHR*, <https://www.ohchr.org/en/human-rights/universal-declaration/translations/estonian-eesti?LangID=est>, (kasutatud 24.03.2025).

⁷⁰ Defending the Rights of Homeland Balts. Visiting the Commission on Human Rights. LVA.F2944.US9v.L1.E11, l 16.

⁷¹ Background paper no. 2 (Prepared February, 1971), l 26.

⁷² 1971. aasta ÜRO Inimõiguste Komisjoni istungjärguks ei olnud Kudirka saatus ega karistus veel teada.

⁷³ Board of Directors Meeting No. 62, 20.01.1971. LVA.F2944.US1v.L21, l 54.

suunata. Märtsis loodi ka BATUN-i sisene erikomisjon selgitamaks välja võimalusi, kuidas Kudirka juhtumiga kaasnenud avalikkuse tähelepanu jätkata ning kasutada.⁷⁴

Veebruaris kinnitas juhatus kaks meest, kes lähetati 22. veebruarist kuni 26. märtsini aset leidnud ÜRO Inimõiguste Komisjoni istungjärgule Genfis – eestlase Andres Küngi Malmöst ning leeduka Walter Banaitise Bonnist.⁷⁵ Mõlemad olid BATUN-i juhatuse liikmete isiklikud tuttavad ning oma asupaikade välisbalti kogukondades aktiivsed isikud ja ajakirjanikud. Neile tehti ülesandeks eelnevalt kirjeldatud kampaaniaeesmärkide elluviimine.⁷⁶ Sellega seoses algas tegevusjuhiste ning diplomaatidele üleantava teabematerjali (memorandumi) koostamine, mis sisaldas lisaks Kudirkale veel kolme leedulase juhtumit.⁷⁷ Ühtlasi oli välja saadetud kiri kahekümnekaheksale Inimõiguste Komisjoni liikmesriigile ning selle järgnes ka teine, mis sisaldas lähetatute isikututvustusi. Teabematerjali kokkupaneku tarbeks olid veebruari keskpaigaks kaheliikmelised BATUN-i delegatsioonid külastanud New Yorgis seitsme riigi alalist esindust, mis olid parajasti ka Inimõiguste Komisjoni liikmed (Kanada, Filipiinid, Suurbritannia, Holland, USA, Prantsusmaa, Ghana), eesmärgiga hankida inimõiguste alast teavet vastavatelt ekspertidelt.⁷⁸

Üldjoontes koorusid ettevalmistavatest visiitidest välja kolm põhjanevat järeldust. Esiteks sai kinnitust tõdemus, et Inimõiguste Komisjon oli suuresti poliitiline lahingutanner USA ja Nõukogude Liidu vahel ning ülejäänud komisjoni liikmete seisukohad on ühe või teise poolt kindlasti mõjutatud, olenevalt juhtumist kas suuremal või vähemal määral. Teiseks saadi aimu kahe suure vastaspoole käitumismustritest mõne ebamugava teema käsitlemisel, kus Nõukogude Liit täielikult takistab ja summutab üksikasjalikumate sõnastuste formuleerimist inimõiguseid puudutavas ÜRO dokumentatsioonis ning USA sageli ignoreerib mittesoosivat lahendust. Taolistest mustritest nähtus, et vastuolulisi teemasid, nagu Balti küsimus, oli tegelikult igal pool ÜRO-s äärmiselt keeruline tähendusrikkalt lauale tuua. Kolmandaks kerkis selgelt esile diplomaatilise paindlikkuse ja põlvkondade vahetuse tähtsus välisbalti rahvusvahelise esindatuse kontekstis.⁷⁹ Näiteks Hollandi esindaja andis selgesõnaliselt mõista, et nn vanakooli diplomaatide saatmisest tuleks igati hoiduda, kuna ÜRO inimesed lihtsalt kartvat neid. Esimesed ei nõudvat

⁷⁴ Board of Directors Meeting No. 64, 18.03.1971. Samas, l 57.

⁷⁵ Board of Directors Meeting No. 63, 17.02.1971. Samas, l 55.

⁷⁶ Board of Directors Meeting No. 62, 20.01.1971, l 54.

⁷⁷ Memorandum (March, 1971). LVA.F2944.US1v.L437, l 76-78.

⁷⁸ Board of Directors Meeting No. 63, 17.02.1971, l 55.

⁷⁹ Report on special visits to UN missions. February, 1971. LVA.F2944.US1v.L436, l 75-77.

kunagi vähemat kui kodumaade täielikku vabastamist, kusjuures ei mõistvat nad selliste avalduste sobimatust Inimõiguste Komisjoni päevakorda.⁸⁰

Küng ja Banaitis saabusid Genfi 15. märtsil, kus neid abistas seal alaliselt tegutsenud lätlastest endine diplomaat Arnolds Skrēbers, kes tundis sealsete ÜRO institutsioonide korralduslikku poolt. Peatselt avaldas istungjärgu esimees soovi saabunud meestega kohtuda. Samuti oli nõus delegatsiooniga kokku saama ka Suurbritannia aseesindaja. Kuna ülesandeks oli järgida BATUN-i kampaaniaeesmärke, siis oli meeste tähelepanu all istungjärgu päevakorra kaheksas punkt – kodumaalt lahkumise ning sinna tagasipöördumise õigusega seonduvad küsimused.⁸¹ Paraku arutas komisjon antud punkti alles istungjärgu viimasel päeval ja sedagi ajanappusele viidates lühidalt. Lisaks saadeti materjali baltlaste õiguste rikkumistest samuti Genfis paiknenud ÜRO pagulaste ülemvoliniku ametile.⁸²

Visiidi järgselt saabus BATUN-i juhatusele Küngi koostatud aruanne ning üldiselt positiivse tooniga tagasiside tehtud tööst. BATUN-i koostatud memorandum anti üle kuueteistkümnele Inimõiguste Komisjoni liikmesriigile. Tähtsaimaks tulemuseks peeti esimese visiidiga omandatud kogemusi ning tähelepanekuid, mida kasutada BATUN-i inimõigustele keskenduva lobi efektiivsemaks kujundamisel, näiteks teabematerjali varasem laialisaatmine või kuidas delegaatidega kõige paremini suhelda. Tähelepanekute seas oli muuhulgas Inimõiguste Komisjoni poliitilise olemuse ja jõujoonte tundmaõppimine, mis ei tulnud küll üllatusena, kuid sellegipoolest kerkis tõrvatilgana esile. Istungjärgul vaadeldut analüüsides jõuti arusaamale, et tänu kaheksanda punkti vastuolulisusele, Nõukogude Liidu aktiivsele vastuseisule ja USA ebamäärasusele, ei taha ükski riik sellega nii pea edasi minna ning riskida eelkõige nõukogulaste raevuga nende aadressil. Viimane asjaolu näitas ning kinnitas BATUN-i esindajatele Inimõiguste Komisjoni vägagi poliitilist olemust, kus pidevalt õhus olev üliriikide surve määras suuresti terve institutsiooni arutelufooni. Seda toodi nimetatud aruandes välja kui sügavat pettumust valmistanud teguriks, märkides, et antud hetkel ei teeni Inimõiguste Komisjon tegelikult oma uhket nime välja.⁸³ Siiski,

⁸⁰ Meeting with Mr. Peter Van Walsum. LVA.F2944.US1v.L439, l 5.

⁸¹ Commission on Human Rights: report of the 27th session, 22 February-26 March 1971. UNDL, E/4949 - E/CN.4/1068, lk 68.

⁸² Board of Directors Meeting No. 64 18.03.1971, l 57.

⁸³ Reflections on a BATUN mission to the United Nations Commission on Human Rights, 27th Session in Geneva. LVA.F2944.US1v.L436, l 107-116.

kirjeldatud aruandest lähtudes, kujunes ka BATUN-i juhatuse hinnanguks, et Genfis käik oli olnud vaeva ja ressurssi väärt.⁸⁴

Enne 1971. aasta Genfi visiiti püstitatud üldised kampaaniaeesmärgid olid seatud pikemat perspektiivi silmas pidades. Seda iseloomustab visiiti ettevalmistavas taustamemos leiduv tõdemus, et tegelikult sanktsioonid ja vältimatud karistused inimõigusi rikkuvatele riikidele puudusid ning liikumine selles suunas on pikaldane. Sellest tulenevalt tähendas valik keskenduda inimõigustele BATUN-i jaoks pühendumist pikaajalisele strateegiale, mille lühemaajalised tulemused olid mõõdetavad vaid piiratud eesmärgi silmas pidades.⁸⁵ Nii pole üllatus, et esimene käik ei toonud nende täitmist suuresti lähemale. Kuigi Inimõiguste Komisjoni liikmesriikidele selgitati Nõukogude Liidu rikkumisi, mis puudutasid kodumaalt lahkumise õigust ja sellealast diskrimineerimist, ei järgnenud arupärimisi memorandumis esitatud konkreetsete juhtumite osas ega sisulist arutelu kodumaalt lahkumise õiguse universaalse kehtivuse asjus. Esindajad, kellele esitleti memorandumi sisu, suhtusid delegaatidega kohtumisel kuuldusse üldiselt küll poolehoiuga, kuid siiski ei andnud mingeid lubadusi, et komisjoni istungitel midagi ette võetaks.⁸⁶

Ühemõtteliselt tõrjuvat ning vaenulikku suhtumist kohati vaid Tansaania esindaja puhul, kes pidas talle esitletavat memorandumit „reaktsiooniliseks antikommunistlikuks propagandaks“. Teatud moraalse toetuse tajumisest hoolimata nenditi, et ilmselt oleksid Inimõiguste Komisjoni delegaadid samasuguse sümpaatiaga suhtunud näiteks „Põhja-Alaska kreeka vähemuse“ muredesse, kui BATUN-i esindajad hoopis sellele keskendunuks. Sellegipoolest anti viimastele mõista, et nende järjepidev kohalolu on Balti rahvaste probleemide üleväl hoidmiseks oluline ja esmatähtis. Sellega seoses sai kinnitust ka ettevalmistavatest visiitidest leitud järeldus, et baltlasi peab rahvusvaheliselt esindama eelkõige noorem põlvkond. Nii pidi näitama, et see ei ole vaid „vanade emigrantidest reaktionääride“ huviala.⁸⁷

Esimene visiit Inimõiguste Komisjoni oli BATUN-i jaoks otsustav pöördepunkt, sest tänu sellele tugevnes tundmus Balti küsimuse aktuaalsusest, seda nii organisatsiooni siseselt kui ka väliselt. Seda kinnitas asjaolu, et Balti riikidega seotud juhtumid, mis olid üldse võimelised tekitama huvi

⁸⁴ Board of Directors Meeting No. 65 22.04.1971. LVA.F2944.US1v.L21, l 59.

⁸⁵ Background paper no. 2 (Prepared February, 1971), l 24.

⁸⁶ Defending the Rights of Homeland Balts. Visiting the Commission on Human Rights, l 17.

⁸⁷ Reflections on a BATUN mission to the United Nations Commission on Human Rights, 27th Session in Geneva, l 111-114.

laiemas avalikkuses, pärinesid lõviosa inimõiguste vallast. Konkreetsetel inimõiguste rikkumiste juhtumitel, üksikisikute tragöödiatel ilmnes võime tuua kollektiivne kannatus, see tähendab Balti riikide olukord natukenegi lähemale, isegi kui sellega ei kaasnenud midagi enam kui vaid sümpaatia. Sellest tulenevalt oli igati mõistlik hakata ära kasutama aeglaselt, kuid siiski järkjärgult arenevat inimõiguste suunda ÜRO-s. Ühtlasi täitis esimene visiit Genfi piiratumaid eesmärgi nagu eestlaste, lätlaste ja leedulaste koostöö edendamine ning vajalike kogemuste ja teabe ammutamine.⁸⁸ See kõik ladus alust tulevaseks tegevuseks. Seega, koheste suursaavutuste puudumisest hoolimata oli leitud uus ja kaugeleulatav perspektiiv, kuidas Balti küsimust ÜRO-s raamistada.

Pärast Genfi raporti arutelu tegi Uldis Bluķis ettepaneku, mis pidi küll algselt seadma BATUN-i tegevusliku suuna järgmiseks viieks aastaks, kuid jäi seda hoopis defineerima järgnevatel kümnenditeks. Juhatuse heakskiidu pälvinud ettepaneku kohaselt pidi BATUN oma fookuse suunama inimõiguste teemale. Uut suunda ei saanud hakata ellu viima aga enne, kui ei oldud organisatsiooni siseselt tekitatud teatud inimõiguste alast teoreetilist pädevust. Koos üldise ettepanekuga esitas Bluķis esialgse kavandi projektist, mille raames tuli hakata põhjalikult uurima inimõiguste alaseid dokumente, koostama Balti küsimuse kontekstis soodsaimate aspektide kohta taustamemosid (*background papers*) ning koguma informatsiooni inimõiguste rikkumiste kohta okupeeritud Balti riikides.⁸⁹

Dokumentatsiooniprojekti esitleti organisatsiooni 1971. aasta aastakoosolekul. See oli koostatud pidades silmas BATUN-i tegevuse laiemat trendi, mille käigus oli järkjärgult liigutud süstemaatilisuse ja spetsiifiliste eesmärkide täitmise poole, kuna senine üpriski laialivalgus probleemiasetus ei olnud leidnud loodetud viljakat pinda. Suurem eesmärk oli endine, Balti küsimuse tõstatamine ÜRO ametlikus päevakorras rahvusliku enesemääramise kontekstis. Kitsamatele, eriomastele probleemistikele (nagu inimõiguste kaitse) tähelepanu pööramine pidi hakkama aina enam kaasa aitama BATUN-i inimeste kogemuste ja teadmiste arengule, et esimese saavutamist toetada.⁹⁰

⁸⁸ H. Ainso kiri W. Banaitisele, 04.05.1971. LVA.F2944.US1v.L437, l 63.

⁸⁹ Board of Directors Meeting No. 65 22.04.1971, l 59.

⁹⁰ A proposal for BATUN's U.N.-directed activities during the next five years, 08.05.1971. LVA.F2944.US1v.L5, l 2.

Võttes Genfi visiidi eeskujuks, tehti aastakoosolekul ettepanek hakata igal aastal või üle aasta, enne või Inimõiguste Komisjoni istungjärkude ajal, külastama selle liikmete või teiste inimõigustega tegelevate ÜRO allasutuste liikmete esindusi. Külastuste raames tuli esitleda spetsiifilisi juhtumeid inimõiguste rikkumisest Balti riikides, mis olemuselt haakusid parasjagu päevakorralises pingereas kõrgemal asetsenud probleemiga ning mille puhul oleks võimalik rõhuda ka laiemale ülemaailmsele huvile. Sidudes Baltikumi probleemi mõne samalaadse, kuid üldtunnustatuma juhtumiga, sai nimetatud universaalset huvi kasutada võimendina enda jutupunktide edastamisel. Eesmärgiks seati erinevate riikide esindajate piisav informeerimine, et nad selle pinnalt mõistaksid rahvastele enesemääramise mittelubamise negatiivseid tagajärgi; kasutaksid neile antud teavet oma inimõiguste suunalises tegevuses; neilt oleks võimalik paluda sekkumist.⁹¹ Kõige selle eelduseks oli põhjalik taustatöö, et üldse oleks võimalik mõni konkreetne juhtum käsitletava probleemiga seostada ning midagi koherentset ja mõjusat eripalgelisele hulgale diplomaatidele presenteerida.

Sobiva probleemistiku ning allasutuse tuvastamiseks oligi tarvis viia BATUN-i inimesed kurssi ÜRO dokumentatsiooniga, mis puudutas diskrimineerimise kaotamist ning majanduslikke, sotsiaalseid, kultuurialaseid, poliitilisi ja kodanikuõigusi. Eriti tuli tähelepanu pöörata mõttevabadusele, usuvabadusele ning kogunemis- ja ühinemisvabadusele. Lisaks loomulikult Inimõiguste Komisjoni ja selle alamkomisjoni istungjärkude raportid ja kokkuvõtted ning viimase tellitud erinevad usulisel, poliitilisel ja muudel alustel põhinevat tagakiusamist käsitlevad uurimistööd. Ammutatud teabe põhjal koostatud temaatiline taustamemo pidi sisaldama nimetatud õiguste esinemist ÜRO dokumentides; kujunemise ajalugu; tulevasi ÜRO poolseid tegevusi nende edendamiseks; ÜRO ja kitsamalt eriti Inimõiguste Komisjoni liikmesriikide arvamusi nende suhtes; ning kasulikke argumente, kuidas tulemuslikult siduda loetletud õiguste rikkumine Balti riikides vastavate ÜRO dokumentide ja liikmesriikide eesmärkide ja huvidega.⁹²

Ühtlasi seati ülesandeks uurida Nõukogude Liidu vastavasisulist seadusandlust ning selle kohaldamist. Nii Nõukogude Liidu kui ka liiduvabariikide konstitutsioonid sisaldasid punkte, mis justkui tagasid kodanike individuaalsed õigused ja vabadused. Lisaks olid need sätestatud Balti liiduvabariikide kriminaalkodeksites. Õppides nõukogude seadusandlust tundma, oli võimalik

⁹¹ Samas, l 2, l 3.

⁹² Documentation project for BATUN's human rights activities at the UN. LVA.F2944.US1v.L5, l 115.

paremini analüüsida ja kirjeldada nõukogude režiimi justiitsüsteemi toimimist ning välja tuua vastuolusid seadustes sätestatu ja reaalse kohtupraktika vahel, samuti Nõukogude Liidu seaduste ja ÜRO-s kokkulepitu vahel.⁹³

Dokumentatsiooniprojekti üldise ning kaugeleulatuvama tulemusena sooviti näha BATUN-i tegevusliku paindlikkuse märkimisväärtset paranemist. Seda pidi iseloomustama igakülgne valmisolek, et aegsasti, pädevalt ja efektiivselt reageerida erinevatele rahvusvahelistele arengutele inimõiguste kaitse valdkonnas, eesmärgiga neid BATUN-i suuremate sihtide nimel ära kasutada. Läbi kõige selle loodeti kujundada organisatsiooni mainet usaldusväärse ja aktuaalse infoallikana, mis puudutab baltlaste inimõiguste olukorda.⁹⁴

Informatsiooni kogumine inimõiguste rikkumise kohta okupeeritud Balti riikides oli oluline seoses äsja avanenud võimalusega valitusvälistel organisatsioonidel ning üksikisikutel ÜRO-d inimõiguste rikkumistest teatada. Nimelt võttis Majandus- ja Sotsiaalnõukogu (ECOSOC) 1970. aastal vastu resolutsiooni 1503, mille kohaselt asutati kõikide taoliste teadete hindamiseks Inimõiguste Komisjoni alamkomisjoni juurde vastav töögrupp. Kui teate sisust tulid välja asjaolud, mis viitasid inimõiguste ja põhivabaduste järjepidavale ning jämedale rikkumisele, anti see tegelemiseks edasi Inimõiguste Komisjoni organitele.⁹⁵ Riigile, mida teates nimetati inimõiguste rikkujana, saadeti teate anonüümne koopia ning kutsuti üles vastama komisjoni küsimustele, kas kirjalikult või suletud istungil. Kogu protseduur oli konfidentsiaalne ning teate saatja ei saanudki selle progressist läbi erinevate astmete ja lõplikust tulemusest teada. ÜRO Inimõiguste Divisjonist (*UN Human Rights Division*, ÜRO sekretariaadi osakond) vastati vaid, et teade on lisatud nimekirja ning mainitud riigile on saadetud koopia.

Resolutsioon 1503 protseduuri uurimine oli ühtlasi üheks eelnevalt kirjeldatud dokumentatsiooniprojekti osaks. Nii tuli koostada taustamemosid, mis sisaldasid selle senist arengut ning võimalikke katseid protseduuri muuta; samuti selle hetkelisi toimimispõhimõtteid ning ÜRO liikmesriikide hinnanguid sellele; kuidas see mõjutab BATUN-i vastavasuunalist tegevust ning kuidas võiks viimast korraldada.⁹⁶ Kuni 1985. aastani kasutas BATUN antud

⁹³ Samas, l 115-116.

⁹⁴ A proposal for BATUN's U.N.-directed activities during the next five years, 08.05.1971, l 3.

⁹⁵ Procedure for dealing with communications relating to violations of human rights and fundamental freedoms, 27.05.1970. UNDL, E/RES/1503(XLVIII).

⁹⁶ Documentation project for BATUN's human rights activities at the UN, l 115.

protseduuri vastavalt vajadusele ja konkreetse juhtumi hetkelisest sobivusest lähtuvalt. Keskenduti baltlastest meelsusvargide juhtumitele. Hiljem muutus see süstemaatiliseks ning teatati kõigist inimõiguste rikkumistest, mille kohta oldi suudetud piisavalt informatsiooni koguda, et teade koostada.⁹⁷

Neid teateid saadeti aastatel 1971-1991 kokku üle kaheksakümne, kuid salastatuse tõttu ei ole teada, kui kaugele need süsteemis täpselt edenesid. On teada, et BATUN-i teateid peeti vähemalt vastuvõetavateks ning organisatsiooni ennast piisavalt usaldusväärseks. Seega peeti Balti küsimust inimõigustega seoses olevaks probleemiks, kuna teadetes tähendatud inimõiguste rikkumised oli alati suuremal või vähemal määral esimese kontekstiga põimitud. Samas pole jällegi võimalik kinnitada, kas Nõukogude Liit oli üks riikidest, mille rikkumisi põhjalikumalt Inimõiguste Komisjoni tasandil uuriti. Arvestades asjaolu, et hindamisele võetud teadete sisu ringles alamkomisjoni ja Inimõiguste Komisjoni esindajate seas, siis võib arvata, et BATUN-i edastatud informatsiooni nägid väga paljud sealsed diplomaadid.⁹⁸ See aitas kahtlemata kaasa inimõiguste alase lobitöö efektiivsusele, isegi kui teadete menetlus komisjonis otseselt vilja ei kandnud.

1.3 Põrkumine ÜRO Inimõiguste Komisjoni poliitiliste jõujoontega, 1972-1975

Peale esimest käiku Inimõiguste Komisjoni oli BATUN-i juhatuse inimõigustele keskendumise heaks kiitnud. 1972. aasta Inimõiguste Komisjoni istungjärg leidis aset New Yorgis, BATUN-i kodulinnas. Valmistumine selleks algas sama aasta jaanuaris, mil järjekordse memorandumi kokkupanemiseks hakati otsima kõige sobilikumat teemat, mis komisjoni tulevase päevakorraga haakuks.⁹⁹ Irooniliselt tulid BATUN-ile appi 17 Läti kommunisti ning nende kirjutatud kiri. Nimelt avaldati 29. jaanuaril 1972 Rootsi suurimas ajalehes Läti NSV-st välja smugeldatud kiri, milles 17 Läti kommunistliku partei liiget kritiseerisid teravalt Nõukogude rahvuspoliitikat ning aina süvenevat Läti ühiskonna venestamist, adresseerides selle teistele Euroopa kommunistlikele parteidele. Kiri levis läänemaailma ajakirjanduses kiiresti ning BATUN haaras sellest kinni.¹⁰⁰

⁹⁷ Defending the Rights of Homeland Balts. Visiting the Commission on Human Rights, l 37-38.

⁹⁸ Samas, l 38-39.

⁹⁹ Board of Directors Meeting No. 72, 13.01.1972. LVA.F2944.US1v.L22, l 2.

¹⁰⁰ Riekstiņš, J. The Struggle by Latvian National Communists Against the Colonisation and Russification of Latvia (1956-1972). – Blūzma, V., Tālavš, J. (toim). *Regaining independence: non-violent resistance in Latvia 1945-1991*. Riia: Latvian Academy of Sciences, 2009, lk 167-228, (siin lk 205-209).

Balti küsimuse sidumine rassilise diskrimineerimisega

1970. aastate alguses oli Inimõiguste Komisjonis peamiseks teemaks rassiline diskrimineerimine ning 1971. aasta oli peaassamblee poolt kuulutatud ka rassismi ja rassilise diskrimineerimise vastu võitlemise aastaks.¹⁰¹ Eelnenud kümnendi algusest oli dekoloniseerimislainete tulemusena ÜRO liikmeskond märkimisväärselt mitmekesistunud ning organisatsiooni dünaamika nihkunud Lääne-kesksuselt nn kolmandasse maailma. Inimõiguste Komisjoni liikmesmaade enamus koosnes sageli kolmanda maailma riikidest,¹⁰² kes neile lähemaid teemasid üleval hoidsid. Nii oli ÜRO institutsioonides inimõiguste alane diskursus selleks hetkeks olulisel määral suunatud just apartheidi ja muude pigem kolmandat maailma puudutanud ning eelkõige rassilisest diskrimineerimisest tulenenud probleemide poolt.¹⁰³ Sellest annavad tunnistust rassilise diskrimineerimise kõigi vormide kõrvaldamise konventsiooni vastuvõtmine 1965. aastal ja jõustumine 1969. aastal¹⁰⁴ ning viimase tuules 1971. aastal alanud protsess apartheidivastase konventsiooni koostamiseks ja vastuvõtmiseks.¹⁰⁵

1972. aastal samasugune foon jätkus,¹⁰⁶ mistõttu muutus vajalikuks Balti küsimuse mingisugunegi sidumine antud teemaga. Läti rahvuskommunistide kirjeldatud venestuspoliitikat sai tõlgendada kui rassilist diskrimineerimist, selle tõkestamise konventsiooni rikkumist ning lätlaste rahvuslikust enesemääramisõigusest ilmajätmist. See lähtus asjaolust, et konventsiooni esimeses artiklis on rassilise diskrimineerimisena defineeritud muuhulgas ka rahvusliku või etnilise päritolu järgi mistahes vahe tegemine või mingi grupi eelistamine. Kuigi Balti küsimuse juures rassilisele diskrimineerimisele toetumine oli iseäralik ekskurss varasematest rõhuasetustest, oli see tegelikult teatud viisil loogiline samm. Oli ju dokumentatsiooniprojektis sätestatud, et valitud temaatika peab

¹⁰¹ Programme for the observance in 1971 of the International Year for Action to Combat Racism and Racial Discrimination, 11.12.1969. UNDL, A/RES/2544(XXIV), lk 53-54.

¹⁰² „Commission on Human Rights Membership – Members 1947-2005“, *UN Human Rights Council*. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/CHR/1947_2005Members.doc, (kasutatud 31.03.2025).

¹⁰³ Klotz, A. *Norms in International Relations: The struggle against apartheid*. Ithaca; London: Cornell University Press, 1995, lk 53-54.

¹⁰⁴ Keane, D., Waughray, A. Introduction. - Keane, D., Waughray, A. (toim). *Fifty years of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination: A living instrument*. Manchester: Manchester University Press, 2017, lk 1-31, (siin lk 1).

¹⁰⁵ Jackson, M. „THE DEFINITION OF APARTHEID IN CUSTOMARY INTERNATIONAL LAW AND THE INTERNATIONAL CONVENTION ON THE ELIMINATION OF ALL FORMS OF RACIAL DISCRIMINATION“, *International and Comparative Law Quarterly*, vol. 71, nr. 4, 2022, lk 831-855 (siin lk 837).

¹⁰⁶ Commission on Human Rights: report of the 28th session, 6 March-7 April 1972. UNDL, E/5113 - E/CN.4/1097, lk 6-7.

haakuma parajasti kõrgendatud tähelepanu all oleva päevakorrapunktiga. Lisaks Läti kommunistide kirjal põhinenud memorandumile¹⁰⁷ saadeti komisjoni liikmesriikide delegatsioonidele raport inimõiguste rikkumiste kohta okupeeritud Leedus, mille olid koostanud välisleedulased USA-st. See rõhus omakorda usulisele tagakiusamisele ning usuvabaduse puudumisele Nõukogude Liidus.¹⁰⁸

Lobi põhipingutusena kohtusid BATUN-i esindajad kirjeldatud teemadel Ameerika Ühendriikide, Ühendkuningriigi, Venetsueela, Hollandi, Ghana, Austria ning Filipiinide delegatsioonide liikmeteks olnud inimõiguste ekspertidega. Seekord õnnestus BATUN-il saavutada Eesti, Läti ja Leedu mainimine. See juhtus Inimõiguste Komisjoni USA esindaja poolt peetud kõnes, milles viimane viitas kodumaalt lahkumise õiguse puudumisele ning tõi esmakordselt ÜRO-s välja Simas Kudirka juhtumi. Samuti mainis sama esindaja oma vastuses Nõukogude Liidu esindajale usuvabaduse puudumist okupeeritud Leedus.¹⁰⁹ BATUN-i presidendi Kęstutis Miklase sõnul oli just BATUN-i materjal juhtinud USA esindaja tähelepanu nimetatud probleemidele.¹¹⁰ Võib öelda, et nii oli saavutatud teatud piiratum eesmärk, mis andis teatud tunnistust uue suuna toimimisest. Samas, istungjärgu päevakorraga justkui kõige rohkem haakuma pidanud Balti rahvaste nõu rassiline diskrimineerimine taolise tähelepanu osaks ei saanud.

1973. aastal pandi ÜRO-s veelgi enam rõhku kahel eelneval aina enam hoogu kogunud rassilise diskrimineerimise temaatikale. See tulenes 1972. aastal peaassamblee poolt vastuvõetud resolutsioonist, mille kohaselt tuli alates 10. detsembrist 1973, inimõiguste ülddeklaratsiooni 25. aastapäevast, pühendada järgnev kümnend rassismi ja rassilise diskrimineerimise vastu võitlemisele.¹¹¹ ECOSOC-i nõudmisel pidigi Inimõiguste Komisjon seadma konkreetse tegevusprogrammi koostamise oma peamiseks prioriteediks 1973. aastal.¹¹² Sama aasta Inimõiguste Komisjoni istungjärk toimus erinevalt varasemast aastast jällegi Genfis. BATUN-i esindajaid sinna ei läkitatud, kuid koostatud memorandum saadeti kõigile komisjoni liikmesriikidele, välja arvatud Nõukogude Liit ning Valgevene NSV. Ideeliselt toetuti eelmisel

¹⁰⁷ Memorandum (March, 1972). LVA.F2944.US1v.L443, l 51-54.

¹⁰⁸ Board of Directors Meeting No. 73, 01.03.1972. LVA.F2944.US1v.L22, l 5.

¹⁰⁹ Annual Report 1972. LVA.F2944.US1v.L6, l 2.

¹¹⁰ Samas, l 33op.

¹¹¹ Decade for Action to Combat Racism and Racial Discrimination, 15.11.1972. UNDL, A/RES/2919(XXVII), lk 62.

¹¹² Commission on Human Rights: report of the 29th session, 26 February-6 April 1973. UNDL, E/5265 - E/CN.4/1127, lk 6.

korral esitatule ning täiendati seda. Seega rõhuti jällegi rassilise diskrimineerimise kaotamise konventsioonile ning väideti, et Nõukogude Liit on seda rikkunud läbi Balti rahvaste kui vähemuse poliitiliste õiguste diskrimineerimise ning püüdluste assimileerida kõik Nõukogude Liidu rahvad üheks „nõukogude rahvaks“.¹¹³ Näideteks toodi Nõukogude ametivõimude levitatud arusaamad, mille kohaselt olid vene rahvus, keel ja kultuur ülimuslikumad kohalikest;¹¹⁴ ning venelaste ebaproportsionaalne esindatus Balti liiduvabariikide valitsusasutustes.¹¹⁵

Nii keskendus BATUN 1972. ja 1973. aastal rassilise diskrimineerimise teemaatikale, üritades Balti riikides toimuvat sellega kuidagi seostada. Tõsi, teoreetiliselt oleks saanud konventsiooni Balti rahvaste diskrimineerimise kontekstis kohaldada, sest see justkui mahtus viimase pakutud definitsiooni raamidesse. Sellegipoolest tuleb siin rõhutatult arvesse võtta kaasaegseid poliitilisi jõujooni ÜRO-s, mis muutsid kirjeldatud konventsiooni suhteliselt nõrgaks vahendiks Balti küsimuse kontekstis. Suures pildis vaadeldi Balti küsimust kui probleemi, mis on temaatilisest seotud pigem küsimustega suveräänsusest, okupatsioonist või rahvuslikust enesemääramisest. Taolised poliitiliselt laetud teemad peatati juba eos, enne millegi tähendusväärse sündi, eriti kui sihtmärgiks oli mõni Julgeolekunõukogu alaline liige. Isegi rassilise diskrimineerimisele toetumine poleks seda muutnud, sest Nõukogude Liit oleks tõlgendanud seda otsese rünnakuna nende suveräänsuse vastu, mobiliseerides ühtlasi ka enda toetajad. Lisaks, konventsioonis leiduvate mõistete üldsõnalisust ei saa ülehinnata. Konventsiooni kaasaegne tähendus oli tahes-tahtmata kantud antikolonialismist ja apartheidivastasest võitlusest. Seetõttu on keeruline näha, et BATUN-i raamistust baltlaste diskrimineerimisest kui rassilisest tajusid päriselt niimoodi ka näiteks teisel pool nn värvijoont paiknenud rahvad.

Eelnevalt välja toodud Ghana delegaat oli paraku üsna kidakeelne ning oma arvamust rassilise diskrimineerimise mõiste ulatuse ja kohandumise osas ei avaldanud. Kui BATUN-i esindajad esitasid argumendi, et „rassiline diskrimineerimine on üsna laialt levinud ning seda ei ole võimalik kaotada, kui osade paikade puhul [Nõukogude Liit] seda ignoreeritakse“, oli ghanalase vastus mittemidagiütlev. Ehkki BATUN-i esindajad sedastasid viimase vastuküsimuse „mis on päriselt teie eesmärk?“ peale, et selleks on „rassilise diskrimineerimise kõrvaldamisele kaasaaitamine ning sellega meie rahvastele enesemääramise tagamise poole liikumine“, siis võib arvata, et tegelikult

¹¹³ Memorandum (February, 1973). LVA.F2944.US1v.L442, l 82-90.

¹¹⁴ UBA-BATUN annual report 1973. LVA.F2944.US1v.L7, l 11-12.

¹¹⁵ Board of Directors Meeting No. 84, 07.02.1973. LVA.F2944.US1v.L22, l 47.

peegeldas Ghana delegaadi distantseeritus lisaks poliitilistele kaalutlustele ka lihtsalt mittemõistmist.¹¹⁶ Peale vaadates olid ju Balti rahvad ja nende väidetavad tagakiusajad „sama värvi“ ning arvestades väljakujunenud arusaamu ja jõujooni kaasaja ÜRO-s, tundus rassilise diskrimineerimise sidumine baltlaste situatsiooniga olevat liialt palju tahetud.

Usuline tagakiusamine ja Balti küsimus

1974. aasta Inimõiguste Komisjoni istungjärgu üheks põhiteemaks oli usulise mittesallimise vastase deklaratsiooni koostamine. See tulenes jällegi ÜRO peaassamblee resolutsioonist, mille kohaselt pidi ECOSOC nõudma, et Inimõiguste Komisjon antud ettevõtmise enda üheks prioriteediks võtaks.¹¹⁷ Samas oli ÜRO usulise mittesallimise teemaga tegelenud ka oluliselt varem, kuid tulemuseta. 1960. aastate alguse inimõiguste diskursuses käisid rassiline diskrimineerimine ja usuline mittesallimine käsikäes. Ootuspäraselt vedasid seda eest mitmed vastiseseisvunud Aafrika riigid, kuna religioosset diskrimineerimist nähti ühe kolonialismi tahuna.¹¹⁸ Selle tuules võttis peaassamblee 1962. aastal vastu resolutsiooni, mis kohustas Inimõiguste Komisjoni algatama usulise mittesallimise konventsiooni koostamise.¹¹⁹

Kui Ameerika Ühendriikide jaoks oli rassiline diskrimineerimine ebamugav teema, mida tema vastased said hõlpsasti retoorilisteks rünnakuteks ära kasutada, siis usuline mittesallimine oli nõrgaks kohaks omakorda Nõukogude Liidu ja ülejäänud kommunistliku maailma jaoks. Protsess vastavasisulise konventsiooni koostamiseks kutsuti ellu, kuid rohkemateks järeleandmisteks ei olnud Nõukogude Liit võimeline. Kuvand antikolonialistlikust riigist oli küll suures pildis kasulik, kuid taoline ideoloogiliselt vastukäiv teema nagu usuline ebatolerantsus oli samm liiga kaugele. Nii muutus mainitud protsess ajastule iseloomulikult järjekordseks poliitiliseks lahinguväljaks, kus üks pool üritas teist võimalikult palju diskrediteerida ning teine pool iga hinna eest konventsiooni koostamist ja vastuvõtmist takistada. 1967. aastaks oli Inimõiguste Komisjon aga jõudnud

¹¹⁶ Report on a visit by UBA representatives to the UN mission of Ghana, 10.03.1972. LVA.F2944.US1v.L416 , 171-72.

¹¹⁷ Elimination of all forms of religious intolerance, 30.11.1973. UNDL, A/RES/3069(XXVIII).

¹¹⁸ Jensen, S. L. B. *The Making of International Human Rights: the 1960s, Decolonization, and the Reconstruction of Global Values*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016, lk 139.

¹¹⁹ Preparation of a draft declaration and a draft convention on the elimination of all forms of religious intolerance, 07.12.1962. UNDL, A/RES/1781(XVII).

niikaugele, et konventsiooni mustand ning selle vastuvõtmine anti peaassambleele otsustamiseks.¹²⁰

Sellest hoolimata ei järgnenud 1965. aastal vastu võetud rassilise diskrimineerimise konventsioonile usulise mittesallimise elimineerimise oma. Nõukogude Liit kasutas ära 1967. aasta keskel aset leidnud Kuuepäevase sõjaga kaasnenud diplomaatiliselt maavärinat, mille tulemusel õnnestus esimesel koondada toetust kolmanda maailma riikide, eelkõige Araabiamaaade hulgas. Ühtlasi oli 1960. aastate lõpu näol tegemist ajajärguga, mis märkis kolmanda maailma riikide omavahelise välispoliitilise solidaarsuse murenemist. Rohkem hakati tähelepanu pöörama pigem siseriikliku poliitilise ja majandusliku stabiilsuse tagamisele ning lahendusi nähti enda selges orienteerimises külma sõja raamistikus. See tähendab, et aina keerulisem oli maailmaareenil hakkama saada ilma tugevate sidemeteta kas lääneriikide või sotsialismileeriga.¹²¹ Seega, taolisi arenguid ära kasutades oli Nõukogude Liidul võimalik nõuda teda suuremal või vähemal määral liitlaseks pidanud kolmanda maailma riikidelt konventsiooni mustandis sisaldunu muutmist ja kammitsemist.¹²² Konventsiooni vastuvõtmine langes seejärel varjusurma ning 1972. aasta lõpu peaassamblee resolutsioon mattis konkreetse konventsiooni koostamise lõplikult, andes prioriteedi väiksema kaalukusega lahendusele ehk deklaratsioonile.¹²³

Tulles tagasi 1974. aastasse, oli usuline mittesallimine uuesti Inimõiguste Komisjoni päevakorras ning juba välja kujunenud malli kohaselt haakis BATUN vastava teema Balti rahvaste probleemiga. Sarnaselt eelnenud aastale ei saadetud Inimõiguste Komisjoni istungjärgule delegatsiooni, kuid teised tegevused jäid samaks. Koostati memorandum, mis keskendus usklike ja usuorganisatsioonide halvale situatsioonile Eestis, Lätis ja Leedus. Memorandumis kirjeldati usklike noorte tagakiusamist, usulise hariduse keelamist ja riigi sekkumist usuasjadesse¹²⁴ ning see põhines Leedu põrandaaluse kirikukroonika väljaannetel ja Riist pärit baptistide kaebustel.¹²⁵

¹²⁰ Jensen, S. L. B., lk 138, 146, 150, 164.

¹²¹ Westad, O. A. *The Cold War: A World History*. New York: Basic Books, 2017, lk 286.

¹²² Jensen, S. L. B., lk 169-173.

¹²³ Elimination of all forms of religious intolerance, 18.12.1972. UNDL, A/RES/3027(XXVII).

¹²⁴ Information for BATUN delegates to members of CnHR. Elimination of all forms of religious intolerance (January, 1974). LVA.F2944.US1v.L445, l 131-132.

¹²⁵ Memoranda sent to the U.N. LVA.F2944.US1v.L445, l 115; „Batun'i avaldus UN'i komiteele usu tagakiusamisest“, *Eesti Hääl*, 8. märts 1974, lk 4.

Memorandum saadeti neljateistkümnele Inimõiguste Komisjoni liikmesriigile, samuti külastati nende samade riikide alalisi esindusi ÜRO peakorteris.¹²⁶

Kohtumisel Ameerika Ühendriikide esindajaga ilmnas muuhulgas, lisaks tavapärastele sümpaatiavaldustele, et Nõukogude Liit oli Inimõiguste Komisjonis ootuspäraselt kasutamas venitustaktikat. Viimane oli „kiire“ deklaratsiooni koostamise asemel äraspidisel kombel hakanud toetama mahuka konventsiooni koostamist, mis oleks võtnud märkimisväärselt kauem aega.¹²⁷ Loomulikult oli eesmärgiks tervet usulise mittesallimisega seotud temaatikat võimalikult palju edasi lükata, et tähelepanu enda rikkumistelt kõrvale juhtida ning võita aega koondamaks toetust ÜRO-s. Selle juures oli oluliseks aspektiks näiteks islamiusuliste ning endiste koloniaalmaade hirmudel mängimine. Viimased kartsid, et koostatav deklaratsioon on sihilikult kallutatud kristlike maade kasuks või toob endaga kaasa siseasjadesse sekkumise, muutes usuvabaduse selle instrumendiks. Nii oli Nõukogude Liidul võimalik antud temaatikat kuvada kui vaenulikku ning ühtlasi siduda sellega küsimus poliitilisest ja majanduslikust toetusest.¹²⁸ 1974. aasta Inimõiguste Komisjoni istungjärgul arutas usulise ebatolerantsuse küsimust mitteametlik ja kõigile avatud töögrupp. Ilmselt tingituna viimasest asjaolust ei jõutud tähendusväärse edasimineku, mille tulemusel lükati kogu temaatika lihtsalt edasi.¹²⁹

PLO, „irratsionaalne enamus“ ja Balti küsimus

1974. aasta lõpus loodi ÜRO-s enneolematu pretsedent. Nimelt võttis peaassamblee novembris vastu resolutsiooni, millega Araabiamaaade algatusel ning kolmanda maailma riikide enamuse toel kutsuti ÜRO ametlikuks vaatlejaliikmeks Palestiina Vabastusorganisatsioon (PLO).¹³⁰ Aset leidnu köitis välisbaltlaste tähelepanu. Näiteks väliseesti ajakirjanduses tõmmati koheselt paralleele Balti küsimuse ning PLO juhi Yasser Arafati peaassamblee kõnes prevaleerinud palestiinlaste

¹²⁶ Board of Directors Meeting No. 95, 06.02.1974. LVA.F2944.US1v.L23, l 6.

¹²⁷ Report on a visit by UBA representatives to the mission of the United States, 29.01.1974. LVA.F2944.US1v.L428, l 171-172.

¹²⁸ Information for BATUN delegates to members of CnHR. Elimination of all forms of religious intolerance (January, 1974), l 131-132.

¹²⁹ Commission on Human Rights: report of the 30th session, 4 February-8 March 1974. UNDL, E/5464 - E/CN.4/1154; Board of Directors Meeting No. 96, 06.03.1974. LVA.F2944.US1v.L23, l 10.

¹³⁰ Observer status for the Palestine Liberation Organization, 22.11.1974. UNDL, A/RES/3237(XXIX); Cobban, H. *The Palestinian Liberation Organisation: People, Power and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984, lk 228-230.

rahvusliku enesemääramise probleemi vahel.¹³¹ Samuti tundis PLO ja kujunenud olukorra vastu huvi Eesti peakonsulaadi konsul¹³² New Yorgis, uurides kuidas BATUN kavatseb seda ära kasutada.¹³³ Tunnetus, et PLO taotluste ja Balti rahvaste saatuse vahel ilmneb teatud sarnasus, mis vääriks ÜRO-s ära mainimist, esines ka BATUN-is. Siinjuures tuli olulise asjaoluna esile 1974. aasta sügisel kaheaastase hilinemisega väliseesti ringkondadesse jõudnud Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde memorandum ja kaaskiri, adresseeritud ÜRO peaassambleele ning peasekretär Kurt Waldheimile.¹³⁴ Nimetatud tekstides nõuti, toetudes varasemalt ÜRO-s vastu võetud inimõiguste ülddeklaratsioonile ja konventsioonidele, Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamist ning Eesti kui endise Rahvasteliidu liikme võtmist ÜRO liikmeks. Selle tagamiseks tuli välja viia Nõukogude Liidu sõjavägi, tuua sisse ÜRO väed ning korraldada vabad valimised.¹³⁵

Hinnates memorandumite sisu autentseks ning temaatiliselt piisavalt haakuvaks parajasti ÜRO päevakorras olnud PLO kaasusega, otsustati need juba varasemalt plaani võetud kohtumiste raames väljavalitud liikmesriikide esindustesse toimetada.¹³⁶ Selle juures sai BATUN aga üpriski ebameeldiva üllatuse osaliseks, kui läbi Taani esinduse jõudis nende kõrvu teave, et Eesti eksiilvalitsuse välisminister¹³⁷ oli kirjeldatud memorandumi ja kaaskirja juba saatnud kõigile ÜRO liikmesriikidele. Ühtlasi külastas samal ajal eksiilvalitsuse teedeminister¹³⁸ ÜRO peakorteris ka viiteteist esindust, teadmata BATUN-ist midagi.¹³⁹ Taoline koordineerimata tegevus Eesti eksiilvalitsuse poolt tekitas BATUN-i inimestes tõsist pahameelt. BATUN-i silmis võis taoline dubleerimine vähendada nende tõsiseltvõetavust ÜRO liikmesriikide esinduste silmis ning tekitada segadust selle osas, kes on selge vahelüli välisbalti huvide ja ÜRO areeni vahel. Siiski lahendati nimetatud ebakõla BATUN-i ja Eesti eksiilvalitsuse vahelise suhtluskanali sisseseadmisega, et tulevikus sarnaseid juhtumeid vältida.¹⁴⁰ ÜRO kui vaid BATUN-i pärusmaa

¹³¹ „Oleks juba aeg!“, *Vaba Eestlane*, 22. november 1974, lk 2.

¹³² Aksel Linkhorst (1912-1980), Eesti Vabariigi peakonsulaadi konsul New Yorgis 1967-1980.

¹³³ Board of Directors Meeting No. 106, 08.01.1975. LVA.F2944.US1v.L23, l 44.

¹³⁴ UBA-BATUN Annual Report 1975. LVA.F2944.US1v.L9, l 2-3; Pihlau, J. „Eesti demokraatlik põrandaalune ja kontaktid Läänega 1970-1985 II“, *Tuna*, nr. 3, 2004, lk 88-98, (siin lk 92-94).

¹³⁵ „ÜHINENUD RAHVASTE ORGANISATSIOONI PEAASSAMBLEELE“ ja „ÜHINENUD RAHVASTE ORGANISATSIOONI PEASEKRETÄRILE HR. KURT WALDHEIMILE“, *Eesti Demokraatlik Liikumine*, <https://demokraatlikliikumine.ee/autorid/edl/>, (kasutatud 15.09.2025).

¹³⁶ UBA-BATUN Annual Report 1975, l 2-3.

¹³⁷ August Koern (1900-1989), Eesti Vabariigi eksiilvalitsuse välisminister 1964-1982.

¹³⁸ Juhan Käis (1915-1984), Eesti Vabariigi eksiilvalitsuse teedeminister 1964-1984.

¹³⁹ Board of Directors Meeting No. 105, 04.12.1974. LVA.F2944.US1v.L23, l 41op; Board of Directors Meeting No. 108, 05.03.1975. Samas, l 48.

¹⁴⁰ UBA-BATUN Annual Report 1975, l 2-3.

sai kinnituse 1975. aasta juunis toimunud Balti Maailmanõukogu (*Baltic World Council*) konverentsil, kus erinevad välisbalti organisatsioonid võtsid vastu omavahelist koostööd koordineeriva resolutsiooni.¹⁴¹

1975. aasta Inimõiguste Komisjoni istungjärgule Genfi ei olnud ka seekord võimalik ühtegi BATUN-i delegaati lähetada. Sellest hoolimata ei kujunenud antud istungjärg BATUN-i jaoks täiesti tulemusetuks. Lisaks bukletile, kus kirjeldati 1974. aasta inimõiguste rikkumisi Leedus ning eelnevalt mainitud Eesti memorandumile ja kaaskirjale, mis saadeti istungjärguks Inimõiguste Komisjoni liikmesriikidele, läkitati ka ÜRO Inimõiguste Divisjoni direktorile kaebus, millega teatati nelja teksti autori (nn Tallinn Four)¹⁴² arreteerimisest Nõukogude ametivõimude poolt.¹⁴³ Peatselt saabus vastus, et kaebuse kokkuvõte on lisatud ametlikku konfidentsiaalsesse nimekirja ning Inimõiguste Komisjoni ja selle alamkomisjoni liikmetele (ning kaebealusele Nõukogude Liidule) edastatud.¹⁴⁴

Varasema aasta lõpu põhjapanevatest nihetest oli kantud ka BATUN-i 1975. aasta refleksioon. Tõdeti, et ühes PLO pretsedendiga oli ÜRO-s tärkamas „irratsionaalne“ enamus, mida otseselt ei kammitsenud ei sotsialismileer ega lääts ning kelle ajenditeks olid hoopis eriomasemad probleemid, mis sageli irdusid külma sõja raamistikust. Ehkki järelitati, et selle tulemuseks on ÜRO institutsionaalse tegevuspotentsiaali langus ning nendes samades institutsioonides opereerivate „ekspertide“ erapoolikuse süvenemine, tähtsustati sellegipoolest ÜRO-d kui ainukest suurt ning võrdlemisi ligipääsetavat avalikku maailmapoliitika areeni. Sealsetele võimalustele Balti küsimuse esiletõstmiseks ja Nõukogude Liidu ründamiseks ei olnud tegelikult samaväärset alternatiivi, eriti võttes arvesse välisbalti kogukonna suhtelist väiksust, nii arvuliselt kui ka finantsiliselt.¹⁴⁵

PLO-ga sarnase staatuse saavutamine, mis oleks tähendanud hüpotetilisi „Balti vabastusorganisatsioone“ ÜRO vaatlejatena, tundus kahtlemata ahvatleva perspektiivina. Kõlasid

¹⁴¹ Board of Directors Meeting No. 111, 11.06.1975. LVA.F2944.US1v.L23, l 56; „Balti rahvad tihedamale koostööle: Maailmanõukogu pidas Ühendriikides vabadusvõitlusliku tegevuse seminari“, *Meie Elu*, 20. juuni 1975, lk 5.

¹⁴² Kalju Mätik, Mati Kiirend, Arvo Varato, Artjom Juškevits.

¹⁴³ Board of Directors Meeting No. 108, 05.03.1975. LVA.F2944.US1v.L23, l 47op; UBA-BATUN Annual Report 1975, l 2op.

¹⁴⁴ Board of Directors Meeting No. 109, 09.04.1975. LVA.F2944.US1v.L23, l 50op; „UN-i Inimõiguste kaitsekomitee reageeris esildisele Vene vägivallest Eestist“, *Vaba Eesti Sõna*, 17. aprill 1975, lk 3.

¹⁴⁵ UBA-BATUN Annual Report 1975, l 2.

isegi ettepanekud, et Ameerika Ühendriigid võiks baltlaste püüdlusi samamoodi toetada nagu Araabiamaad PLO-d.¹⁴⁶ Põhjus, miks okupeeritud Eestist lähtunud tekstid taolist õhinat tekitasid, peitus neis seisvate taotluste kaugeleulatuvas iseloomus. Selge iseseisvusnõue andis tunnistust, et okupeeritud Eestis oli vabadusmõte endiselt elus, mis lükkas ümber aina valjenenud kuuldused selle surmast. Kodumaalt lähtunud sõnum lisas väliseestlaste poliitilistele taotlustele kaalu ning ühtlasi võis see väliseesti vaatepunktist kinnitada eksistentsiaalset tundmust, et ollakse vabadust ihkavate kodueestlaste eestkõnelejad, kuna nemad ise ei saa seda vabalt teha.¹⁴⁷ Nagu Ernst Jaakson 1975. a suvel ühes oma sõnavõtus ütles – „meie püüdlused vabas maailmas on tihedalt seotud meie rahva enda hoiakuga ja meelekindlusega kodumaal“.¹⁴⁸ Nii ei olnud avalikkuses keeruline luua ülekantud seoseid PLO pretsedendiga – miks ei võiks välisbaltlaste eest veetud vabastusorganisatsioonid läänes olla samasugused vaatlejad ÜRO-s, et edendada kodumaa vabadusvõitlust?

Sellegipoolest jäadi BATUN-is kahe jalaga maa peal ning tõdeti, et lääne valitsustele käivad taolised „vabastusorganisatsioonid“ reeglina vastukarva ning neile vaadatakse viltu. Näiteks kohtumisel Lääne-Saksamaa esindajaga oli viimane küll nõustunud, et PLO juhtumi näol on tegemist pretsedendiga baltlaste jaoks, kuid ei soovinud üksikasjalikult puudutada võimalikke viise, kuidas baltlased võiksid seda ära kasutada.¹⁴⁹ Lisaks tõstnuks taolise suuna ettevõtmine tagajalgadele kõik vanakooli eksiildiplomaadid, kartuses kaotada oma poliitiline staatus, eelkõige USA silmis.¹⁵⁰ Nii ei jäänud muud üle kui jääda juba väljakujunenud malli juurde – jätkata ning täpsustada Nõukogude Liidu poolt balti rahvaste suhtes toime pandud spetsiifiliste inimõiguste rikkumiste edastamist ÜRO vastavatesse institutsioonidesse. Lootust andis Tšiiliga seotud pretsedent, kus Inimõiguste Komisjoni alamkomisjon tõi oma resolutsiooniga viimase väga selgelt välja kui inimõigusi rikkuva riigi ning tungivalt soovitas seda kõrgemal tasemel uurida. See oli sündinud suuresti tänu üksikasjalikele teadetele sealsest olukorrast.¹⁵¹ BATUN arvas, et sellise

¹⁴⁶ UBA-BATUN Annual Report 1975, l 8.

¹⁴⁷ Stöcker, L. F. „The 1972 Memorandum to the United Nations and its repercussions: Émigré politics and Soviet Estonian dissent during the ‘era of stagnation‘“, *Journal of Baltic Studies*, vol. 48, nr. 2, 2017, lk 109-133, (siin lk 115).

¹⁴⁸ „Väliseestlastel tuleb oma maa eest vabas maailmas seista“, *Vaba Eestlane*, 24. juuni 1975, lk 2.

¹⁴⁹ Report on a visit by UBA representatives to the UN mission of Federal Republic of Germany, 05.11.1974. LVA.F2944.US1v.L416, l 34.

¹⁵⁰ UBA-BATUN Annual Report 1975, l 8.

¹⁵¹ Report of the Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities to the Commission on Human Rights on its 27th session, New York, 5-23 August 1974. UNDL, E/CN.4/1160 - E/CN.4/Sub.2/354, lk 53-54.

trendi jätkumisel võiks ka Balti riikides toimuv jõuda sarnasel moel kõrgemale arutelutasandile ÜRO-s.¹⁵²

Inimõiguste mitmetähenduslikkus kaasaegses ÜRO-s ja rahvusvahelises poliitikas

Siiski võib öelda, et võimalused selle teostumiseks olid madalad. Inimõiguste temaatiline fookus ÜRO-s oli seatud kolmanda maailma riikide poolt ning seda võrdlemisi ühesuunaliselt, olles reeglina toetatud Nõukogude Liidu leeri poolt. Istungjärgutel esitatud arvamused, et Inimõiguste Komisjon peaks tähelepanu pöörama ennekõike ulatuslikele inimõiguste rikkumistele, nagu apartheid, rassism ja kolonialism ning eriti tuleks keskenduda esimesele, ei jätnud ruumi mõne Euroopa rahvaga seonduvale probleemile.¹⁵³ Kuigi mitmed lääneriikide delegatsioonid tundsid BATUN-i vastu sümpaatiat, siis arvestades üleüldist Inimõiguste Komisjoni liikmete sagedast läänevastast fooni ei saanudki midagi rohkemat peale kõnedes mainimise teha. Isegi kui BATUN leidis viisi, kuidas mingilgi moel ühendada näiteks rassilise diskrimineerimise temaatika Balti küsimusega, siis ei leidnud see tähendusrikast kasutust mõne sõbraliku delegatsiooni poolt.

Viimaste jaoks oli peamiseks probleemiks kartus, et sellele järgnevad retoorilised rünnakud Nõukogude Liidu ja teda toetavate riikide poolt, keda oli reeglina komisjoni koosseisus suhteliselt palju. Kui 1972. aastal külastasid BATUN-i esindajad Inimõiguste Komisjoni istungjärgu eel ja ajal delegatsioone, andis Suurbritannia esindaja vastuse, et BATUN-i materjalide kasutamine provotseeriks Nõukogude Liitu ründama britte näiteks Põhja-Iirimaa või Lõuna-Rodeesia teemal. Kui britid oleksidki valmis neid küsimusi inimõiguste võtmes arutama, siis Nõukogude Liit ei oleks sarnasesse situatsiooni panduna sellega kunagi nõus. Nii oli diplomaadi sõnul Suurbritannia taolise silmakirjalikkuse tulemusel „kaotanud usu inimõigustesse ÜRO-s“ ning panustab neisse seetõttu minimaalselt.¹⁵⁴ Aasta varem oli samalaadset skeptilisust inimõiguste tuleviku suhtes ÜRO-s üles näidanud ka USA esindaja, nentides vastusena BATUN-i delegaatidele Inimõiguste

¹⁵² UBA-BATUN Annual Report 1975, l 8.

¹⁵³ Board of Directors Meeting No. 84, 07.02.1973. LVA.F2944.US1v.L22, l 46.

¹⁵⁴ Report on a visit of UBA representatives to the UN mission of the UK, 03.03.1972. LVA.F2944.US1v.L428, l 70-71.

Komisjoni tugevat politiseeritust. Ameeriklased olid ähvardanud 1971. aasta istungjärgult koguni lahkuda kui Nõukogude Liit oleks jätkanud USA ründamist iga päevakorrapunkti raames.¹⁵⁵

Juhtivate lääneriikide nurinatest hoolimata tuleb arvestada, et ÜRO-l oli täpselt nii palju volitusi inimõiguste alase rahvusvahelise foorumi haldamiseks ja inimõiguste ülemaailmseks kaitsmiseks kui seda tema liikmesriigid talle andnud olid. BATUN-ile sõbralikud ja sümpatiseerivad lääneriigid olid olnud nende institutsioonide kujundamisel apaatsed osalised, seega tähendas „usu kaotamine“ tegelikult pettumist enda laisas kätetöös.¹⁵⁶ Antud perioodi ÜRO inimõigustega tegelevad institutsioonid olidki sedaviisi üles ehitatud, mis soosis politiseeritust ning piiritles tegevuse tulemuslikkust. Nimetatud iseärasused lubasid kahetsusväärset võhaka silmakirjalikkusel ning muutsid ebakonstruktiivsed vastureaktsioonid efektiivseks strateegiaks, mille abil oma laiemaid poliitilisi eesmärke saavutada. Seda kasutasid kolmanda maailma riigid ning Nõukogude Liit päevakorda seades efektiivselt ära. Olukorda oleks saanud lääneriikide kasuks pöörata läbi institutsioonidele rohkemate volituste, näiteks kontrollivõimaluste andmise, kuid takistuseks sai riikide suveräänsuse põhimõte, millest ei soovinud üldjuhul taganeda ka eeskujulikuimad demokraatiad.¹⁵⁷

Jättes välja ümbritseva, paiknes BATUN-i jaoks „hetkeks“ kujunenud Kudirka juhtum riigi ja indiviidi tasandil, millele oli universaalselt hõlp anda soosiv moraalne hinnang – inimene üritas põgeneda repressiivset riigist. Lisades detailid, et tegemist oli leedulasega, kes soovis põgeneda Nõukogude Liidust – riigist, mis oli tema kodumaa pärast II maailmasõda annekteerinud, siseneb Balti küsimuse probleemistik, mille tulemusel muudab käsitlus tasandeid. Enam poleks Inimõiguste Komisjoni liikmesriikidel võimalik arutada teemat viisil, mis ei arvestaks juhtumiga seonduvat laiemat rahvusvahelist konteksti ning omakorda ei mõjutaks riikidevahelisi suhteid. Seda iseloomustava juhtumina saab näha 1971. aasta Inimõiguste Komisjoni istungjärgul ringelnud kuulujuttu, mille kohaselt Prantsusmaa lubas mitte toetada kodumaalt lahkumise õiguse teemaga edasiminemist, saades vastutaksuks Nõukogude Liidu vaikimise prantslaste relvatarnete

¹⁵⁵ Report on a visit of UBA representatives to the UN mission of the USA, Geneva 1971. Samas, l 179.

¹⁵⁶ Burke, R. *Decolonization and the Evolution of International Human Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010, lk 7-8, 147.

¹⁵⁷ Donnelly, J., Whelan, D. *International Human Rights. Fifth Edition*. New York: Routledge, 2018, lk 11; Mazower, M. „The Strange Triumph of Human Rights, 1933-1950“, *The Historical Journal*, vol. 47, nr. 2, 2004, lk 379-398, (siin lk 396-397).

osas Lõuna-Aafrika Vabariigile. Samal istungjärgul oli prantsuse delegatsioon ka ainuke, mis põikles kõrvale BATUN-i esindajatega kohtumisest ning viimaste memorandumi arutamisest.¹⁵⁸

Taolised arvestused, mis kätkesid endas erinevaid tegureid geopoliitikast ja majanduslikest küsimustest kuni selleni, kuidas valitsused tajusid endal lasuvat humanitaarkohustusi, olid paratamatult otsuste tegemise alusteks. Nii ei tahtnud kolmanda maailma riigid kaotada Nõukogude Liidu soosingut ning läänemaailma riigid soovisid näha ennem pingelõdvendust kui konfrontatsiooni süvenemist.¹⁵⁹ Inimõigusi peeti siseriiklikuks küsimuseks selle kohta, kuidas riik oma elanikke kohtleb ning taolist eristust lammutav probleemitõstatus rahvusvahelisel foorumil näis ebakohane. Riigipiirid, olgugi mittetunnustatud, omasid tugevat heidutavat iseloomu, eriti II maailmasõja järgses Euroopas.

Kuigi rahvusvaheline poliitika oli alates 1960. aastatest muutunud mitmekesisemaks, ei saa alahinnata kaasaegse diplomaatia ja rahvusvaheliste suhete teooria eurotsentrilist tuuma. Isegi kui nõukogulased retooriliselt vastandusid „euro-ameerikalikule“ maailmakorrale ning pakkusid vastunarratiivi, olid nad üliriigina maailmakorra kaasautorid ja tegutsesid selle raamides. Nõukogude Liit oli vaieldamatult Euroopa riik ning juba sellest tulenevalt teistsuguse kaaluga küsimustes, mis puudutasid suveräänsust ja siseasjadesse mittesekkmist, rääkimata ÜRO asutajaliikme ning Julgeolekunõukogu alalise liikme staatusest.¹⁶⁰ BATUN-i levitatud memorandumid Nõukogude Liidu inimõiguste rikkumiste kohta tekitasid viimasele kahtlemata ebamugavust, kuid mitte kartust võimaliku ametliku hukkamõistu ees.

Sellegipoolest nägime, kuidas apartheid oli omandamas selgejoonelisemat rahvusvahelist halvaks panu. Apartheid oli sedavõrd ilmselgem ning nähtavalt vägivaldsem inimõiguste rikkumise juhtum, mida ei olnud võimalik pelgalt siseriikliku küsimusena tõlgendada. Apartheidiküsimuse prevaleerimist rahvusvahelise poliitika päevakorras võimestasid nii laiapindne survegrupp kui ka lihtne asjaolu, et laiemas plaanis oli Lõuna-Aafrika Vabariik ise nn kolmanda maailma osapool. Siiski on tarvilik meele pidada, et apartheidide puhul oli ennekoike lääneriikide suhtumine antud

¹⁵⁸ Reflections on a BATUN mission to the United Nations Commission on Human Rights, 27th Session in Geneva, 1 108.

¹⁵⁹ Eckel, J. The Rebirth of Politics from the Spirit of Morality: Explaining the Human Rights Revolution of the 1970s. – Eckel, J., Moyn, S. (toim). *The Breakthrough: Human Rights in the 1970s*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014, lk 226-259, (siin lk 236, 238).

¹⁶⁰ Hobson, J. M. *The Eurocentric Conception of World Politics: Western International Theory, 1760-2010*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, lk 192, 320-321.

perioodil üsna kaksipidine,¹⁶¹ mille pinnalt ei saa järeldada rahvusvahelise kogukonna igakülgset konsensust.

Seda kõike arvesse võttes tõuseb esile, et kuigi ÜRO raamistikus aset leidnud pidev kõievedu inimõiguste tähenduse ja rolli üle oli sisemisest vaatest kahtlemata tähendusrikas, siis laiemas rahvusvahelises kontekstis inimõigused ei prevaleerinud. Võib öelda, et inimõigustel veel puudus rahvusvahelises poliitikas prioriteet ning positsioon omaette eesmärgina. Kuitahes palju kolmanda maailma riigid surusid oma poliitikat ÜRO-s, ei tekitanud see inimõiguste kui rahvusvahelise normi osas mingit põhjapanevat maavärinat ning kahepooluselisusele toetunud maailmakorra põhialused jäid endiselt samaks.¹⁶²

Seega ei peetud 1970. aastate alguses inimõiguste austamist veel riikidevahelise „õige käitumise“ eelduseks – inimõiguste ülddeklaratsioonis kirjapandut mitteaustavad riigid, näiteks Nõukogude Liit, isegi ei püüdnud oma tegevust kuidagi õigustada. Vastupidi, sellele diplomaatilisel tasandil tähelepanu juhtimist interpreteeriti kui siseasjadesse sekkumist, millest tulenevat võimalikku diplomaatilist konfrontatsiooni ja kahjulikke tagajärgi üldjuhul välditi.¹⁶³ Suuresti käitus valikuliselt ka USA, üheselt ignoreerides inimõiguste alast kriitikat enda ekstsesside puhul. Inimõiguste alased põhimõtted ei olnud veel saavutanud prominentset positsiooni rahvusvahelise õiguse, sellest tulenevalt rahvusvaheliste suhete esileulatuvaks normina, mida kõik rahvusvahelise kogukonna liikmed pidanuks ilmtingimata silmas pidama.

Eespool kirjeldatust lähtudes saab järeldada, et tingimused rahvusvahelises poliitikas polnud 1970. aastate alguses veel piisavalt parajad ning vajalikud eeldused ei olnud täidetud. „Inimõiguste hetk“, põhimõtteline muutus inimõiguste ja rahvusvaheliste suhete vahekorda, saabus koos Helsingi protsessi (Euroopa Julgeoleku- ja Koostöökonverents, CSCE) arengute ja tulemustega alates 1970. aastate keskpaigast ning teisest poolest.

¹⁶¹ Goldstone, R. „Ambiguity and America: South Africa and US Foreign Policy“, *Social Research*, vol. 72, nr. 4, 2005, lk 811-824, (siin lk 814-816); Matthews Boehmer, S. „Questionable Allies: British Collaboration with Apartheid South Africa, 1960–90“, *The International History Review*, vol. 46, nr. 1, 2024, lk 102-119, (siin lk 103).

¹⁶² Eckel, J. *The Ambivalence of Good: Human Rights in International Politics since the 1940s*. Oxford: Oxford University Press, 2019, lk 139-140.

¹⁶³ Thomas, D. C. *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton: Princeton University Press, 2001, lk 27, 52.

2. Rahvusvaheline „inimõiguste hetk“ ja Balti küsimus, 1976-1982

2.1 Helsingi lõppakt: Ida-Lääne pingelõdvendusest inimõigusteni

Helsingi lõppakti sõlmimist 1975. aastal on inimõiguste ajaloos peetud oluliseks veelahkmeks, mille tulemusel kerkis inimõiguste austamine rahvusvahelise poliitika esileulatuvaks normiks. Siiski polnud see esimene eesmärk, mille nimel aktini viinud Euroopa Julgeoleku- ja Koostöökonverents (CSCE) 1972. aastal algatati.¹⁶⁴ Pigem saab seda tõlgendada Ida-Lääne suhteid kujundanud tegurite ning laiemate ühiskondlike arengute soodsa kokkulangemise tulemina. Kuna Balti küsimus oli kaasaegse Euroopa poliitilisse konteksti paigutuv probleem, siis nimetatud konverentsi arengutest lähtunud nihked Ida-Lääne suhetes mõjutasid esimese akuutsust ja käekäiku rahvusvahelisel areenil.

Mõte Euroopa-ülesest julgeolekukonverentsist kerkis Nõukogude Liidu initsiatiivil esile kaks kümnendit varem.¹⁶⁵ Kuna II maailmasõda oli lõppenud ilma laiapindse rahuleppeta, mis oleks sõjajärgse Euroopa poliitilist korraldust otseselt sätestanud, jäi Ida-Euroopa kommunistlikel režiimidel vajaka tajumuslikust legitiimsusest ning kindlustundest.¹⁶⁶ Ehkki faktiliselt oli kujunenud *status quo* kindel, peljati endiselt, et nõ paberile panemata olukord annaks alust lääneriikide sekkumiseks nende siseasjadesse.¹⁶⁷ Sellest tulenevalt muutus Nõukogude Liidu kui piirkonna hegemooni kaugeleulatuvaks sihiks Ida-Euroopa poliitilise ja territoriaalse olukorra kinnistamine läbi mitmepoolse kokkuleppe. Niiviisi loodeti saavutada rahvusvaheline tunnustus enda süsteemsele domineerimisele piirkonnas ning vähendada Ameerika Ühendriikide osatähtsust Euroopa poliitilises sfääris.¹⁶⁸ Lääneriikide silmis polnud sellisest konverentsist suurt midagi võita, ei poliitiliselt ega majanduslikult, mistõttu Nõukogude Liidu algatus seiskus.

Muutus saabus 1960. aastate lõpus ja 1970. aastate alguses, mil rahvusvahelistes suhetes hakkas aina enam tooni andma suundumus pingelõdvendusele (*détente*). Uus tõuge Euroopa julgeolekukonverentsi algatamiseks sai teoks tänu Nõukogude Liidu suurenenud välispoliitilisele

¹⁶⁴ Moyn, S., lk 149-150.

¹⁶⁵ Morgan, M. C. *The Final Act: The Helsinki Accords and the Transformation of the Cold War*. Princeton: Princeton University Press, 2018, lk 77.

¹⁶⁶ Thomas, D. C., lk 28-29.

¹⁶⁷ Trachtenberg, M. *A Constructed Peace: The Making of the European Settlement, 1945-1963*. Princeton: Princeton University Press, 1999, lk 3, 4, 256.

¹⁶⁸ Davy, R. „Helsinki myths: setting the record straight on the Final Act of the CSCE, 1975“, *Cold War History*, vol. 9, nr. 1, 2009, lk 1-22, (siin lk 2).

enesekindlusele ja bravuurile. Olles jõuliselt tuletanud Ida-Euroopa mõjusfäärile meelde oma hegemonilist staatust läbi Praha kevade mahasurumise ning relvastuskontrolli tuules saavutamas strateegilist samaväärsust USA-ga,¹⁶⁹ tajus Nõukogude Liit pingelõdvenduse kinnistamise endale kasulik olevat. See oleks ühekorraga lahendanud küsimuse nii Ida-Euroopa poliitilise *status quo* legitiimsusest (sealjuures Balti küsimuse) kui ka sotsialismimaade jaoks aina vajalikemate majandussidemete tihendamisest Läänega.¹⁷⁰ Ühtlasi tekkinuks võimalus murevabamalt suunata välis- ja julgeolekupoliitiline muskel aina vaenulikuma Hiina poole.¹⁷¹

Lääne-Euroopa riikide kitsamad eesmärgid ja huvid minemaks initsiatiiviga kaasa võisid olla erisugused, näiteks Lääne-Saksamaa nägi seda eelkõige oma bilateraalset idapoliitikat hõlbustavana¹⁷² ning Prantsusmaa üritas sarnaselt edendada omanäolist balansseerivat *détente*’i.¹⁷³ Sellegipoolest oli peamiseks ajendiks avalikkusest kerkinud surve pidada laiemapindset konstruktiivset dialoogi idaga.¹⁷⁴

Nõukogude Liidu eesmärgiks oli kiire ning kitsa fookusega konverents, mis tähtsaima lõpptulemusena annaks legitiimse aluse olukorrale, mis oli juba kolm kümnendit Ida-Euroopas valitsenud. Seevastu olid Lääne-Euroopa riigid, NATO ja eelkõige Euroopa Majandusühenduse (EMÜ) liikmesriigid, huvitatud sisukamast päevakorrast, mis teeniks võimalikult kaugeleulatuvalt nende huve. Nii muutus läänერიიკიდე fookuseks „julgeoleku“ laiemale definitsioonile toetumine, mis lisaks riikide tasandile hõlmaks endas ka ühiskondlikku tasandit. Just inimõiguste austamist olid EMÜ liikmesriigid deklareerinud kui üht nendevahelise poliitilise koostöö aluspõhimõtet, mis ühtlasi peab mängima rolli ka laiemas Euroopa kontekstis, sh Ida-Lääne suhetes.¹⁷⁵ Koondudes taolise põhimõttelise punkti taha nagu inimõigused ja inimestevaheliste kontaktide soodustamine, aitas see vastu seista sotsialismileeri survele konverentsiagenda seadmise osas ning rahuldas

¹⁶⁹ Savranskaya, S. Unintended Consequences: Soviet Interests, Expectations and Reactions to the Helsinki Final Act. – Bange, O., Niedhart, G. (toim). *Helsinki 1975 and the Transformation of Europe*. New York: Berghahn Books, 2008, lk 175-190, (siin lk 176).

¹⁷⁰ Thomas, D. C., lk 34-35.

¹⁷¹ Davy, R., lk 2.

¹⁷² Hakkarainen, P. *State of Peace in Europe: West Germany and the CSCE, 1966-1975*. New York: Berghahn Books, 2019, lk 89.

¹⁷³ Badalassi, N. „Neither too much nor too little” France, the USSR and the Helsinki CSCE“, *Cold War History*, vol. 18, nr. 1, 2018, lk 1-17, (siin lk 4).

¹⁷⁴ Snyder, S. B. *Human Rights Activism and the End of the Cold War: A Transnational History of the Helsinki Network*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, lk 16-17; Thomas, D. C., lk 36.

¹⁷⁵ Thomas, D. C., lk 42

sisemist soovi kujundada Ida-Lääne suhteid rahumeelsemaks ja konstruktiivsemaks, ehk ka avatumaks.¹⁷⁶

Nagu esimesest peatükist nähtus, ei olnud rahvusvahelisel areenil inimõiguste austamine veel üldtunnustatud „õige käitumise“ eelduseks. Mõistetavalt polnud inimõiguste ja põhivabaduste austamise ning inimestevaheliste kontaktide hõlbustamise mängutoomine Nõukogude Liidule meeltemööda. Samas olid ka Ameerika Ühendriigid inimõiguste kui rahvusvahelise poliitika tähendusväärse aspekti suhtes ettevaatlikul seisukohal ning ei pidanud seda parajasti välispoliitiliseks prioriteediks.¹⁷⁷ Ameerika Ühendriigid ja Nõukogude Liit olid 1972. aastal alla kirjutanud omavaheliste suhete põhialuseid määrava kokkuleppe. Vastavalt ajastule oli viimane koostatud pingelõdvenduse vaimus ning keskendus seega suuresti lepitusliku koostöö ja kahepoolsete suhete paindlikkuse hõlbustamisele. Kokkuleppe sisuline pool kätkes endas aga mõlemapoolset pühendumist „siseasjadesse mittesekkumise“ põhimõttele.¹⁷⁸

On selge, et toonitades kahepoolsetes suhetes Nõukogude Liiduga mittesekkumist, oli Ameerika Ühendriikidel end raske paigutada mitmepoolse protsessi etteotsa, kus nende liitlased taotlesid sisuliselt inimõiguste institutsionaliseerimist rahvusvahelisel tasandil. See käis senise realistliku välispoliitilise loogika vastu, mille kohaselt tuli selliseid ebavajalikke erimeelsusi vältida, eriti taoliste probleemide juures, mida tajuti mitteprioriteetse ning riikide huvidele vastukäivana.¹⁷⁹ Järeldati, et Nõukogude Liit ei võtaks inimõiguste asetamist Ida-Lääne suhete masinavärki kunagi vastu ning näeks seda üritusena muuta suhete aluseid. Võimalikus järgnevas vastandlikus protsessis nähti piiratud potentsiaali midagi Nõukogude Liidu tegevuses või olemuses muuta.¹⁸⁰ Ei tahetud Nõukogude Liiduga astuda otsesse vastasseisu, mis oleks võinud kahepoolse pingelõdvenduse edenemise rööbastelt maha juhtida.¹⁸¹

¹⁷⁶ Suri, J. „Détente and human rights: American and West European perspectives on international change“, *Cold War History*, vol. 8, nr. 4, 2008, lk 527-545, (siin lk 536-538).

¹⁷⁷ Snyder, S. B. *From Selma to Moscow*, lk 16.

¹⁷⁸ *Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume I, Foundations of Foreign Policy, 1969–1972*. Smith, L. J., Herschler, D. H., Patterson, D. S. (toim). Washington: United States Government Printing Office, 2003. – 116. Paper Agreed Upon by the United States and the Soviet Union, 19.05.1972.

¹⁷⁹ Tulli, U. „’Whose rights are human rights?’ The ambiguous emergence of human rights and the demise of Kissingerism“, *Cold War History*, vol. 12, nr. 4, 2012, lk 573-593, (siin lk 576-577).

¹⁸⁰ Snyder, S. B., *Human Rights Activism*, lk 28.

¹⁸¹ Eckel, J. *The Ambivalence of Good*, lk 305.

Sellegipooldest oli ameeriklaste huvides alliansi ühtsuse säilitamine. Kui lääneeurooplaste soov ja tahe oli inimõiguste austamise ja inimkontaktide hõlbustamise mängutoomine, siis USA ei olnud sellele lausaliselt vastu, kuid ei võtnud ka initsiatiivi.¹⁸² Pigem üritati paralleelselt Nõukogude Liiduga peetavatel kõnelustel leida kompromisse seoses lõppakti teksti jõudva sõnastusega¹⁸³ ning hoiduda märkimisväärsete järeleandmistega tegemisest millegi saavutamiseks.¹⁸⁴ Sellegipooldest tajuti pakilisust, mida Nõukogude Liit viimasele omistas, mistõttu käsitati konverentsil osalemist vahetuskaubana, et saada nõukogulastelt järeleandmisi näiteks läbirääkimistel relvastuskontrolli osas.¹⁸⁵

1973. aasta alguses külastasid BATUN-i esindajad New Yorgis seoses CSCE kokkukutsumisega mitmeid Euroopa riikide ÜRO esindusi, muuhulgas Ameerika Ühendriikide oma. Kuigi tavaliselt olid lääneriikide esindused võtnud BATUN-i esindajad külalislahkelt vastu, jäid CSCE teemal mitmete esinduste ukseid suletuks. Põhjuseks toodi asjaolu, et nende alalised esindused ÜRO-s ei tegele CSCE temaatikaga. Ameerika Ühendriikide esindaja William E. Schauffele andis sellegipooldest mõista, et CSCE läbirääkimistega seoses ei maksa välisbaltlastel karta USA poliitikamuutust Balti küsimuse ja mittetunnustamise suhtes.¹⁸⁶

Külastustest ilmnasid lääneriikide tõsine suhtumine ettepanekutesse, mille kohaselt tuli Euroopas hõlbustada inimeste, ideede ja informatsiooni piiride ülest liikumist. Samuti tajusid BATUN-i esindajad lääne diplomaatide kaasatundmist Balti riikide saatusele ja hetkeolukorrale, kuid sellegipooldest hoiduti rangelt mingite konkreetsete abipakkumiste esitamisest.¹⁸⁷ Seda iseloomustas Kanada esindaja vastus, mis kutsus baltlasi üles realistlikumale lähenemisele – keegi ei tahtvat sõda ning Nõukogude Liit ei muutvat oma seisukohti Balti riikide suhtes niikuinii.¹⁸⁸ Ka Ühendkuningriigi esindaja andis kõhklevaid vastuseid. Ta ei olnud briti valitsuse ametlikust joonest teadlik, kuid pakkus selleks olevat inimeste, ideede ja informatsiooni vaba liikumise tähtsustamise. Siiski, seistes vastakuti Nõukogude Liidu jõuga, tundvat britid end abituna. Abitust

¹⁸² Thomas, D. C., lk 70.

¹⁸³ Snyder, S. B., *Human Rights Activism*, lk 25.

¹⁸⁴ Thomas, D. C., lk 70.

¹⁸⁵ Maragkou, K. „From Hard Politics to Human Rights: Albert Sherer, the CSCE’s Basket Three, and the Transformation of US Foreign Policy“, *Diplomacy and Statecraft*, vol. 36, nr. 2, 2025, lk 448-474, (siin lk 451-452).

¹⁸⁶ Report on a visit by UBA representatives to the mission of USA, 24.01.1973. LVA.F2944.US1v.L428, l 174-175.

¹⁸⁷ UBA-BATUN Annual Report 1973. LVA.F2944.US1v.L7, l 11.

¹⁸⁸ „BATUN külastas UNO-delegaate: Suur ettevaatus“, *Eesti Päevaleht – Estniska Dagbladet*, 21. veebruar 1973, lk 1, 7.

tunnistas ta ühtlasi isiklikul tasandil, osates lootusi panna vaid kultuurikontaktidele, mis võiksid pikas vaates baltlastele lõpuks teatud vabaduse tuua.¹⁸⁹

Euroopa Julgeoleku- ja Koostöökonverents kulges etapiti alates 1972. aastast kuni 1975. aasta suveni ning kohtumisi peeti nii Soomes kui Genfis. Läbirääkimised olid aeganõudvad, nagu võib tänu eelnevalt kirjeldatud asjaoludest järeldada ning need keerlesid nelja nn korvi üle. Esimene neist sisaldas kümmet Ida-Lääne suhete aluspõhimõtet, millest seitsmendaks paigutati „inimõiguste ja põhivabaduste, sealjuures mõttevabaduse, meelsuse, usuvabaduse austamine.“ Siinjuures ei tohi tähelepanuta jätta sellele eelnenud kuuendat põhimõtet, milleks sai „siseasjadesse mittesekkimine.“¹⁹⁰ Inimõiguste kontekstis on oluline kolmas korv, mis kätkes endas lisaks inimkontaktide hõlbustamisele ka informatsiooni piiride ülest vaba liikumist, reisimist, pere ühendamist jpm humanitaarse iseloomuga punkte.¹⁹¹

Ehkki nimetatud punktid jõudsid Helsingi lõppakti, määras kogu ürituse tähenduse see, kuidas hakati seda tõlgendama ning mida kõige olulisemaks pidama. Siinjuures muutus võtmetähtsusega teguriks kuuenda ja seitsmenda põhimõtte vaheline pinge, millest kerkis esile kaks raamistusviisi – kas Helsingi lõppakt oli ühemõtteliselt kinnistanud maailmajao *status quo*, andes võidu sotsialismileerile, ühtlasi koos võimalusega kasutada ükskõik millise välise kriitika puhul siseasjadesse mittesekkimise kaarti; või hoopis institutsionaliseerinud inimõiguste austamise rahvusvahelise poliitika normina, luues eeldused nende rikkumise muutumiseks millekski selliseks, mille vastase kriitika eest riigipiirid ei kaitse.

¹⁸⁹ Report on a visit by UBA representatives to the mission of United Kingdom, 08.02.1973. LVA.F2944.US1v.L428, 166-67.

¹⁹⁰ Final act of the 1st CSCE Summit of Heads of State or Government, 01.08.1975. OSCE, https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501_1.pdf, lk 4-5, (kasutatud 12.02.2026).

¹⁹¹ Badalassi, N., Snyder, S. B. Introduction. - Badalassi, N., Snyder, S. B. (toim). *The CSCE and the End of the Cold War: Diplomacy, Societies and Human Rights, 1972-1990*. New York: Berghahn Books, 2019, lk 1-14, (siin lk 3-4).

Helsingi lõppakti raamistamine Ida-Lääne suhetes: „siseasjadesse mittesekkumine“ vs. „inimõiguste ja põhivabaduste austamine“

CSCE olulisimaks tulemuseks on peetud inimõiguste austamise asetamist Ida-Lääne suhete normiks ja sotsialismileeri vähemalt vormilist nõustumist sellega,¹⁹² kuid millest see tulenes? Esmajoones on tarvilik mõista, et Nõukogude Liidu jaoks oli prioriteet saavutada siseasjadesse mittesekkumise põhimõtte üleolek lõppakti tõlgendamises. Selle eesmärgi nimel tehti järeleandmisi, mis pealtnäha ei tundu olevat vastavuses nõukogudepärase välispoliitilise käekirja ja ideoloogiaga. Seega ei ole üllatus, et läbirääkimiste jooksul katsuti hädustada ning nõrgendada inimõigustega seotud punktide sõnastusi. Sellest hoolimata kirjutati 1975. aasta augustis Helsingi lõppaktile alla, kuigi inimõiguste austamine jäi selgelt kokkuleppesse figureerima.¹⁹³

Siinkohal on vajalik vaadelda Nõukogude identiteedi välimist poolt, mis väga tungivalt soovis saavutada ja kindlustada rahvusvahelist legitiimsust enda positsioonile nii Euroopa kui ka maailmapoliitika kontekstis. Nõukogude liidrid mõistsid, et kõiki lõppaktiga võetud kohustusi ei suudeta nii ehk naa täita, mistõttu seisnes lõppakti tähtsus selle propagandistlikus väärtuses II maailmasõja sümboolse lõpetajana¹⁹⁴ ja potentsiaalis kinnistada impeeriumi läänepiiri.¹⁹⁵ Taoline suure väärtuse omistamine rahvusvahelisele tunnustusele kaalus üles ideoloogilisema tahu identiteedist. Kui Lääne-Euroopa riigid ei soovinud inimõiguste kohapealt järele anda, oleks Nõukogude Liidul ja tema satelliitidel olnud kerge läbirääkimistelt lahkuda, kuid seda ei tehtud. Nende väline prestiiž oli otseselt seotud konverentsi tulemusliku lõpuga. Tung olla ühemõtteliselt ja samaväärselt tunnustatud teiste poolt hoidis kõike luhta laskmast.¹⁹⁶ Seega esmatähtsa eesmärgi – Euroopa poliitilise *status quo*, piiride puutumatus ja mittesekkumise esmatähtsuse saavutamiseks oldi nõus minema kaasa enda jaoks vastukäivate punktidega. Viimased ei

¹⁹² Zagorski, A. The Human Dimension of the CSCE. – Badalassi, N., Snyder, S. B. (toim). *The CSCE and the End of the Cold War: Diplomacy, Societies and Human Rights, 1972-1990*. New York: Berghahn Books, 2019, lk 17-42, (siin lk 19).

¹⁹³ Thomas, D. C., lk 262.

¹⁹⁴ Eckel, J. *The Ambivalence of Good*, lk 306.

¹⁹⁵ Khudoley, K. K. Soviet foreign policy during the Cold War: The Baltic factor. – Hiden, J., Made, V., Smith, D. J. (toim). *The Baltic Question during the Cold War*. New York: Routledge, 2008, lk 56-72, (siin lk 64-65).

¹⁹⁶ Radchenko, S. *To Run the World: The Kremlin's Cold War Bid for Global Power*. Cambridge: Cambridge University Press, 2024, lk 436.

kõnetanud sisemist identiteeti niivõrd põhjanevalt, mistõttu tajuti neid kõrvalise ja mittemidagiütlevana.¹⁹⁷

Ometi ei maksa arvata, et Nõukogude Liidu ja teiste Ida-Euroopa kommunistlike režiimide juhid ei näinud võimalikke probleeme seoses nimetatud punktidega.¹⁹⁸ Ehkki riskihinnangutes kõlas nii alarmeerivaid kui enesekindlaid hääli, kaalus lõpuks kõik üles asjaolu, et lõppakt oli näiliselt kinnistanud Euroopa poliitilise ja territoriaalse olukorra.¹⁹⁹ Viidates riikide suveräänsuse printsiibile ja lõppakti kuuendale põhimõttele, nähti end kõigest hoolimata peremeestena, kellel on ülim sõnaõigus oma koduriigis toimuva üle.²⁰⁰

Lõppaktis kokkulepitud punktide täideviimine pidi seega olema pelgalt riigi siseasi, mistõttu väljastpoolt tulnud püüdlusi käsitleda kohustuste täitmist rahvusvaheliste murekohtadena tõlgendati kui suveräänsuse rikkumist ning iga riigi õigust määrata enda seadusi.²⁰¹ Nõustudes lõppakti seitsmenda põhimõtte ja kolmanda korvi sisuga, ei eeldatud nende mingisugust riigisisest mõju. Nii järeldati, et võimalike soovimatute poliitiliste tagajärgede ennetamiseks ei pea vajadusel tegema muud, kui ebamugavana tajutud punkte reaalselt mitte täitma,²⁰² uskudes samal ajal, et lääneriigid ei hakka häält tõstma.²⁰³

Seepärast tuli pingutusi suunata veenvale propagandale, kuulutades kõigile maailma rahvastele oma suurt võidukäiku „erinevate ühiskonnakorralduste rahumeelse koosseksisteerimise“ ja riikidevahelise võrdsuse tagamisel. Kommunistlike liidrite teemakohased sõnavõttud rõhutasid selgelt, et lõppakt oli normaliseerinud Ida-Lääne suhted kasulikuimal viisil just sotsialismileerile. Nii toonitati muidugi eeskätt nn II maailmasõja lõppemist, kuid selle kõrval toodi esile ka majanduslikke aspekte ning võimalusi tihendada teaduslikke, tehnoloogilisi ja tööstuslikke sidemeid.²⁰⁴

Seevastu ei tähtsustatud lõppakti seitsmendast põhimõttest tulenenud aspekte, sest nagu eelnevalt mainitud, tajuti nende mõju olevat teisejärguline. Seda iseloomustab hästi asjaolu, et nii

¹⁹⁷ Thomas, D. C., lk 264, 266.

¹⁹⁸ Savranskaya, S., lk 181.

¹⁹⁹ Eckel, J. *The Ambivalence of Good*, lk 307.

²⁰⁰ Dobrynin, A. *In Confidence: Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents*. New York: Times Books, 1997, lk 351.

²⁰¹ Zagorski, A., lk 20.

²⁰² Thomas, D. C., lk 93.

²⁰³ Eckel, J. *The Ambivalence of Good*, lk 306.

²⁰⁴ Thomas, D. C., lk 94-96; Morgan, M. C., lk 214-216.

Nõukogude Liidu suurimas ajalehes *Pravdas*, kui ka teistes Ida-Euroopa parteiväljaannetes trükiti lõppakti tekst ära täismahus ning seda esiküljel.²⁰⁵ Samuti trükiti Nõukogude Liidus lõppakti tekst liiduvabariikide keeltesse. Näiteks Eesti NSV-s ilmus Helsingi lõppakti eestikeelne tõlge brošüürina 1976. aastal.²⁰⁶ Loomulikult oli eesmärgiks tõsta esile lõppakti monumentaalsust ja nendesamade liidrite uhkust selle saavutamisel. Siiski olid need riigid vormiliselt aktsepteerinud „inimõiguste ja põhivabaduste, sealjuures mõttevabaduse, meelsuse, usuvabaduse austamise“, kommunistliku ideoloogia vaatepunktist ütle mata radikaalsed kohustused.²⁰⁷ See oli nüüd kõigile lugemiseks ja tõlgendamiseks silme ees, koos põhjanevate tagajärgedega. Hoolimata inimõiguste teisejärgulisena tajumisest, olid kommunistlikud režiimid seadnud enesele retoorilise lõksu, kus neid polnud enam võimalik ignoreerida.

Läänemaailma avalik arvamus lõppaktist kujunes esiti kõhklevaks, kuna nähti sotsialismimaade enesekindlust tulemuse suhtes ning lääneriikide valitsustel ei olnud õnnestunud oma kodanikele piisavat selgitustööd teha.²⁰⁸ Kõlas palju arvamusi, et lõppaktiga on Euroopas antud ühemõtteline võit Nõukogude Liidule ning vabad käed toimetamaks hegemooniliselt nii, kuidas viimane soovib, ka omaenda elanike inimõiguste suhtes. See ei kestnud kaua, kuna võrdlemisi ootamatult oli Helsingi lõppakt hakanud mobiliseerima sotsialismileeri seest tulevaid üleskutseid ühiskondlikeks reformideks ja avanemiseks.²⁰⁹

Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa režiimide vastus oli endiselt rõhuda mittesekkumisele, kuid siinkohal hakati juba vaikselt vajuma eelnevalt kirjeldatud lõksu. Lõppakti väärtustati kui üliolulist dokumenti omaenda legitiimsuse kontekstis. Seega tuli näidata, et selles leiduvaid punkte täidetakse terviklikult, mistõttu pole mingit alust üldse arutada rahvusvahelise kontrolli üle. Nii lasti silmust päid tõstnud aktivistide ja dissidentide ümber veidi lõdvemaks ning väideti, et tegelikult vastab nende kohtlemine lõppaktis kokkulepitule ning muudele teemakohastele lepetele. Näiteks ÜRO raamistikus vastuvõetud ja irooniliselt just peale ratifitseerimist kommunistliku Tšehhoslovakkia poolt 1976. aastal kehtima hakanud Kodaniku- ja poliitiliste õiguste

²⁰⁵ Morgan, M. C., lk 211-212.

²⁰⁶ Vt. *Rahu, julgeoleku ja koostöö nimel: Helsingis 30. juulist 1. augustini 1975. a. toimunud Euroopa julgeoleku- ja koostööõnõupidamise tulemustest*. Tallinn: Eesti Raamat, 1976.

²⁰⁷ Snyder, S. B., *Human Rights Activism*, lk 55.

²⁰⁸ Morgan, M. C., lk 213.

²⁰⁹ Snyder, S. B. „Jerry, Don't Go": Domestic Opposition to the 1975 Helsinki Final Act“, *Journal of American Studies*, vol. 44, nr. 1, 2010, lk 67-81, (siin lk 67-68).

rahvusvahelisele paktile (*International Covenant on Civil and Political Rights*, ICCPR). Vastuoludest pungil üritus summutada tärkavat inimõiguste-meelsust tekitas aga äraspidise efekti. Võimu vastu kriitiliselt meelestatud kodanikele anti signaal, et lõppakti humanitaarsed punktid omavad režiimi jaoks ikkagi mingisugust tähtsust ning need kujutavad endast võimalust edaspidiseks tegevuseks.²¹⁰

Loomulikult jõudsid mainitud üleskutsed läänemaailma, mis omakorda sütitasid sealset laiapidset sümpaatiat ning kodanikuühiskonnal põhineva toetusvõrgustiku tärkamist ja aktualiseerumist. Nendesamade aktivistide ja dissidentide jaoks muutus hõlpsamaks oma taotlustes rõhuda lõppakti normidele ning seeläbi püüda toetust välismaailmas, eriti kontekstis, mida defineeris ülemaailmne võitlus südamete ja meelte pärast.²¹¹ Kommunistlike režiimide jaoks hakkas võit Helsingi lõppakti tõlgendusliku raamistamise üle käest libisema, initsiatiiv oli kandunud riiklikult ühiskondlikule tasandile. Mis kõige tähtsam, see protsess oli rahvusvaheline. Kirjeldatud areng ei kaotanud siiski nende inimõigusi rikkuvate režiimide suhtelist repressiivset potentsiaali, mida iseloomustas näiteks targanud inimõigusorganisatsioonide ja dissidentide aktiivsem mahasurumine Nõukogude Liidus 1977. aasta lõpus. Sellegipoolest hakkas võitlus siseriiklike aktivistide ja dissidentide vastu muutuma selliseks, kus üks käsi oli justkui välismaise pilgu poolt selja taha seotud.²¹² Seejuures oli oluline asjaolu, et tänu ühiskondlikule toetusele ja tähelepanule olid lääneriikide valitsused hakanud võtma inimõiguste austamise oma üheks välispoliitiliseks fookuseks.²¹³ Inimõigusi rikkuvad riigid pidid aina enam arvestama viimaste kriitikanoolte ja diplomaatiliste hoobadega.

Ameerika Ühendriikide välispoliitika „inimõiguste hetke“ olulisus

BATUN-i kodumaaks olid Ameerika Ühendriigid ning viimase tähendusväärseid toetusilminguid oodati ja loodeti enim. Seetõttu on eelkõige tarvilik tähelepanu pöörata USA kui läänemaailma

²¹⁰ Nathans, B. The Disenchantment of Socialism: Soviet Dissidents, Human Rights, and the new Global Morality. – Eckel, J., Moyn, S. (toim). *The Breakthrough: Human Rights in the 1970s*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014, lk 33-48, (siin lk 38); Thomas, D. C., lk 110, 120.

²¹¹ Neier, A. *The International Human Rights Movement: A History*. Princeton: Princeton University Press, 2020, lk 138.

²¹² *Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume II, Human Rights and Humanitarian Affairs*. Ahlberg, K. L., Howard, A. M. (toim). Washington: United States Government Printing Office, 2013. – 104. Paper Prepared in the Bureau of Intelligence and Research: Progress and Retrogression in Human Rights in 1977 – Soviet Union and Eastern Europe.

²¹³ Thomas, D. C., lk 120-122.

juhtriigi välispoliitilisele suunamuutusele 1970. aastate teisel poolel, mille käigus inimõiguste tähtsustamine kerkis keskseks ning üheks välispoliitikat suunavaks kontseptsiooniks.²¹⁴

Ameerika Ühendriikides oli toimumas nihe avalikus diskursuses, mille tuumaks olid inimõigused ning nende universaalne tähendus.²¹⁵ Esile oli kerkimas tavainimese tasemel võõrandumine selgelt maailmavaatelistest „ülalt-alla“ mõtteraamistikest, mille kaudu oldi toimuvat mõtestatud ning millele poliitiline võim oli viidanud enese õigustamiseks. See oli osa ülemaailmsest arengust, kus poliitilised ideoloogiad, mis pakkusid teleoloogilist „utoopiat“ või osutasid mingi soovitud tulevikuni, olid justkui hakanud murenema. Kui kommunismi utoopilist maailmaparanduslikku kuvandit oli otsustavalt paljastanud Praha kevad, tappes nii visiooni „inimnäolisest sotsialismist“, murendasid lääneliku liberaalse demokraatia usalduskrediiti näiteks erinevad poliitilised ja majanduslikud kriisid Vietnami sõjast stagflatsioonini. Suured kõikehõlmavad maailmavaated olid sattunud moraalsesse madalseisu ning neid ei tajutud enam ainukese edasiviiva mõttemallina.²¹⁶ Inimõigused näisid pakkuvat nn „uut utoopiat“, mille abil tuua poliitilistesse protsessidesse tagasi moraalsem tähendus ja alus.²¹⁷ Kirjeldatud ühiskondliku protesti näol oli tegemist märkimisväärse ja põhjaneva nihkega, mis näitlikustas välispoliitika teostamise aina tihedamat seotust akuutsete sotsiaalprobleemidega.²¹⁸

Juba varasemalt oli üles kerkinud meelehärm Nõukogude Liidu inimõiguste rikkumiste juhtumite ning USA valitsuse leige ja hootise reageerimise pärast. Ehkki seadusandlik võim ei olnud samamoodi olnud kuigivõrd aldis inimõiguste temaatikaga tegelema, siis aina suureneva „alt-üles“ surve tõttu hakkas jää liikuma. Ühe põhjanevaima aktina jõustus 1975. aasta alguses Jackson-Vaniku seaduseparandus, mis sidus Nõukogude Liidule ja Ida-Euroopa riikidele kaubandusliku enamsoodustusrežiimi andmise sealsete juutide emigreerumisõigusega. Valitsus tõlgendas seda kui seadusandliku võimu tungimist nende mänguväljale ning seda peeti ohuks pingelõdvendusele ja välispoliitika teostamisele üldiselt.²¹⁹

²¹⁴ Thomas, D. C., lk 122, 126.

²¹⁵ Bradley, M. P. *The World Reimagined: Americans and Human Rights in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016, lk 156.

²¹⁶ Moyn, S. *The Last Utopia: Human Rights in History*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2010, lk 8-9, 149.

²¹⁷ Eckel, J. *The Rebirth of Politics*, lk 227-228.

²¹⁸ Eckel, J. *The Ambivalence of Good*, lk 196.

²¹⁹ Snyder, S. B. *From Selma to Moscow*, lk 34-35, 40.

Tulles tagasi lõppakti järgsesse perioodi, oli sotsialismileerist läände jõudnud juba niivõrd suur hulk inimõiguste temaatikaga seotud teateid, palveid ja apelle.²²⁰ See kõik mängis aina enam kaarte kätte teemaga tegelevatele valitsusvälistele organisatsioonidele, huvigruppidele ja seadusandjatele, kes nõudsid riiklikku pühendumist Helsingi lõppakti punktide täitmise rahvusvahelisele järelevalvele. Selle tulemusel moodustati 1976. aasta suvel nimetatud funktsiooni täitnud parlamendikomisjon ning see kujunes ajapikku tähtsaks USA välispoliitika mõjutajaks Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa suhtes.²²¹ Survestatuna nii seadusandliku võimu kui valitsusväliste tegutsejate poolt ning tajudes poliitilist õhkkonnamuutust, hakkas senini tõrksa Valge maja kissingerilik välispoliitika pöörama rohkem tähelepanu inimõigustele.²²²

Lõpuks mängis olulist rolli Ameerika Ühendriikide administratsiooni vahetumine 1976. aasta valimiste tulemusel. Gerald Fordi alistanud Jimmy Carter võttis inimõigused enda välispoliitika keskmesse, markeerides neid juba oma ametisse astumise kõnes, muutes need ühtlasi kaasaegseks poliitiliseks moesõnaks.²²³

Välispoliitilises võtmes väljendus see soovis uuesti üles ehitada kõlbeline pagas või juhtroll, mille pinnalt USA rahvusvahelist positsiooni parandada, võttes aluseks usaldusväärsema läbipaistvuse mitte ekstsessiivse realismi. Seega moodustasid inimõigused osa laiemast eetilisest veelahkmest välispoliitika teostamisel, muutudes seejuures selle sümboliks.²²⁴ Siiski lähtudes veendumusest, et kahepooluseline vastasseis pole enam vaieldamatu rahvusvahelise poliitika peamurre,²²⁵ ei soovinud Carter sarnaselt oma vahetutele eelkäijatele läheneda suhetele Nõukogude Liiduga vastasseisu otsides ning proovis pigem rakendada „vaikse“ diplomaatia meetodeid seoses inimõigustega. Seevastu tänu pidevale kodanikuühiskonna survele kujunes avaliku konfrontatsiooni vältimine aina keerulisemaks.²²⁶ Inimõiguste rahvusvaheline kaitsmine kõnetas kodanikke identiteedi tasandil. See haakus väärtustega, mille kaudu end kui indiviidina ühiskonna ja riigiga seostati, näiteks vabadus ja väärikus. Loomulikult oli USA kui suurriigi välispoliitika

²²⁰ Thomas, D. C., lk 126-127.

²²¹ Snyder, S. B. *Human Rights Activism*, lk 43-46, 52.

²²² Neier A., lk 165-168.

²²³ Moyn, S., lk 156.

²²⁴ *Foreign Relations of the United States, 1977-1980, Volume II, Human Rights and Humanitarian Affairs*. – 81. Memorandum From Samuel Huntington of the National Security Council Staff to the President's Counsel (Lipshutz): Creating a Human Rights Agency, 11.10.1977.

²²⁵ Eckel, J. *The Ambivalence of Good*, lk 193, 198; Eckel, J. *The Rebirth of Politics*, lk 254-255.

²²⁶ Thomas, D.C., lk 135-137.

suure inertsusega ning põhimõttelised suunamuutused polnud momentaalse efektiga. Siiski avaldas muutus retoorikas sümbolset mõju rahvusvahelisel tasandil.²²⁷ Kui maailma võimsaim riik ning läänemaailma juhtriik oli võtnud inimõigused oma välispoliitika kesksesse ringi, siis ei saanud seda teisedki ignoreerida.²²⁸

Helsingi lõppakti humanitaarsed põhimõtted hakkasid tasahilju muutuma abinõuks, millele rõhudes oli võimalik riike arvustada seoses kokkulepitu järgimisega.²²⁹ Kuna Nõukogude Liit ja teised Ida-Euroopa režiimid pidid vähemalt formaalselt järgima seda, millega oldi nõustunud, siis pikas plaanis raskendus võimalus inimõiguste tsentripetaalsele võimusele vastu panna. Mida aeg edasi, seda rohkem võimused kasvas, tõmmates enda keskmesse aina rohkem rahvusvahelise poliitika küsimusi. Nii nagu paljud teised tegurid, näiteks kaubandusbilanss, omandasid samasuguse omaette tähenduse ka inimõiguste rikkumiste juhtumid.²³⁰

Ehkki kirjeldatud arengut võidi tajuda idealistliku katsena ületada külma sõja vastasseis ning viia rahvusvahelised suhted moraalsemale ja poliitikaülesemale tasandile, siis paratamatult konvergeerusid siin inimõiguste olemuslik veetus ja sügavalt juurdunud riikide huvid.²³¹ Inimõiguste temaatika levik nii poliitilises kui ühiskondlikus sfääris kutsus esile ka teistsuguste tähenduste omistamise antud nähtusele. Nimetatud konvergens tähendas seega inimõiguste nägemist kui vahendit, mille abil saavutada eelis vastasseisus, mis vaatamata soovidele seda ümber defineerida, oli endiselt kaasaegse rahvusvahelise poliitika tuumaks.²³² Ida-Lääne suhete kontekstis esildus „inimõiguste ja põhivabaduste austamise“ raamistuse juures ka selle potentsiaal tekitada kommunistlikele režiimidele häbistavat ebamugavust, mida ei saanud enam niisama lihtsalt maha raputada.²³³ Võib arvata, et kirjeldatud efekt kandus ühtlasi Balti küsimuse selgitustööle. Inimõiguste tänav, mida mööda BATUN sammus, oli oluliselt avardumas.

²²⁷ *Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume II, Human Rights and Humanitarian Affairs.* – 105. Action Memorandum From the Director of the Policy Planning Staff (Lake) to Secretary of State Vance: The Human Rights Policy: An Interim Assessment, 20.01.1978.

²²⁸ Eckel, J. *The Ambivalence of Good*, lk 192, 202.

²²⁹ Snyder, S. B., *Human Rights Activism*, lk 7-8.

²³⁰ Eckel, J. *The Ambivalence of Good*, lk 224.

²³¹ Eckel, J. *The Rebirth of Politics*, lk 255.

²³² Donaghy, A. *The Second Cold War: Carter, Reagan, and the Politics of Foreign Policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021, lk 34; Moyn, S., lk 216-217.

²³³ Eckel, J. *The Ambivalence of Good*, lk 225-226; *Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume XX, Eastern Europe*. Ashley, C., Munteanu, M. A., Howard, A. M. (toim). Washington: United States Government Printing Office, 2015. – 8. Paper Prepared in the Central Intelligence Agency: PERSPECTIVES – Human Rights in the USSR and Eastern Europe.

2.2 „Üks suur idee on käiku lastud“: välisbalti „inimõiguste hetk“

Eelmisest alapeatükist nähtus, et „inimõiguste hetk“ Helsingi lõppakti järelmina polnud mitte kohese, vaid pigem viivitusliku mõjuga. Ka välisbalti mikrokosmoses ei ilmnenu lõppakti potentsiaalne soodsus Balti küsimuse raamistamisel silmapilkselt ning esimese sõlmimist nähti algselt tumedates toonides. Nii nagu arenes ja järgemööda kinnistus lõppakti inimõiguste raamistus laiemalt, kergitades seeläbi inimõigused aina prominentsemale positsioonile maailmapoliitikas, tõusis inimõiguste rahvusvaheline tähtsus esile ka välisbalti avalikus diskursuses ning sõlmus viimase eriomaste taotlustega.

Poliitiline mobilisatsioon: pingelõdvendus ja Helsingi lõppakt kui oht „välisbalti utoopiale“

Esialgne üheselt negatiivne vaade Helsingi lõppaktile tulenes tajumusest, et viimane ohustab üht välisbalti identiteedi alustala – lääneriikide ja ennekõike Ameerika Ühendriikide poliitikat Balti riikide okupeerimise õiguspärasuse suhtes. On selge, et laiemas plaanis mittetunnustamispoliitika Balti riikide olukorrale otsest mõju ei avaldanud, sest okupatsioon oli ümberlülkkamatu tõsiasi. Sellegipoolest oli Balti riikide *de jure* olemasolu vaieldamatult välisbalti poliitilise tegevuse olulisim pidepunkt, mõte ja alus.²³⁴ Alaline kinnitus, et olukorra näol on tegemist ebaseadusliku anneksiooni ja ajutise okupatsiooniga, aitas mõtestada ja selgitada enda hetkelist olukorda. See andis ühtlasi tuge pidevas heitluses Balti riikide ajaloo tõlgendamise osas, mida Nõukogude Liit üritas rahvusvaheliselt ümber kirjutada²³⁵ ning toitis samal ajal nn naasmismüüti.²³⁶

Võttes arvesse kaasaegset konteksti oli antud müüt loomulikult utoopiline, kuid langedes omamoodi ja iseäraselt kokku ümbritsevas sfääris aset leidnud suurte ideoloogiliste „utoopiate“ murenemisega, ähvardas ka sedasama „välisbalti utoopiat“ justkui kadumine. Pingelõdvendus oli kujunenud pagulasbaltlaste vaatevinklist läänemaailma välispoliitika moraalse madalseisu sümboliks, mille käigus reaalspoliitiliste ja materiaalsete huvide nimel hüljati õiglased põhimõtted ja hoiakud. Sellisest dispositsioonist lähtudes sattus nende silmis lääneriikide pühendumine

²³⁴ Päts, K. S. *Kanada eestlaste poliitiline tegevus Eesti iseseisvuse taastamise toetamiseks 1984–1991*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 2023, lk 19.

²³⁵ Taagepera, R. „Heitlus Balti ajaloo pärast“, *Akadeemia*, nr. 12, 2008, lk 2605–2623, (siin lk 2605–2607).

²³⁶ Bergmane, U. *Politics of Uncertainty: The United States, the Baltic Question, and the Collapse of the Soviet Union*. Oxford: Oxford University Press, 2023, lk 24, 26.

mittetunnustamispoliitikale kahtluse alla. Kardeti, et *détente* viib järjekordse „Jaltani“,²³⁷ misläbi ohverdatakse Balti riikide saatus suhete normaliseerimise altaril ning lootus iseseisvuse taastamiseks kustutatakse lõplikult.²³⁸

Enim ärevust tekitavaks murekohaks seoses CSCE-ga kujunes küsimus Euroopa piiride puutumatuses,²³⁹ mida tajuti kui „ennekuulmatul põhimõttetusel“ rajanevat vaikivat tunnustust Balti riikide inkorporeerimisele Nõukogude Liitu.²⁴⁰ Seepärast taotleti kategooriliselt, et konverents ei tohi Balti küsimust eirata ning peab taaskehtestama Balti rahvaste enesemääramisõiguse.²⁴¹ Ärevusest seoses Euroopa piiride „külmutamisega“ olid kantud ka peatüki alguses kirjeldatud BATUN-i külaskäigud 1973. aasta hakul. Nagu mainitud, kinnitas juba toona USA esindaja ÜRO-s mittetunnustamispoliitika püsimist, hiljem toonitas USA väliministeerium korduvalt selle jätkumist.²⁴² Viimaks tegi seda vahetult enne Helsingi lõppaktile allakirjutamist 1975. aasta suvel ka president Ford, kohtudes ühtlasi silmast-silma Ida-Euroopa rahvusgruppide esindajatega.²⁴³

Sellest hoolimata oli kosunud kahtlus kanda kinnitanud. Suhtumist peegeldas ajalehes *The Washington Post* välisbaltlaste avaldatud plakat, millega öeldi presidendile küll „aitäh, aga tänan ei“. ²⁴⁴ Nii nähtub kummalisel kombel, et hoolimata vankumatust kommunismivastasest aatest olid välisbaltlased võtnud omaks Nõukogude Liidu raamistuse Helsingi lõppaktist.²⁴⁵ Sellest tulenevalt oli välisbalti vaatevinklist USA avalikku välispoliitilist retoorikat olnud võimalik hõlpsasti tõlgendada kui „double-talk'i“, kahepalgelist sõnademängu, mis võib Balti riikidele katastroofiliseks osutuda.²⁴⁶

²³⁷ „Jalta hirmutab“, *Vaba Eesti Sõna*, 4. juuli 1974, lk 2.

²³⁸ Bergmane, U., lk 29.

²³⁹ „Balti riigid ja „piiride puutumatus“, *Vaba Eestlane*, 23. mai 1975, lk 2.

²⁴⁰ „Detente senini vaid järeleandmine: E.V. esindaja E. Jaaksoni sõnavõtt Kesknõukogus“, *Vaba Eesti Sõna*, 13. juuni 1974, lk 2; „Balti riigid Helsingi lõksus“, *Vaba Eestlane*, 16. september 1975, lk 2.

²⁴¹ „Balti taotlused Genfis“, *Vaba Eesti Sõna*, 28. märts 1974, lk 1.

²⁴² „Ühendriikide poliitika Eesti suhtes jääb püsima“, *Vaba Eesti Sõna*, 9. mai 1974, lk 1; „Balti probleemi ümber: Välisministeerium kinnitab Balti annekteerimise mittetunnustamist“, *Vaba Eesti Sõna*, 24. aprill 1975, lk 1.

²⁴³ *Foreign Relations of the United States, 1969-1976. Volume XXXIX. European Security 1969-1976*. Selva, D. E., Keefer, E. C. (toim). Washington: United States Government Printing Office, 2007. – 321. Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger) to President Ford, 25.07.1975; 322. Memorandum of Conversation, 25.07.1975.

²⁴⁴ „Pabaltiečių kartelis“, „Thank You Mr. President, But No Thanks.“, *Draugas*, 5. august 1975, lk 1.

²⁴⁵ Thomas, D.C., lk 97.

²⁴⁶ Heino Ainso kõne Eesti Vabariigi 56. aastapäeva puhul Albany-Schenectady eestlastele, 23.02.1974. H. Ainso eraarhiiv (autori valduses).

Kirjeldatud kõhklus USA välispoliitilise joone suhtes, olgugi vaoshoitud ja kaalutletud, polnud enamalt välisbalti avalikkuses niivõrd jõuliselt pinnale kerkinud. Selleks ei olnud ka suurt põhjust, kuna käredam ja vastandlikum nõukogudevastane liin oli viimast pikalt defineerinud, tagades välisbaltlaste selge poolehoiu. Nüüd kui pendel oli pagulasbalti vaatenurgast liikunud ebasoovitavas suunas, muutus skeptitsism aktsepteeritumaks. Varasemat Balti-Ameerika kaldumust hoida kõhklusteta kinni ühe valitsuse ja isegi partei (vabariikliku)²⁴⁷ välispoliitilisest joonest ning viimaste „päästjaks“ pidamist,²⁴⁸ oli näiteks BATUN alati vastustanud. Pagulasbalti välispoliitiline tunnelnägemine oli tihtilugu tinginud muu maailma ning uut laadi arengute eiramise, mistõttu BATUN tervitas taolist vaate avardumist. See andis üldiselt kätte rohkem mänguruumi erisuunalisteks ja poliitiliselt laiapindsemateks initsiatiivideks baltlaste taotluste selgitamisel ja edasiviimisel. Ehkki mistahes USA valitsus oli alati kaalukaim Balti küsimuse kontekstis ja viimase huvi mängis olulist rolli, siis Helsingi lõppaktiga seonduvad kartused ning „reetmistunne“ murdsid endise jäikuse poliitiliste sümpaatiate mõttes.²⁴⁹

Seega, nimetatud kartused – olid need mõistuspäraselt põhjendatud või mitte – tekitasid ebamugavat umbusku Ida-Lääne suhete arengute suhtes ning Helsingi lõppaktis nähtigi mahamüümist ja läänemaailma allaandmist Nõukogude Liidule.²⁵⁰ Viimane olevat toimunud saanud juurde vaid stabiilsust, mis on „hoiatuseks ikestatud rahvastele mitte laskuda enda vabastamise avantüüri, kuna nendel ei ole loota aitajaid käsi läänest“.²⁵¹ Mõtteliselt oli Helsingi võrdsustatud Jaltaga²⁵² ning pidi „minema ajalukku häbiväärse sündmusena, kus väikeriigid vahetusrahana suurriikide huvides ohverdati“.²⁵³

Välisbaltlaste rahulolematus ei jäänud ainult kogukondlikku avalikku sfääri ning suurema nähtavuse nimel kanti protest otsustavalt edasi laiemasse ühiskonda ja poliitilistesse

²⁴⁷ Kalm, A. *Balti musketärid USA Kongressis*. Viimsi: Kirjastus Aade, 2015, lk 163-166; Bergmane, U., lk 27-28.

²⁴⁸ Nt president Richard Nixonil kuvand kui „kõige kõvem kommunismi vastane“ oli visa kaduma, hoolimata pingelõdvenduse algatustest 1970. aastate alguses. Vt. Heino Ainso kõne Eesti Vabariigi 56. aastapäeva puhul Albany-Schenectady eestlastele, 23.02.1974.

²⁴⁹ UBA-BATUN Annual Report 1975. LVA.F2944.US1v.L9, 12. On väidetud, et Carteri valimisvõidus võisid teatud rolli mängida Ida-Euroopa (sh Balti) päritolu valijad, kes tänu Fordi pühendumisele pingelõdvendusele oma eelistust valimiskasti juures kohati muutsid. Vt. Ribuffo, L. P. „Is Poland a Soviet Satellite? Gerald Ford, the Sonnenfeldt Doctrine, and the Election of 1976“, *Diplomatic History*, vol. 14, nr. 3, 1990, lk 385-403.

²⁵⁰ „Helsinkis – nepateisinama klaida“; „JAV ir Sovietai Helsinkyje: Sovietų tikslas sustiprinti įtaką Europoje, apsidrausti nuo antrojo ironito ir siekti ūkinio bendravimo“, *Draugas*, 7. august 1975, lk 1-2.

²⁵¹ „Pärast Helsingit“, *Vaba Eesti Sõna*, 7. august 1975, lk 2.

²⁵² „Kas Jalta 1975...“, *Vaba Eesti Sõna*, 12. juuni 1975, lk 2.

²⁵³ „Häbiväärne konverents“, *Vaba Eestlane*, 12. august 1975, lk 2; Thomas, D. C., lk 126.

protsessidesse. Selleks korraldati mitmel pool avalikke meelevaldusi, nii Ameerika Ühendriikides, Kanadas, Rootsis kui ka Helsingis kohapeal. Samuti saadeti valitsusasutustele ning seadusandjatele massiliselt kirju ja telegramme. Varem olid käivitunud lobiaktsioonid lääneriikide seadusandlike kogude liikmete seas. Seda mõisteti antikommunistliku ideoloogilise võitlusena ning enda positsioonide tugevdamise vaatevinklist peeti tähtsaimateks tandriteks Ameerika Ühendriike ja Kanadat.²⁵⁴ Näiteks Kanada parlamentäärile tutvustati oma seisukohti alates 1973. aastast toimunud ning üsnagi populaarsetel ja lugupeetava osalejaskonnaga Balti Õhtutel.²⁵⁵ Sellegipoolest leidis mastaapseim lobitöö aset USA Kongressis, mis lõpuks päädis Balti riikide anneksiooni mittetunnustamist kinnitavate resolutsioonide vastuvõtmisega nii Esindajatekojas kui ka Senatis, vastavalt 1975. aasta lõpus ja 1976. aasta keskel.²⁵⁶ Sarnane resolutsioon võeti 1976. aastal vastu ka Kanada parlamendis.²⁵⁷

Meelevalduste näol oli üldjuhul tegemist protestivalvetega, mille raames seisis eestlased, lätlased ja leedulased üheskoos, sageli mõned ööpäevad järjest, lippude ja plakatitega olulise valitsushoone ees või muus prominentsemas asupaigas. Nii oli näiteks korraldatud 72 tundi kestnud protestivalve Valge maja ees, kus muuhulgas põletasid noored protestijad suure hulga pealtvaatajate silme all Nõukogude Liidu lipu.²⁵⁸ Sarnane aktsioon leidis aset ka New Yorgis ÜRO peakorteri ees, mis oli suuresti spontaanselt korraldatud ning osalejate seas (sealhulgas Simas Kudirka) leidis rohkelt BATUN-i liikmeid, kellest mitmed sõitsid hiljem toetuseks Washingtoni.²⁵⁹ Ühtlasi seisti „vabaduse valvepostidel“ Stockholmis ja Chicagos.²⁶⁰ Rahvarohkeim meelevaldus leidis aset Toronto raekojaplatsil, kuhu tuli väidetavalt kokku 2000 inimest.²⁶¹ Dramaatiliseks kujunesid sündmused Helsingis endas, kus politsei arreteeris lennujaamas segastel asjaoludel lätlasest Balti Maailmanõukogu esimehe ja leedulaste vabastuskomitee juhi.²⁶² Samal ajal korraldasid 200 noort

²⁵⁴ „Võitlus kuni õiguse võiduni: Rahvuskomitee esimehe Ilmar Pleeri aktusekõne Montrealis“, 4. märts 1976, lk 2.

²⁵⁵ Päts, K. S., lk 20; „40 parlamendiliiget Ottawas Balti Õhtul“, *Vaba Eestlane*, 25. veebruar 1975, lk 3.

²⁵⁶ Bergmane, U., lk 30; „Senati otsus Balti riikide küsimuses: Eesti, Läti ja Leedu iseseisvuse tunnustamine USA välispoliitika lahutamatuks osaks“, *Vaba Eesti Sõna*, 13. mai 1976, lk 1.

²⁵⁷ „Kanada parlament võttis vastu Balti resolutsiooni“, *Vaba Eesti Sõna*, 11. märts 1976, lk 3.

²⁵⁸ „72 tundi Valge Maja ees protestivalvet“, *Vaba Eesti Sõna*, 7. august 1975, lk 1-2.

²⁵⁹ „Balti protestivalve UN-i maja ees New Yorgis“, *Vaba Eesti Sõna*, 7. august 1975, lk 3; „Brīvības sardze pie Apvienotajam Nacijam“, *Laiks*, 13. august 1975, lk 4; UBA-BATUN annual report 1976, 05.06.1976. LVA.F2944.US1v.L10, l 74.

²⁶⁰ „Protestivalve Chicagos Helsingi otsuste vastu“, „Vabaduse valvepostid Stockholmis“, *Vaba Eesti Sõna*, 14. august 1975, lk 3.

²⁶¹ „2000 demonstrantu Toronto pilsetas laukuma“, *Laiks*, 6. august 1975, lk 2.

²⁶² „Helsingis arreteeriti jälle Balti esindajad“, *Vaba Eesti Sõna*, 31. juuli 1975, lk 1; Bergmane, U., lk 30.

välisbaltlast protestiaktisioone üle linna, kellest kaks aheldasid end näiteks kolmeks tunniks raudaia külge.²⁶³

Kirjeldatud protestiavalduste ühiseks sõnumiks oli loomulikult taotlus ja nõudmine, et lääneriigid ei „müüks“ Balti riike Nõukogude Liidule maha ning kinnitaksid Balti rahvaste enesemääramisõigust. Samas oli eeskätt protestivalvete juures ühisjooneks asjaolu, et nende algatajaks oli sageli välisbaltlaste noorem generatsioon. See andis tunnistust Balti probleemistiku jätkuvast põlvkondade ülesest aktuaalsusest ning teema vägagi mobiliseerivast efektist. Viimase võis olla tinginud tunne, et Balti riike päästva „valge ratsaniku“ ootamise asemel saavad välisbaltlaste parimad eestkostjad olla vaid nemad ise.²⁶⁴ See viis ühtlasi tegevuse poliitiliselt laiapindsemale väljale ning tihendas samal ajal koostööd ja ühtsust erinevate poliitilise suunitlusega organisatsioonide vahel välisbalti kogukonnas. Taoline avaliku arvamuse ning poliitilise aktivismi mobiliseerumine enda „utoopia“ kaitseks, sillutas teed inimõiguste esilekerkimisele ja Helsingi lõppakti raamistusnihele ka välisbalti avalikkuses.

„Inimõiguste probleem ja meie vabadusvõitlus“: inimõiguste raamistusnihe Balti küsimuses

1976. aasta lõpuks ja 1977. aasta alguseks oli dissidentlik tegevus Nõukogude Liidus ja mujal Ida-Euroopas hoogustunud ning inimõigustele rõhuvaid organisatsioonilisi rakukesti tekkis järjest juurde. Lisaks maikuus asutatud Moskva Helsingi grupile olid taolised tärnanud ka Ukrainas ja Leedus;²⁶⁵ Tšehhoslovakiast jõudis läände manifest Harta 77²⁶⁶ ning Poolas asutati tööliste kaitsekomitee ja inim- ja kodanikuõiguste kaitseliikumine.²⁶⁷ Selle taustal mõisteti, et Balti riikide küsimus ei ole isoleeritud laiemast Ida-Euroopa tuleviku probleemistikust.²⁶⁸

²⁶³ „Protestidemonstratsioonid Helsingis“, *Vaba Eesti Sõna*, 7. august 1975, lk 1; „Jaunieši kēdēs Helsinkos“, *Laiks*, 6. august 1975, lk 1-2.

²⁶⁴ Heino Ainso kõne Eesti Vabariigi 56. aastapäeva puhul Albany-Schenectady eestlastele, 23.02.1974. H. Ainso eraarhiiv (autori valduses).

²⁶⁵ Snyder, S. B. *Human Rights Activism*, lk 67-69.

²⁶⁶ Bolton, J. *Worlds of Dissent: Charter 77, The Plastic People of the Universe, and Czech Culture under Communism*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2012.

²⁶⁷ Brier, R. *Poland's Solidarity Movement and the Global Politics of Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

²⁶⁸ „Inimõiguste probleem ja meie vabadusvõitlus: E. V. esindaja Ernst Jaaksoni sõnavõtt Ülemaailmse Eesti Kesknõukogu koosolekul“, *Vaba Eesti Sõna*, 16. juuni 1977, lk 2.

Nii oli Helsingi lõppakti mõju hindamine muutumas ka välisbaltlaste poliitilises aktiivis. Heaks näiteks on eelnevas alapeatükis mainitud CSCE järelevalvekomisjoni loomine USA Kongressis. Nähes selles võitluslikku potentsiaali Nõukogude Liidu vastu ja kodubaltlaste kaitseks, asus sealset lobitööd koordineerinud Balti-Ameerika Ühendkomitee (*Joint Baltic-American National Committee*, JBANC) entusiastlikult komisjoni ellu kutsumist toetama ning ühemõtteline lõppakti-vastasus minetati.²⁶⁹ Eestlaste, lätlaste ja leedulaste esindajaid paluti komisjoni loomise toetamiseks andma kongresmenide ees tunnistusi ning Balti küsimus figureeris teemaga seotud debattides sageli.²⁷⁰

Laiem diskursiivne raamistusnihe saabus 1977. aastaga, mil inimõiguste temaatikast kujunes Balti vabaduspüüdluste kontekstis päevapoliitiline ning palju kõneainet pakkuv fookuspunkt. Üldiselt on areng täheldatav inimõigusi mainivate ajaleheartiklite arvuliselt plahvatusliku kasvuga omakeelses ajakirjanduses, ent näitlikustamaks nihet kitsamas plaanis ja sisulisel tasandil, on seda võimalik vaadelda näiteks Ernst Jaaksoni sõnavõtte jälgides. Kui 1975. ja 1976. aasta vabariigi aastapäeva kõnedes käsitles ta inimõigusi toetavas rollis,²⁷¹ siis 1977. aasta iseseisvuspäeva kõne oli pea eksklusiivselt kantud inimõigustest ning nende tähendusest kaasaegses rahvusvahelises poliitikas. Jaakson tõi selgelt välja, et „põhiliste inimõiguste küsimus on muutunud aktuaalseks probleemiks“ ning raudse eesriide taga on hakatud nõudma nende austamist. Ühtlasi, viidates inimõiguste ülddeklaratsioonile, ÜRO konventsioonidele ja Helsingi lõppaktile, sedastas diplomaat, et need „tõstavad ka inimõiguste küsimused rahvusvahelisele pinnale, mille tõttu valguse heitmist inimõiguste rikkumisele ei saa tagasi tõrjuda argumendiga, et see tähendab riigi siseasjadesse segamist, nagu N. Liit seda püüab väita“. Seetõttu tervitati „eriti president Carteri seisukohta ja selgeid väljendusi inimõiguste küsimuses“, mispärast „on võimalik, et läänemaailma avalikkus hakkab edaspidi juhtima rohkem tähelepanu Kremli võimu kuritegudele, mis on otseses vastuolus rahvusvaheliste kohustustega“.²⁷²

²⁶⁹ Snyder, S. B. *Human Rights Activism*, lk 45; Thomas, D. C., lk 127.

²⁷⁰ „Balti gruppide esindajad tunnistajaiks Kongressi“, *Vaba Eesti Sõna*, 6. mai 1976, lk 1; „Esindajatekojas kõneldi Balti vabariikidest“, *Vaba Eesti Sõna*, 27. mai 1976, lk 1.

²⁷¹ „Eesti Vabariigi esindaja E. Jaaksoni tervitussõnavõtt aktusel New Yorgis“, *Vaba Eesti Sõna*, 27. veebruar 1975, lk 2; „Eesti rahval on võitlusvaimu ka raskemates oludes“, *Vaba Eesti Sõna*, 26. veebruar 1976, lk 2.

²⁷² „Meie võitlus jätkub kuni Eesti on vaba: E. V. esindaja Ernst Jaaksoni sõnavõtt E. V. aastapäeva aktusel New Yorgis“, *Vaba Eesti Sõna*, 3. märts 1977, lk 2.

Ometi teadvustati endile Nõukogude Liidu vastumeelsust inimõiguste rakendamisel ning tõdeti tõenäolise konfrontatsiooni tekkimist.²⁷³ Ent nagu eelnevalt kirjeldatud, oli sellise konfrontatsiooni vältimine muutumas aina keerulisemaks, mistõttu loodeti, et Carter raskuste ees ei kapituleeruks, kuna „ainult inimõiguste austamine on maailmarahu kindlustaja.“²⁷⁴ Nii nähti lääneriikidel ja eriti Ameerika Ühendriikidel lasuvat selget kõlbelist kohustust järeleandmatult kontrollida Helsingi lõppaktis kokkulepitut. Näiteks Jaaksoni meelest oli olulisimaks rahvusvaheliseks küsimuseks muutunud, „kas läänel leidub selgroogu oma õiguslike ja moraalsete põhimõtete maksmapanemiseks edaspidiste suhete kujundamisel N. Liiduga.“²⁷⁵ Arvati, et kui lääneriigid oma nõudmisi ei jõusta, on tegu „vaba maailma moraalse pankroti ja kogu inimkonna petmise ja altvedamisega.“²⁷⁶

President Carteri „inimõiguste ristsõjale“, mis pidavat „Kremlidiktaatoritele karmi keelt kõnelema“,²⁷⁷ pandi seega märkimisväärseid, kuid siiski ettevaatlikke lootusi. Ehkki USA välispoliitiline pööre tekitas kahtlemata optimismi, ei nähtud Carterit kui „messias“, kes suudaks ihuüksi teostada ajaloolisi murranguid ning orjastatud rahvaid koheselt ikkest vabastada. Kahtlemata tajuti inimõiguste temaatika esileulatuvat tõusu ümbritsevasse päevakorda, seda nii poliitretoorikas kui meediasfääris – ajakirjanduses, televisioonis, raadios.²⁷⁸ Mõisteti, et „üks suur idee on käiku lastud“, mille taga on seismas maailma võimsaimaid suurriike, seda Nõukogude Liidu suureks meelehärmiks. Olukorda tuli nüüd Balti rahvaste vabadusvõitluses üldistel alustel ära kasutada.²⁷⁹ Seevastu mööndi protsesside pikaldast toimet, mis võib veel kaua aega võtta, kuid mille jooksul tuleb „jätkata seni väljakujunenud tegevust, kuid seda palju intensiivsemalt ja jõulisemalt.“²⁸⁰ Niisiis kõnetas moraalsuse tagasitoomine välispoliitika teostamisse välisbaltlasi väga, sest siin tajuti selgelt Balti eriomaste taotluste sõlmumist. See oli „poliitiline ajamoment“, mis ühest küljest puudutas välisbaltlasi identiteedi tasandil ning haakus moraalsete väärtustega,

²⁷³ „Carter ja inimõigused“, *Vaba Eestlane*, 8. veebruar 1977, lk 2.

²⁷⁴ „Inimõigused päevakorda“, *Vaba Eesti Sõna*, 24. märts 1977, lk 2; „Inimõigused – vabadus kõigile rahvastele“, *Vaba Eesti Sõna*, 14. aprill 1977, lk 2.

²⁷⁵ Poliitiline ajamoment: E. V. esindaja Ernst Jaaksoni sõnavõtt Eesti Rahvuskomitee esinduskogu koosolekul New Yorgis“, *Vaba Eesti Sõna*, 3. veebruar 1977, lk 2.

²⁷⁶ „Inimõiguste kokkulepped“, *Vaba Eestlane*, 29. märts 1977, lk 2.

²⁷⁷ „Inimõigused – osa USA välispoliitikas“, *Vaba Eesti Sõna*, 10. märts 1977, lk 2.

²⁷⁸ „Lippude valve Belgradi konverentsi puhul Chicagos“, *Vaba Eesti Sõna*, 24. märts 1977, lk 1.

²⁷⁹ „Vabadusvõitlus ajaga kaasa“, *Vaba Eesti Sõna*, 3. märts 1977, lk 3; „Ar pretinieku jāsatiekas bez bailēm sirdī! diskusijas Brīvo Latvju Biedrības paneli, ALA kongresam sanākot“, *Laiks*, 20. aprill 1977, lk 2.

²⁸⁰ „Ideed ja põhimõtted on tugevamad kui relvad: Kokkuvõtte Heikki Leesmenti kõnest Seedrioru suveharja pidustustel“, *Vaba Eestlane*, 7. juuli 1977, lk 2.

mida oma rahvaste vabaduspüüdlustes kanti. Teisalt omistati omaenda prisma läbi inimõigustele võitluslik tähendus.

Tegevuse intensiivsemalt ja jõulisemalt jätkamine väljendus Helsingi-järgses protsessis. Välisbalti „inimõiguste hetke“ juures on põhjapanevaimana võimalik vaadelda esimest ehk Belgradi järelkonverentsi 1977. aasta lõpus ja 1978. aasta alguses. Mobiliseeriv efekt jätkus järjekindlalt, kuna viimast nähti kui sobilikku momenti, mil oma taotlustele rohkem tähelepanu tõmmata ning selle nimel tehti suuri pingutusi. Näiteks Ernst Jaakson oli ennustanud, et 1977. aasta võib Balti organisatsioonidele kujuneda eriti tegevusrohkeks, eelkõige „ühenduses inimõiguste toore rikkumisega Eestis, Lätis ja Leedus, mida tuleb ette kanda rahvusvahelisele konverentsile Belgradis.“²⁸¹

Balti Maaailmanõukogu eestvedamisel kutsuti üles koguma materjali inimõiguste rikkumistest Balti riikides,²⁸² sest oluliseks peeti omada konkreetset juhtumipõhist faktilist dokumentatsiooni, mida vastavalt esitada.²⁸³ Ühtlasi leidis Washingtonis aset suurdemonstratsioon *Baltic Human Rights Rally*, kus nõuti Balti rahvaste inimõiguste esiletõstmist Belgradis. Viimasest võttis osa kuni 5000 inimest, sealhulgas pidasid mitmed senaatorid toetuskõnesid.²⁸⁴ Nende seas oli Robert Dole, asepresidendikandidaat 1976. aasta valimistel (ja hilisem presidendikandidaat 1996. aasta valimistel) ning üks USA delegaatidest Belgradi konverentsil. Ta oli varasemalt osalenud Balti päeval Chicagos, kus pidas samuti baltlaste inimõigusi tähtsustava kõne. Ilmselt kujunes Dole välisbaltlaste suureks toetajaks tänu tema läti päritolu assistendi mõjule.²⁸⁵ Meeleavaldusel osalesid ka BATUN-i liikmed ning demonstratsiooni organisaatoriks oli kaks aastat varem BATUN-i suvestipendiaadina kogemust omandanud leedulane Viktoras Nakas.²⁸⁶

Belgradi järelkonverentsi väisasid kolm välisbalti delegatsiooni. Esimese neist saatsid jugoslaavlased segastel asjaoludel (väidetav lendlehtede levitamine) riigist välja, kuid

²⁸¹ „Poliitiline ajamoment: E. V. esindaja Ernst Jaaksoni sõnavõtt Eesti Rahvuskomitee esinduskogu koosolekul New Yorgis“, lk 2.

²⁸² „Balti Maaailmanõukogu koordineerib kolme rahvusgrupi samme ka Belgradi konverentsiks“, *Vaba Eesti Sõna*, 16. juuni 1977, lk 2.

²⁸³ „Pa kuru ceļu tālāk?“, *Laiks*, 4. juuni 1977, lk 2.

²⁸⁴ „Balti rahvaste võimas meeleavaldus pealinnas“, *Vaba Eesti Sõna*, 29. september 1977, lk 1-2; „The Baltic Human Rights Rally“, *Bridges – Lithuanian-American Newsletter*, vol. 1, nr. 8, november 1977, lk 1.

²⁸⁵ „Meie usk inimõigustesse on vankumata“, *Vaba Eesti Sõna*, 22. september 1977, lk 2; „Personalities“, *Bridges – Lithuanian-American Newsletter*, vol. 2, nr. 7, juuli 1978, lk 7.

²⁸⁶ UBA-BATUN President's report, 11.02.1978. LVA.F2944.US1v.L11, l 16.

ameeriklaste protestide mõjul järgmistele enam probleeme ei tekitatud. Teise välisbalti delegatsiooni koosseisus oli Balti Maailmanõukogu egiidi all BATUN-i liige Juta Virkmaa-Juks (hiljem Ristsoo), kes esindas eestlasi ja leedulasi.²⁸⁷ Lääneriikide delegaatidega kohtudes peeti tähtsaimaks loomulikult USA esindust, kuid ühtlasi räägiti kanadalaste, brittide, läänesakslaste, hollandlaste ja norrakatega. Oma taotlustes rõhuti Balti rahvaste enesemääramisõigusele; inimõiguste ja põhivabaduste halvale olukorrale Balti riikides (mõtte- ja arvamussvabaduse puudumine ja sellealane represseerimine, usuline tagakiusamine); Balti riikide ühiskondade venestamisele läbi sundindustrialiseerimise ning piiriüleste inimkontaktide ulatuslikule piiratusel ja tsensuurile. Kõik lääneriikide esindajad olid küll võrdlemisi hästi informeeritud Balti probleemidest ning toonitasid ka konverentsi tähtsust toomaks Nõukogude Liidu rikkumised avalikkuse ette. Samas viidati teatud ettevaatlikkusele kommuniste mitte liialt provotseerida, sest vastasel juhul viimased lihtsalt loobuksid üldse protsessis osalemast.²⁸⁸

Välisbaltlased olid ühed aktiivseimatest lobitöö tegijatest. USA peadelegaadi Arthur Goldbergi, varasema ülemkohtu kohtuniku ning USA suursaadiku ÜRO-s sõnul ainukesed ikestatud rahvastest, kes olid tema juurde tulnud ja teda põhjalike andmetega varustanud.²⁸⁹ Ühtlasi leidis nende tegevus kajastust välismeedias, näiteks läbi uudisteagentuuri Reuters.²⁹⁰ Samuti toonitas USA delegaat Robert Dole oma kõnes mittetunnustamispoliitikat ning andis eraviisiliselt Nõukogude peadelegaadile konkreetsete represseeritute nimed (sh Tallinn Four), kelle pärast väidetavalt USA avalikkuses muret tunti.²⁹¹ Nõukogulased nägid seda kui propagandistlikku ja demagoogilist kära „inimõiguste probleemi“ üle, et tähelepanu „tõelistest“ julgeolekuprobleemidest eemale juhtida.²⁹²

Hoolimata sotsialismileerile avaldatud survest kujunes Belgrad välisbaltlaste jaoks esmapilgul veidi pettumust valmistavaks. Konverentsi lõpetanud deklaratsioon tuli vastavalt mainitud

²⁸⁷ „Balti riikidele nõutakse enesemääramise õigust: Belgradis viibinud Juta Virkmaa-Juks kirjeldab Balti delegaatide tegevus Euroopa julgeolekukonverentsil“, *Vaba Eestlane*, 24. november 1977, lk 2; Ristsoo, J. Mälestused väliseesti tegevusest. – Anniste, K., Kumer-Haukanõmm, K., Tammaru, T. (toim). *Sõna jõul: diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel: 6. ja 7. augustil 2008 Jõhvis toimunud konverentsi raames toimunud kogumik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008, lk 185-196, (siin lk 193).

²⁸⁸ UBA Information Service News Release No. 321, 01.02.1978. LVA.F2944.US1v.L11, l 40op-50op.

²⁸⁹ „Rahvusgruppide esindajad nõupidamisel Goldbergiga“, *Vaba Eesti Sõna*, 17. november 1977, lk 1.

²⁹⁰ UBA-BATUN President's report, 11.02.1978. LVA.F2944.US1v.L11, l 16.

²⁹¹ „Sen. Robert Dole kaitsmas Eesti vabadusnõudjaid“, *Vaba Eesti Sõna*, 8. detsember 1977, lk 1.

²⁹² Helsinki cause continued. Pravda editorial on the results of the Belgrade meeting, 29.03.1978. LVA.F2944.US1v.L25, l 32.

ettevaatlikkusele üldsõnaline ning ei sisaldanud vägagi oodatud Nõukogude Liidu ranget hukkamõistmist ja ei pannud Moskvale mingeid kohustusi. Sellegipoolest oli järelkonverents tekitanud laiapindse arutelu inimõiguste olukorrast Ida-Euroopas ning juhtinud tähelepanu kommunistlike režiimide rikkumistele. See oli nüüd ka praktikas murdnud varasema vaikusbarjääri, mis puudutas inimõiguste rolli Ida-Lääne suhetes, sest mis oluline, „nimetati nimesid“.²⁹³ See oli loomulikult välisbalti püüdlustele positiivse mõjuga. Toimunud arengud olid andnud tunnistust Balti küsimuse üldisest raamistamisest inimõiguste probleemina, mis tähendas omakorda inimõiguste kinnistumist välisbalti avalikkuses „vabadusvõitluse“ diskursiivse fookuspunktina.

„Meie usk inimõigustesse on vankumata“: reaktsioonist proaktiivsusele

Välisbalti reaktsioon Helsingi lõppaktile, mida iseloomustas poleemika ning agiteeritud ühiskondlik arutelu, sütitas proaktiivse tegutsemise. See mobiliseeris välisbalti avalikkust ning ärgitas tihedamale ja koordineeritumale koostööle. Mõisteti, et ainiti mõnele valitsusele pole lootma jääda mõtet, esmatähtis on omaenda initsiatiiv. Baltlaste protesti- ja lobiaktsioonid lõppakti allkirjastamise vastu ületasid sageli uudiskünnise ning pälvisid laialdasemat tähelepanu kui muidu, seda ka poliitikute ning valitsusametnike seas.²⁹⁴ Helsingi-järgse protsessi algus ning selle jätkumine tagas järjepideva võimaluse balti agendat väljal opereerida. See tähendab, olla Balti küsimusega üks osake protsessi nn 36ndast osapooldest ehk inimõigusorganisatsioonidest ja muudest huvigruppidest.²⁹⁵ Kuigi kirjeldatud aktsioonide otsene äratuntav mõju oli tegelikult vähene,²⁹⁶ oldi sellegipoolest sunnitud neile tähelepanu osutama, sest Balti küsimus paigutus ebamugava tõsiasjana konverentsil lahatud probleemistikku, seda ei olnud võimalik ignoreerida. Helsingi lõppakt küll ei toonud kaasa Balti küsimuse lõpplahendust, vähemalt antud hetke kontekstis. Seevastu on võimalik öelda, et see tõstis viimase päevakajalisust Ida-Lääne suhetes, mida hakkas aegamööda võimendama aina jõulisemalt profileeruv arusaam inimõigustest kui Ida-Lääne suhete normist.

²⁹³ Snyder, S. B. *Human Rights Activism*, lk 103, 107, 110.

²⁹⁴ UBA-BATUN Annual Report 1976, 05.06.1976. LVA.F2944.US1v.L10, l 70.

²⁹⁵ Snyder, S. B. *Human Rights Activism*, lk 97.

²⁹⁶ Morris, H. M., Made, V. *Émigrés, dissidents and international organisations*. - Hiden, J., Made, V., Smith, D. J. (toim). *The Baltic Question during the Cold War*. New York: Routledge, 2008, lk 144-155, (siin lk 146-147).

Nagu peatüki alguses selgus, ei olnud CSCE-teematika ÜRO alaliste esinduste otsene pärusmaa ning jäi seetõttu BATUN-i tegevuses kõrvalsuunale, kuid edaspidises vaates muutus sellega seotud laiem raamistusnihe BATUN-i inimõiguste suuna kandepinna seisukohast oluliseks. Võib näha, et välisbaltlaste taotlused üldises vabadusvõitluses kujunesid põhimõtteliselt samasuguseks sellega, millele juba BATUN oli varasemalt rõhunud. Kui esialgu oli välisbalti avalikus diskursuses ahastavalt prevaleerimas Nõukogude Liitu ühemõttelise võitjana kuvav „siseasjadesse mittesekkimise“ raamistus, siis USA välispoliitilise pöörde tuules muutus „inimõiguste ja põhivabaduste austamise“ raamistus selgelt esileulatuvaks. Ühest küljest nähti seda sarnaselt laiemale „inimõiguste hetkele“ moraalse tähenduse ja aluse tagasitoomisena rahvusvahelisse poliitikasse ja Ida-Lääne suhetesse. Tervitati eemaldumist enda vaatepunktist ebasoovitavast välispoliitilisest realismist, mis oli „välisbalti utoopia“ kui moraalse ideaali seadnud kahtluse alla. Seeläbi toimis inimõiguste raamistus salvina, mis tõi sinna uut lootustandvat elujõudu ja maandas ärevust Ida-Lääne suhete tajumisel.

Teisalt konvergeerus kirjeldatud areng pagulasbalti eriomaste huvidega, mille raames tajuti inimõiguste temaatika potentsiaali välisvõitluse vahendina. Ehkki laiemas plaanis oli inimõiguste esilekerkimine seotud eelkõige just idealistlikumate taotlustega viia rahvusvahelised suhted poliitikaülesemale tasandile, teenis välisbaltlaste kalkultatsioonis see eeskätt Nõukogude Liidu vastast eesmärki. Kuna iseseisvuse taastamine paistis kõigest hoolimata mõeldamatu tulevikuna, sai kodumaade olukordade paranemine toimuda vaid läbi läänemaaailma surve Nõukogude Liidule. Inimõiguste temaatika kujunes üheks vähestest sellisteks hoobadeks, mis läbi oli võimalik üritada seda positiivses suunas mõjutada.²⁹⁷ Võib arvata, et välisbalti (kesk)organisatsioonide ja avalikkuse diskursiivne pööre, raamistamaks Balti küsimust üleüldiselt kui inimõiguste probleemi, võimendas BATUN-i sõnumi taga olevat jõudu ja kandepinda.

2.3 BATUN taas ÜRO Inimõiguste Komisjonis, 1976-1982

Naasmine Genfi: ootamatud kordaminekud, 1976-1977

1976. aastal tekkis BATUN-il järjekordne võimalus saata enda esindaja Genfi ÜRO Inimõiguste Komisjoni istungjärgule. Peale 1971. aastat oli see tänu puudulikele rahalistele vahenditele

²⁹⁷ Päts, K. S., lk 23.

osutunud võimatuks. Nüüd, tänu BATUN-i liikme Gatis Mastiņši isiklikule tarvidusele samal ajal Šveitsis viibida, sai see võimalikuks.²⁹⁸ Seekord komisjoni liikmetele jagatud memorandumitest üks puudutas ÜRO-le märgukirjade saatmise eest vangimõistetud eestlaste saatust. Teine keskendus leedulannale, kes arreteeriti põrandaaluse Leedu katoliku kiriku kroonika paljundamise eest ning hiljem kohtupingist teravalt kritiseeris usuvabaduse piiramist ning religioosset tagakiusamist. Nende materjalidega võeti ette ka resolutsioon 1503 protseduur, mille vastuseks saabus, et kaebuse materjalid on lisatud konfidentsiaalsesse nimekirja ja koopiad saadetud Nõukogude Liidule.²⁹⁹

Ühemehevisiit kujunes asjaolusid arvestades üsnagi edukaks.³⁰⁰ Olles ühtlasi välisläti ajalehe *Laiks* korrespondent, avanes Mastiņšil võimalus jälgida istungjärgu avamist pressisektsioonist. Hiljem, tänu ÜRO Inimõiguste Divisjoni direktori eestkostele (ja lätlase lubadusele „mitte kära tekitada“), tagati BATUN-i esindajale ligipääs ka istungisaalile. Lätlane kasutas võimalust ning kohtus võimalikult paljude komisjoni liikmesriikide esindajatega. Enim näitasid huvi ja mõistmist üles USA, Uruguay ning Prantsusmaa delegaadid. Viimane oli huvitaval kombel üksikasjalikult teadlik Läti ajaloost ning andis nõu, kuidas baltlaste inimõiguste rikkumistele rohkem tähelepanu tõmmata. Uruguailane aga tundis Nõukogude Liidu ikestatud rahvaste muresid tänu kodumaal leidunud arvukale armeenlaste kogukonnale. Juba korduva tähelepanekuna kerkis esile tõdemus, et paljude komisjoni liikmesriikide, eeskätt kolmanda maailma esindajatele, oli vestlus esimeseks ja ainsaks teabeks Balti riikide saatusest ning kaasaegsest olukorrast ja probleemidest.³⁰¹

Erinevalt esimesest Genfi visiidist pakkus BATUN-i materjal märkimisväärtset huvi ka Euroopa ajakirjanikele. Võib arvata, et sellele aitas ühest küljest kaasa korrespondendistaatus ning ligipääs istungitele, kuid teistpidi ka lääne avalikkuses profileeruv inimõiguste temaatika. Näiteks intervjueris baltlaste vabaduspüüdlustele sümpatiseeriv prantsuse ajakirjanik Isabel Vichniac ajalehest *Le Monde* Mastiņšit kolm tundi.³⁰² Kusjuures pakkus sama ajakirjanik hiljem New Yorgis BATUN-ile edasist abikätt ning oli ka järgnevatel aastatel BATUN-i esindajatele Genfis toeks.³⁰³ Samuti lindistas BATUN-i delegaadiga usutluse Hollandi raadio, milles keskenduti usuvabaduse

²⁹⁸ Board of Directors Meeting No. 118, 07.01.1976. LVA.F2944.US1v.L24, l 2.

²⁹⁹ UBA-BATUN Annual Report 1976, 05.06.1976, l 71.

³⁰⁰ Board of Directors Meeting No. 120, 03.03.1976. LVA.F2944.US1v.L24, l 8.

³⁰¹ „Atsaucība cilvēku tiesību sesijā Ženevā“, *Laiks*, 21. aprill 1976, lk 5.

³⁰² Samas, lk 5.

³⁰³ Board of Directors Meeting No. 121, 07.04.1976. LVA.F2944.US1v.L24, l 11.

halvale olukorrale Baltikumis ning hollandi avalikkuse võimalikule suurele huvile selle vastu. Ka üks Šveitsi väljaanne avaldas artikli memorandumis kirjeldatud leedulanna juhtumist.³⁰⁴

Balti riike 1976. aasta Inimõiguste Komisjoni istungjärgu aruteludes teadaolevalt ei mainitud ning sama aasta sügisel, vahetult enne peaassamblee istungjärgu algust, nentis BATUN, et viimase päevakord³⁰⁵ oli kümne aasta jooksul vähe muutunud. Inimõiguste küsimused ei kipunud seal esile kerkima ning mitmed sõbralikud riigid ei olnud soovitud määral huvi ja tähelepanu üles näidanud. Seevastu ilmnis optimism seoses Helsingi lõppaktiga ning loodeti, et tänu sellele tuleb lähitulevikus Balti küsimus arutluse alla.³⁰⁶ BATUN-i külastäike alalistesse esindustesse seoses peaassamblee istungjärguga hinnati küll väheedukaks,³⁰⁷ kuid huvitaval kombel nimetatud lootus aasta lõpuosas täitus.

Nimelt Kolmanda komitee (sotsiaal-, humanitaar- ja kultuurilised küsimused) istungitel tõi USA delegatsioon Balti küsimuse innukalt lavale, tekitades kuulajates väidetavalt imestust ja küsimusi *détente*-poliitika seisukorrast. Viidates inimõiguste tõusvale tähtsusele USA välispoliitikas, süüdistasid ameeriklased Nõukogude Liitu Helsingi kohustuste mittetäitmisel, nimetasid konkreetseid, esiti usuvabaduse probleeme Eestis, Lätis ja Leedus ning kritiseerisid ÜRO inimõiguste asjaajamist.³⁰⁸ Nõukogulaste raevukas vastus tugines omakorda *whataboutism*-ile ja väitele, et Balti liiduvabariikides valitseb täielik vabadus.³⁰⁹ Nõukogulaste reageering tulenes ühelt poolt sellest, et ameeriklased „sekkusid nende siseasjadesse“, kuid teisalt peegeldas see moraalsele hierarhiale suunatud pahameelt. Üliriigina tajus Nõukogude Liit ennast olevat suhetes Ameerika Ühendriikidega igakülgse samal tasandil. Läbi sõnasõja oldi nüüd sunnitud inimõiguste kontekstis moraalselt madalamale, süüdlase positsioonile ning seda „laitmatute“ ameeriklaste poolt. See oli korraga nii häbistav kui legitiimsust õõnestav. Taoline vastumoraliseeriv „aga

³⁰⁴ „BATUN-i esindaja Genfis“, *Vaba Eesti Sõna*, 25. märts 1976, lk 2.

³⁰⁵ Agenda of the 31st regular session of the General Assembly: adopted by the General Assembly at its 4th plenary meeting, on 24 September 1976. UNDL, A/31/251.

³⁰⁶ Board of Directors Meeting No. 124, 08.09.1976, LVA.F2944.US1v.L24, l 28.

³⁰⁷ UBA-BATUN President's report, 11.02.1978, l 16op.

³⁰⁸ Statement by Ambassador William W. Scranton – „Human Rights: Let's Mean What We Say“, 24.11.1976. LVA.F2944.US1v.L428, l 165.

³⁰⁹ „Sõnasõda UN-is Balti riikide inimõiguste pärast“, *Vaba Eesti Sõna*, 2. detsember 1976, lk 1; „Kui kaua hoiate Balti riike oma haardes: Balti küsimus jälle UN-is“, *Vaba Eesti Sõna*, 9. detsember 1976, lk 1.

teie...“ kujunes järgnevalt tüüpiliseks Nõukogude Liidu vastuseks, kui sealset inimõiguste olukorda kritiseeriti.³¹⁰

Ameeriklaste aktsioon leidis väga positiivset vastukaja nii laiemas avalikkuses kui BATUN-is.³¹¹ BATUN-i president Kęstutis Miklas kohtus isiklikult organisatsiooni ja kõigi baltlaste nimel tänu avaldamiseks William W. Scrantoniga, USA suursaadikuga ÜRO-s. Scranton vastas tänuavaldusele, et pidas teda suvel külastanud leedulaste delegatsioonile antud lubadust.³¹² Tajumus USA välispoliitika inimõiguste suunalise arengu mõjust Balti küsimuse esiletõstmisele oli ilmnenud ka varem. Möödunud visiitidel alalistesse esindustesse olid kõlanud soovitusel, et BATUN peaks tegema lähemat koostööd USA valitsusega, sest USA-l on võim ÜRO mõjutamiseks. Sellest johtuvalt kerkis 1976. aasta kevadel juhatuses üles küsimus, kas organisatsiooni huvides on endiselt hoida lobitööd ÜRO raamistikus või peaks seda tegema ka USA kongresmenide ja valitsusametnike suunal. See tekitas vastakaid arvamusi, mida saab seletada eelnevas alapeatükis kirjeldatud arusaamaga mitte pidada ühtainsat valitsust baltlaste „päästjaks“. Nii otsustati, et pigem peaks BATUN tihedamad kontaktid sisse seadma juba Washingtonis tegutseva JBANC-iga.³¹³

1977. aasta kujunes BATUN-i vaatepunktist kahetiseks. Ühest küljest saatis visiiti järjekordsele Inimõiguste Komisjoni istungjärgule Genfis veelgi silmnähtavam edu. Teisalt kammitseis BATUN-i juhtimistasandit pea aasta väldanud sisetüli, mis pärssis visiitide organiseerimist New Yorgis. Tüli oli seotud rahaasjade korralduse ja kasutamisega ning põhikirja puudustega. Leedulased asusid põhimõttelisele eriarvamusele eestlaste ja lätlastega, mistõttu esimesed peatasid osaluse juhatuses ning ähvardasid isegi jäädavalt lahkuda. Ehkki tüli hoiti teadlikult vaid kõrgemal tasemel, et mitte tervet BATUN-i halvata, sattus selle tulevik ühend-balti organisatsioonina tõsise küsimärgi alla. Õnneks leiti 1977. aasta augustis kompromiss ning normaalne juhtimisrütmi taastus novembris.³¹⁴

³¹⁰ Radchenko, S., lk 455-456.

³¹¹ „Baltikumi annekteerimine ja UN“, *Vaba Eesti Sõna*, 9. detsember 1976, lk 2.

³¹² UBA Information Service News Release No. 313, 13.06.1976. LVA.F2944.US1v.L10, l 67op; UBA-BATUN President's report, 11.02.1978, l 16op.

³¹³ Board of Directors Meeting No. 121, 07.04.1976, l 11.

³¹⁴ Board of Directors Meeting No. 127, 01.12.1976. LVA.F2944.US1v.L24, l 55; Lithuanian Section conclusions. Samas, l 83-85; Board of Directors Meeting No. 131, 17.08.1977. Samas, l 86-87; BATUN: Administration and Finance. LVA.F2944.US9v.L1.E7, l 27-29; UBA-BATUN President's report, 11.02.1978, l 14op-15.

1977. aasta veebruaris-märtsis aset leidnud Inimõiguste Komisjoni istungjärgule lähetati kolm BATUN-i esindajat. Üheks neist oli juba eelnevalt mainitud Virkmaa-Juks, kes oli jaanuaris asunud elama Münchenisse³¹⁵ ning aasta lõpus külastas ka Belgradi. Lisaks tegid kaasa leedulanna Laimdota Sausais ning Lääne-Saksamaalt lätlastest kirikuõpetaja Paulis Klavinš. Lobimaterjalina esitleti 17 inimõiguste rikkumise juhtumit ning brošüüri inimõiguste olukorrast okupeeritud Leedus, mida oldi jagatud ka sügisestel peaassamblee eelsetel visiitidel.³¹⁶ BATUN-i esindajad viibisid Genfis erinevatel ajahetkedel. Esimesena viis istungjärgu alguses kampaaniat läbi eestlanna, kohtudes USA delegatsiooni liikmetega ning andes materjale üle ka brittidele, kanadalastele, pakistanlastele, rwandalastele, iraanlastele, nigeerlastele, indialastele jpt komisjoni liikmesmaade esindajatele. Samamoodi talitas veidi hiljem leedulanna. Märtsi alguses saabus Virkmaa-Juks koos lätlasega Genfi tagasi.³¹⁷

Eestlanna on mälestustes märkinud, et kontrastina ÜRO peakorterile New Yorgis oli Genfi Rahvaste palee (endine Rahvasteliidu peakorter) väiksem ja „hubasem“, mis hõlbustas asjaajamist ja kuluaarides „opereerimist.“ Selle tarbeks saadi väärt näpunäiteid eelnevalt mainitud *Le Monde* ajakirjanikult ja tema ÜRO tõlgist ja publitsistist abikaasalt.³¹⁸ Tänu taolisele abile oli BATUN-i esindusel võimalik pälvida eelmise korraga võrreldes veelgi suuremat tähelepanu nii delegaatidelt, kuid eelkõige meedialt. Esmakordselt leidis BATUN-i Genfi aktsioon detailset mainimist Reutersi pressiteates,³¹⁹ samuti avaldas üksikasjaliku teate prantsuse *Agence France-Presse*. Viimases oli välja toodud BATUN-i esindajate kriitiline tõdemus, et kuigi komisjon uurib inimõiguste rikkumisi mitmetes maailma osades, nagu Tšiilis, Aafrikas ja Iisraelis, on samal ajal hoidutud näiteks Nõukogude Liidus toimuva uurimisest.³²⁰ Balti probleemid leidsid käsitlemist ka *Le Monde*, *London Times* ja hollandi katoliikliku väljaande veergudel, samuti kõlas Šveitsi raadios erisaade Balti riikidest. Huvi äratas ka Klavinši poolt avalikult näidatud põrandaalune film vangilaagritest Riia lähistel, mis oli „erikanaleid“ pidi temani jõudnud. Filmist võtsid salvestusi Šveitsi televisioon ning BBC.³²¹

³¹⁵ Ristsoo, J., lk 193.

³¹⁶ UBA-BATUN President's report, 11.02.1978, l 16op

³¹⁷ „BATUN-i aktsioonid ka Shveitsis“, *Vaba Eesti Sõna*, 24. märts 1977, lk 3.

³¹⁸ Ristsoo, J., lk 193.

³¹⁹ „Reuter BATUN-ist“, *Vaba Eesti Sõna*, 3. märts 1977, lk 3.

³²⁰ „BATUN-i aktsioonid ka Shveitsis“, lk 3.

³²¹ UBA-BATUN President's report, 11.02.1978, l 16op.

Lisaks meediale kerkis Balti küsimus arutelus esile ühel istungil, kui Balti probleeme mainis USA esindaja Allard Lowenstein.³²² Selle ajendiks võisid olla üldised suunised, mille Riigidepartemang enne istungjärku välja saatis. Telegramm oli adresseeritud esindusele Genfis ning kõikidele USA diplomaatilistele esindustele riikides, mis kuulusid parajasti Inimõiguste Komisjoni liikmesmaade hulka. Selles rõhutati, et president Carteri valitsus loeb komisjonis osalemist ja sealset koostööd oluliseks. Toonitati, et tulenevalt inimõiguste kõrgeastsest prioriteedist välispoliitikas, on tarvilik leida uusi viise, kuidas nende ülemaailmset olukorda läbi Inimõiguste Komisjoni ja muude inimõigustega tegelevate ÜRO organite edendada ja esile tuua. Printsipiiks pidi olema „võrdsed õigused kõigile rahvastele kustahes“. Esitatud juhtnööride kohaselt pidid diplomaadid toonitama, et USA ei pigista mitte mingil juhul silma kinni genotsiidi, apartheidi, piinamise, meelsusvangide ja vähemuste ebaõiglase kohtlemise, emigreerumise keelamise, usutalitluste keelamise ning mitmete teiste põhiõiguste ja vabaduste rikkumise suhtes.³²³

Materjale üle andes oli USA delegatsiooni nõunik maininud, et Balti probleemidest ollakse teadlikud.³²⁴ Nii on võimalik, et lisaks kirjeldatud juhtnööridele mängis Balti küsimuse lisamisel ameeriklase sõnavõttu rolli ka BATUN-i täiendav teave. Muuhulgas leidis Lowensteini üldine tegevus istungjärgul kiitust Riikliku Julgeoleku Nõukogu (*National Security Council*) hilisemas aruandes. Tänu pühendumusele ja energilisusele oli ta suutnud muuta istungite tonaalsust ja põhjustada Nõukogude leeris ebakõla – näiteks ei toetanud Kuuba ja Süüria kahel hääletusel Nõukogude Liidu seisukohta piirata inimõiguste rikkumiste uurimist.³²⁵

1976. ja 1977. aasta Genfi visiitide juures joonistus selgelt välja suurenenud huvi Balti probleemide vastu. Seda iseloomustas eelkõige laienenud kajastus rahvusvahelises ajakirjanduses, eriti 1977. aastal. Taoline asjaolu andis kinnitust tegelikult juba 1971. aasta visiidi järgsele järeldusele, et vahetu kohalolu istungjärgul oli mingisugusegi tulemusliku lobi tarbeks äärmiselt oluline. Samuti näitlikustas see BATUN-i delegatsioonide olulist rolli vahetu informatsioonikanalina.

³²² Samas, l 16op.

³²³ *Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume II, Human Rights and Humanitarian Affairs.* – 8. Telegram From the Department of State to Multiple Diplomatic Posts: United Nations Human Rights Commission Meeting – Geneva, February 7–March 11, 1977, 03.02.1977.

³²⁴ „BATUN-i aktsioonid ka Shveitsis“, lk 3.

³²⁵ *Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume II, Human Rights and Humanitarian Affairs.* – 38. Memorandum From Jessica Tuchman of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski), 20.04.1977.

Uusi initsiatiive, 1978-1979

Genfi kampaania taaselustamine oli kujunenud ootamatuks kordaminekuks. Ootamatuks just BATUN-i painanud siseprobleemide tõttu. Eelnevalt mainitud tüli rahaasjus oli tõsiseim, ent 1979. aasta aruandes pani BATUN-i president Ints Rupners organisatsiooni tervisele perioodil 1976-1977 üldise diagnoosi – „skleroos“. Selle sümptomiteks olid ebamõistlik takerdumine üksikasjadesse ning ülemäärase konformsuse otsimine. Nende toimetel minetati algne entusiasm eesmärkide elluviimisel, mis põhjustas kogu tegevuse efektiivsuse ja produktiivsuse languse. Oldi saavutatud teatud edu, kuid sellele jäädi ennastõigustavalt ning liigse enesekindlusega puhkama. Aastad 1978-1979 tähistasid aga taastumist ning uuenenud sihikindlust ja initsiatiivi, seda nii sisemises reorganiseerimises kui ka tegevuses inimõiguste suunal.³²⁶

Inimõiguste vallas märkis 1978. aasta ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni vastuvõtmise 30. aastapäeva. Inimõigused olid laiemas avalikkuses tegemas läbimurret, näiteks pälvis Amnesty International 1977. aastal Nobeli rahupreemia, ning järjest juurde tekkivate inimõigusorganisatsioonide tegevus muutus aina rahvusvahelisemaks. Sellegipoolest, vaatamata suurele tähtpäevale, asus ÜRO raamistik tegelikkuses veel antud protsessi ääremail. Nagu töös on varasemalt välja toodud, moodustas „arenev maailm“ koos sotsialismileeriga maailmaorganisatsioonide enamuse ning need olid reeglina autoritaarsed riigid. Seega oli suuresti nende määrata, millise nurga alt ülddeklaratsiooni ja inimõiguste tähendust ÜRO protseduurides käsitleti. Inimõiguste keel rakendati resolutsioonides teenima tõlgendust, mis sidus inimõiguste tagamise mitte indiviidi vabaduste ja õiguste kaitsega, vaid hoopis õiglase majanduskorra ning arengu ja suveräänsuse olemasoluga. Selline arusaam inimõigustest tõrjus universaalsust ning rõhutas suhtelisust ja partikulaarset lähenemist. Nii oli ka ÜRO Inimõiguste Komisjon kahetsusväärselt endiselt nn „võimurite kants“, kus taolist interpretatsiooni inimõigustest enda kaitseks harrastati ja rakendati.³²⁷

Kirjeldatud iseloomustab hästi 1976. aastal Inimõiguste Komisjonis USA esindajana tegutsenud Leonard Garmentit veidi hiljem peetud kõne,³²⁸ mis puudutas väidetavat „enamuse vandenõud“ inimõigustega seotud asjaajamises ÜRO-s. Kõnes toodi välja Nõukogude Liidu kommunistlike ja

³²⁶ UBA/BATUN President's Report, 09.06.1979. LVA.F2944.US1v.L12, l 6.

³²⁷ Burke, R. „Human Rights Day after the ‘breakthrough’: celebrating the Universal Declaration of Human Rights at the United Nations in 1978 and 1988“, *Journal of Global History*, vol. 10, nr. 1, 2015, lk 147-170, (siin lk 150-152).

³²⁸ Board of Directors Meeting No. 121, 07.04.1976, l 11.

kolmanda maailma liitlaste valikulist moraalsust inimõiguste käsitlemisel, võttes eksklusiivselt sihikule vaid kindlaid riike, tallates nii inimõiguste kaitsmise universaalsusel. Inimõiguste Komisjoni kinnistel aruteludel toimuv olevat „pila“, kus summutatakse lääneriikide asjakohaseid proteste ja püütakse resolutsioone enda repressioonide legitimeerimiseks väänata. See kõik olevat osa „süsteemsest ja vägagi õnnestunud rünnakust läänelike väärtuste vastu“, millega idabloki riigid inspireerivad kolmanda maailma riike nende musta tööd ära tegema.³²⁹

Inimõiguste Komisjonis ei olnud Nõukogude Liit iseenesest kohustatud inimõiguste olukorrast aru andma, kuid nagu ülevalpool mainitud, jõustus 1976. aastal tänu Tšehhoslovakkia lävepakuratifikatsioonile ICCPR. Nii kutsuti omakorda ellu uus inimõigustega tegelev organ – ÜRO Inimõiguste Komitee. Nõukogude Liit, olles konventsiooni 1973. aastal ratifitseerinud, pidi nüüd komiteele esitama raporti selle kohaldamisest 1978. aastaks. Kevadel ebaõnnestus BATUN-il saata oma esindaja Inimõiguste Komisjoni, sest reisikulude katmiseks mõeldud raha lihtsalt ei jõudnud õigeaks ajaks sinna järjekordselt minema pidanud Juta Virkmaani.³³⁰ Kui suvel selgus, et Nõukogude Liidu raporti arutelu lükati sügisesse, paluti Virkmaal uuesti Genfi minna, seekord Inimõiguste Komitee istungjärgule.³³¹ BATUN nägi uues komitees potentsiaali, sest teistelt varasemalt aruanded esitanud riikidelt olid sealsed eksperdid küsinud võrdlemisi tundlikke küsimusi. Ehkki ei teatud, kuidas viimased võivad lobisse suhtuda, siis arvati, et katse komiteed tundma õppida on vaeva ja ressursi väärt.³³²

Loomulikult ei hakanud Nõukogude Liit end tõepärase aruandega inkrimineerima, vaid väideti, et uude põhiseadusesse olid kõik 27 konventsiooni nõuet sisse kirjutatud ning neid täidetakse laitmatult. Põhiseaduse kaasautoritena nautivat Nõukogude kodanikud neile tagatud kodaniku- ja poliitilisi õigusi.³³³ Kuna nõukogulaste aruanne avaldati kirjalikult juba aasta alguses, oli BATUN-il võimalik koostada lobimaterjal, mis üksikasjalikult sealsed väited ümber lükkas. Toodi välja konkreetsed juhtumid vangide mittehumaanse kohtlemise ning usu-, sõna- ja ajakirjandusvabaduse

³²⁹ „U.S. Rights Aide Assails Third-World Bloc of U.N.“, *The New York Times*, 2. aprill 1976, <https://www.nytimes.com/1976/04/02/archives/us-rights-aide-assails-thirdworld-bloc-of-un-us-rights-aide.html>.

³³⁰ Board of Directors Meeting No. 135, 15.03.1978. LVA.F2944.US1v.L25, l 28.

³³¹ Board of Directors Meeting No. 138, 11.08.1978. Samas, l 98op; Board of Directors Meeting No. 139, 06.09.1978. Samas, l 100.

³³² V. Siksna kiri J. Virkmaale, 16.10.1978. LVA.F2944.US1v.L450, l 3.

³³³ Consideration of reports submitted by States parties under article 40 of the Covenant: International Covenant on Civil and Political Rights: initial reports of States parties due in 1977: addendum: Union of Soviet Socialist Republics. UNDL, CCPR/C/1/Add.22.

puudumise kohta – käsitleti leedu vangide kirjeldusi nõukogude vanglatest ja vaimuhaiglastest; kirjeldati usklike tagakiusamist Lätis ja Leedus ning leedu dissidendi Viktoras Petkuse kohtuprotsessi; esitati tõlkeid kodaniku- ja poliitilisi vabadusi piiravatest nõukogude õigusaktidest.³³⁴

Virkmaa kohtus komitee liikmetega Norrast, Suurbritanniast, Lääne-Saksamaalt, Ecuadorist, Tuneesiast ja Rwandast. Nende seast kerkis esile norralane, kes oli Balti riikide olukorra kohta palju lugenud ning kelle sõbrad olid väidetavalt parajasti Tallinna külastamas, mistõttu ootavat ta vahetuid muljeid. Samuti küsis norra ekspert Nõukogude esindajatelt enim teravaid küsimusi. Vastused oli ootuspäraselt põiklevad ning taandusid mõttele: „kui seadusse on õigused kirja pandud, on need päriselt ka garanteeritud“. Tundlikuma küsimuse korral muutusid nõukogulased kohati emotsionaalseks ja viitasid näiteks kodumaalt lahkumise õiguse juures nõukogudevastasele poliitilisele kampaaniale ning „müütidele“, et inimesed soovivad Nõukogude Liidust lahkuda. Lõpuks deklareeriti, et „Nõukogude rahvas on uhke oma saavutuste üle inimõiguste vallas ja neil pole midagi selles osas varjata“.³³⁵

Kõik komitee eksperdid, kellega õnnestus rääkida, olid BATUN-i teabele avatud ja sellest huvitatud. Siiski jäädi vestluste ja lobimaterjali üleandmisega hiljaks, sest nõukogulased olid raportit juba esitlenud ning küsitlemine oli alanud.³³⁶ Üldpildis ei saanudki Inimõiguste Komiteele aruande esitamine Nõukogude Liidule tekitada midagi muud peale ebamugava piinlikkuse omaenda kahepalgelisuse ja sõnade-tegude vastuolu ees. See tuli komitee ekspertide küsimustele vastates kindlasti ilmsiks ja ei saanud jääda märkamata. Kuna Moskva ei ratifitseerinud aga kunagi konventsiooni valikulist protokollit, ei tohtinud komitee käsitleda individuaalseid kaebusi Nõukogude Liidu vastu, mis tagas arutelu üldsõnalisuse ja võimaluse hämamiseks. Ometi, lisaks nõukogulaste piinlikkusele, võis BATUN lugeda kordaminekuks kajastust välismaa pressis (Reuters, *Le Monde* jt), mis kinnitas jällegi informatsioonijagamise tähtsust.

1979. aastal oli Inimõiguste Komisjoni istungjärgu päevakorras prioriteetsemal kohal küsimus ükskõik millisel viisil kinnipeetute ja vangistatute õiglase kaitse printsiipidest ning

³³⁴ „UBA-BATUN Inimõiguste Komitee istungil Genfis“, *Teataja*, 9. detsember 1978, lk 4.

³³⁵ Summary record of the 112th meeting, held at the Palais des Nations, Geneva, on Thursday, 26 October 1978: Human Rights Committee, 5th session. UNDL, CCPR/C/SR.112, lk 2; „UBA-BATUN Inimõiguste Komitee istungil Genfis“, lk 4.

³³⁶ J. Virkmaa aruanne visiidist Inimõiguste Komitee 5. istungjärgule, 20.12.1978. LVA.F2944.US1v.L450, l 11.

piinamisvastase konventsiooni koostamine.³³⁷ Sellest tulenevalt algas BATUN-is töö vangistusteemalise lobimaterjali koostamiseks 1978. aasta lõpus. Sinna sooviti kokku panna konkreetset juhtumid süümevangide seadusevastase kohtlemise kohta Nõukogude Liidus, koos detailsete tunnistustega vabanenud balti dissidentidelt. Lõpuks sisaldas memorandum tunnistusi Viktors Kalniņšilt, Gunārs Rodelt ning Mihhail Korenblitilt ning viimast informatsiooni parajasti vangistuses viibinud Balys Gajauskase, Vladas Lapienise, Ona Pranckūnaitė ja Petras Plumpa-Pluirase olukorra kohta.³³⁸ Samuti lisati Läti NSV-st välja toimetatud ja BATUN-i poolt tõlgitud ametlik vanglareeglistik.³³⁹ Kogu materjal iseloomustas, et reaalsus Nõukogude Liidu vanglates oli jämedas vastuolus koostamisel olnud printsiipidega ning seda eriti Balti riikides.³⁴⁰

BATUN-i delegatsiooni vedas jällegi Juta Virkmaa ning tema kõrval olid lätlased Olafs Brūvers ja Jūlijs Kadelis, mõlemad Lääne-Saksamaalt. Brūversi näol oli tegemist endise meelsusvangiga. Ta istus 6 kuud vangis, süüdistatuna koos vennaga nõukogudevastases tegevuses, milleks oli küsitluse läbiviimine, uurimaks läti üliõpilaste arvamust eluolust Lätis.³⁴¹ BATUN oli 1975. aastal aidanud korraldada aktsioone Brūversite toetuseks. Näiteks toonud juba Lääne-Saksamaal elanud kolmanda venna New Yorki, et viimane saaks represseeritud vendade saatuse osas ÜRO poole pöörduda. Samuti korraldati ÜRO peakorteri ees nädalane protestivalve, nõudes tähelepanu Brūversite juhtumile.³⁴² 1976. aastal saatis Nõukogude Liit nad riigist välja. Kadelis oli Vabade Lätlaste Maailmaföderatsiooni aktivist Lääne-Saksamaal ning tegutses Genfis suulisi tunnistusi jaganud Brūversi tõlgina.³⁴³

BATUN-i esindajad andsid lobimaterjali üle kõigile Inimõiguste Komisjoni liikmesriikidele, v.a Bulgaaria, Kuuba, Poola ja Nõukogude Liit. Samuti usutleti ajakirjanikega väljaannetest *The Guardian* ja *Le Monde* ning juba tavana kajastas BATUN-i esindust Reuters. Võimalus põhjalikumalt probleeme arutada avanes ameeriklaste, austraallaste, kanadalaste, rootslaste ja prantslastega. Suuremat huvi näitas üles inimõiguste eksperdist Rootsi esindaja, kes tänu

³³⁷ Commission on Human Rights: report of the 35th session, 12 February-16 March 1979. UNDL, E/1979/36 - E/CN.4/1347, lk 1.

³³⁸ Board of Directors Meeting No. 142, 06.12.1978. LVA.F2944.US1v.L25, l 123op; UBA Board of Directors Meeting No. 143, 10.01.1979. LVA.F2944.US1v.L26, l 1op; Sample of letter to be submitted to Geneva March 1979 CnHR. Samas, l 8.

³³⁹ „UBA-BATUN võitleb Genfis inimõiguste eest“, *Vaba Eestlane*, 27. märts 1979, lk 1.

³⁴⁰ UBA/BATUN President's Report, 09.06.1979, l 6op.

³⁴¹ „UBA-BATUN võitleb Genfis inimõiguste eest“, lk 1.

³⁴² UBA-BATUN Annual Report 1975, l 3.

³⁴³ Board of Directors Meeting No. 143, 10.01.1979. LVA.F2944.US1v.L26, l 1op.

töökogemusele saatkonnas Moskvas oli teemast suurepäraselt teadlik ja palus teavet baltlaste inimõiguste rikkumise kohta edaspidi isiklikult talle edastada.³⁴⁴ Samuti pidasid BATUN-i informatsiooni vägagi oluliseks Prantsuse esindaja ja USA esinduse nõunik, kelle sõnul võis seda tulevikus vaja minna.³⁴⁵ Ameeriklaste huvi haalus eesmärkidega, mille USA välisministeerium oli seoses käesoleva Inimõiguste Komisjoni istungjärguga püstitanud. Nimelt oli just vangistuse ning eriti piinamise konventsiooni probleemistik üheks prioriteediks, kus tuli võimalikult palju edasiminekut saavutada.³⁴⁶

Komisjoni istungjärku kokkuvõttes aruandes mainis USA esindaja ÜRO juures Genfis William Vanden Heuvel, et seekord esines märksa rohkem konfrontatsioone ja teemade politiseeritust. Seda tänu samaaegsetele sündmustele Lähis-Idas (Iraani islamirevolutsioon, Egiptuse-Iisraeli rahuprotsess), Aafrikas (Tansaania invasioon Ugandas) ja Kagu-Aasias (Hiina-Vietnami piirisõda, Kambodža staatus), mis tekitas peamiselt Aafrika, Araabia ja sotsialistlikus blokis teatud peataolekut. See viis olukorrani, kus komisjonis ei olnud arutelu all eksklusiivselt ainult Tšiili, Iisrael või Lõuna-Aafrika, vaid tähelepanu pälvisid ka muud riigid, eriti resolutsiooni 1503 protseduuriga seotud konfidentsiaalsete teadete istungitel, kus olevat läinud vägagi tuliseks. Vanden Heuveli sõnul tõi USA selle taustal esile konkreetseid inimõiguste rikkumise juhtumeid Nõukogude Liidus.³⁴⁷

Näiteks luges USA peadelemaat Edward Mezvinsky ühes sõnavõtus ette 22 inimese nimed, kes olid Nõukogude Liidus inimõiguste eest seismise tõttu vangistatud, pagendusse saadetud või sunnitöölaagrisse pandud, kuid ei ole teada, kas nende hulgas olid ka BATUN-i materjalis kirjeldatud balti dissidendid.³⁴⁸ Nõukogude Liidu esindaja käsitles nimede nimetamist siseasjadesse sekkumisena ja omakorda süüdistas USA-d põlisameeriklaste rassilises diskrimineerimises. Balti küsimust mõnevõrra puudutava asjaoluna tõi ta välja 1978. aasta lõpus New Yorgis toimunud „nõukogudevastaste emigrantide organisatsioonide maailmakongressi“,

³⁴⁴ Board of Directors Meeting No. 146, 04.04.1979. Samas, l 22op.

³⁴⁵ „UBA-BATUN võitleb Genfis inimõiguste eest“, lk 1, 4.

³⁴⁶ *Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume II, Human Rights and Humanitarian Affairs.* – 181. Paper Prepared in the Department of State. Commission on Human Rights. Thirty-Fifth (1979) Session Scope Paper, 31.01.1979.

³⁴⁷ Samas. – 184. Telegram From the Mission at Geneva to the Department of State. Human Rights Commission – 35th Session Wrap-up, 17.03.1979.

³⁴⁸ Record of meeting held on 13 Mar. 1979. UNDL, E/CN.4/SR.1518, lk 12.

mis oli kutsunud üles „Nõukogude Liidu tükeldamisele“, mida USA toetavat.³⁴⁹ Selle all mõeldi viie rahvusgrupi: ukrainlaste, valgevenelaste, eestlaste, lätlaste ja leedulaste, ühist aktsiooni, millega sooviti ÜRO-le esitada mahukas, Nõukogude Liidu dekoloniseerimist nõudev resolutsioon.³⁵⁰ Väide USA toetusest põhines sellel, et Mezvinsky oli ametliku külalise ja USA valitsuse esindajana osalenud Vabade Ukrainlaste Maailmakongressi banketil ning esinenud seal inimõiguste kaitsmist tähtsustava tervituskõnega. Samuti olid mainitud rahvusgruppide esindajad külastanud USA alalist esindust, et talle resolutsiooni tutvustada.³⁵¹ Ehkki aktsioon ei saavutanud tähendusväärset tulemust, oli toimunu kujunenud Nõukogude Liidule piisavalt ebamugavaks pinnuks silmas, et seda poliitilises võitluses rõhutada ja esile tuua.

BATUN-i 1979. aasta Genfi visiidi tegi eriliseks asjaolu, et see oli esmakordselt välisbalti keskorganisatsioonide rahastatud. Sellist toetust polnud varem olnud ning alles paar aastat varem oli ajakirjanduses kõlanud kriitiline arvamus, et „keskesindused ei ole pööranud vajalikku tähelepanu baltlaste eelpostile ÜRO juures, BATUN-ile.“³⁵² Seekord otsustas BATUN raha küsida,³⁵³ mis ka õnnestus – öla panid alla Vabade Lätlaste Maailmaföderatsioon, Läti Kesknõukogu Saksamaal ja ERKÜ.³⁵⁴ Leedu keskorganisatsioonide puudumine rahastajate hulgast peegeldas paraku BATUN-i sisest vinduvat olukorda seoses leedulastega, ühes nende vähese osalusaktiivsusega. See tekitas loomulikult nõrdimust,³⁵⁵ mistõttu õhutati BATUN-i leedulastest liikmeid mõtlema rohkem baltlaste ühise võitluse olulisuse üle, et enda sektsioonile jälle elujõudu sisse puhuda.³⁵⁶ Sellegipoolest võib eestlaste ja lätlaste keskorganisatsioonide rahastust lugeda silmnähtavaks märgiks Balti küsimuse inimõiguste raamistuse juurdumisest ja selle arengu kasust BATUN-ile. Viimase tegevust nähti selgelt olulisena ning edaspidi olid BATUN-i visiidid Inimõiguste Komisjoni instungjärgkudele kõigi kolme kogukonna organisatsioonide poolt finantseeritud.

³⁴⁹ Record of meeting held on 13 Mar. 1979. UNDL, E/CN.4/SR.1519, lk 8-9.

³⁵⁰ „Ikestatute esindajaid ei juletud vastu võtta UN-is: Nõukogude Vene raudeesriie maailma keskorganisatsiooni ümber“, *Vaba Eesti Sõna*, 23. november 1978, lk 1; Vt. *A resolution with appended documents concerning the decolonization of the Union of the Soviet Socialist Republics: to the United Nations General Assembly*. Toronto; New York: Joint Publication, 1977.

³⁵¹ „Over 1,000 hear dissidents, government spokesman address WCFU banquet“, *The Ukrainian Weekly*, 3. detsember 1978, lk 4; „Antikommunistlik protestidemonstratsioon New Yorgis“, *Vaba Eestlane*, 28. november 1978, lk 1.

³⁵² „Vabadusvõitlus tuleb viia UN-i“, *Vaba Eestlane*, 10. veebruar 1977, lk 2.

³⁵³ Board of Directors Meeting No. 142, 06.12.1978, l 123op.

³⁵⁴ „UBA-BATUN võitleb Genfis inimõiguste eest“, lk 1.

³⁵⁵ Board of Directors Meeting No. 144, 07.02.1979. LVA.F2944.US1v.L26, l 4.

³⁵⁶ UBA/BATUN President's Report, 09.06.1979, l 7.

„Teise külma sõja“ mõju, 1980-1982

9. oktoobril 1981. aastal oli Kolmanda komitee istungi päevakorras küsimus rahvaste enesemääramisõiguse ülemaailmse kohaldumise tähtsusest. Sõna võttis ka USA esindaja Carl Gershman. Gershman alustas sõnavõttu, kõrvutades kaht arusaama rahvuslikust enesemääramisest – leninlikku ja wilsonlikku; kommunistlikku ja demokraatlikku. Kui viimase juured peitusid liberalismis ja inimõiguste austamises, siis esimene oli viinud „maailma viimase impeeriumi“ [Nõukogude Liidu] konsolideerumise ja laienemiseni, seda maailmarevolutsiooni võidukäigu nimel. Ta kirjeldas Nõukogude ekspansiooni, meenutades Adlai Stevensoni 1961. aasta sõnavõttu ÜRO-s, kus olid eraldi välja toodud Eesti, Läti ja Leedu. Sidudes retooriliselt ajaloo kaasaja tulipunktidega, oli Gershmani väitel samasugune protsess toimumas Kuubal, Vietnamis, Laoses, Kambodžas ja Afganistanis.

Seejärel pöördus Gershman otseselt Balti küsimuse juurde. Ta nõudis „vaikimise vandenõu“ lõpetamist nende suhtes, kes endiselt vaevlesid „viimases impeeriumis“ enesemääramisõiguse keelamise pärast ja tõi konkreetselt välja 1979. aasta Balti apellile allakirjutanud eesti dissidendid Mart Nikluse ja Jüri Kuke. Viimase traagilist saatust ja surma vangilaagris kirjeldas Gershman üksikasjalikult, nimetades teda ühes teiste saatusekaaslastega „meie aja autentseteks kangelasteks“, kes väärisid imetlust ja solidaarsust. USA esindaja lõpetas tõdemusega, et „ÜRO ees seisab vapustav väljakutse mobiliseerida maailma ühendatud moraalsed jõud kõigi rahvaste enesemääramise ja põhivabaduste toetuseks.“³⁵⁷

Kõne taustmaterjal oli pärit mõttekojast *Freedom House*, kuhu see oli omakorda jõudnud BATUN-i kaudu.³⁵⁸ BATUN-i president Juta Ristsoo mainis juhatuse koosolekul 15. septembril, et läbi kontaktide *Freedom House*'is oli temani jõudnud teave USA delegatsiooni huvist Balti küsimuse vastu ning plaanist tõstatada see kas vähemuste õiguste, dekoloniseerimise või inimõiguste kontekstis.³⁵⁹ 7. oktoobril võttis USA esindus ÜRO-s Ristsooga ühendust ning teatas, et eesootavas kõnes puudutatakse Balti situatsiooni. Ühtlasi helistati veel istungile eelneval õhtul Ristsoole koju,

³⁵⁷ General Assembly, 36th session, 3rd Committee: summary record of the 14th meeting held on Friday, 9 October 1981, New York. UNDL, A/C.3/36/SR.14, lk 7-10; „Baltic self-determination aired in U.N.: Gershman speech sets welcome precedent“, *ELTA Information Bulletin*, november 1981, lk 5-7; Gershman, C. „Self-Determination and the Soviet Empire“, *World Affairs*, vol. 144, nr. 3, Winter 1981/82, A U.S. Offensive at the U.N. (Statements by the U.S. Delegation before the General Assembly), lk 229-236.

³⁵⁸ „UN-is kõneldi Jüri Kukest“, *Vaba Eesti Sõna*, 15. oktoober 1981, lk 1; Minutes of the 16th annual meeting of United Baltic Appeal, inc., 25.09.1982. LVA.F2944.US1v.L13, l 1.

³⁵⁹ Board of Directors Meeting No. 173, 15.09.1981. LVA.F2944.US1v.L27, l 15.

et viimaseid üksikasju Jüri Kuke osas kontrollida ja täpsustada. Gershmani kõnet olid kohapeal kuulamas BATUN-i liikmed Andres Jüriado ja Dagmara Vallens, tehes ühtlasi reportaaži Vabadusraadio (*Radio Liberty*) tarbeks.³⁶⁰ Hiljem BATUN-i esindajatega kohtudes tekitaski just kõne kajastus Vabadusraadios Gershmanis suurimat rahulolu.³⁶¹ Võttes arvesse rahvusvahelist konteksti, ei olnud välisbalti vaatenurgast äärmiselt tervitatava kõne sisu ja ajastus sugugi juhuslikud.

Pingelõdvendus oli juba mõnda aega ebamäärasuses loksunud. Ehkki Carter oli sellesse püüdnud uudsemat tähendust tuua, tajusid nõukogulased tema samme otseselt nende vastu olevat. Ida-Lääne suhetesse sugenes taas võitluslik vastasseis, kus aina altimalt oldi valmis ära kasutama võimalusi enda positsiooni parandamiseks vastaspoole arvelt ning see kasvatas järjepanu pinget. Viimaseks piisaks „teise külma sõja“ lõkvele löömise karikasse peetakse Nõukogude Liidu sissetungi Afganistani 1979. aasta viimastel päevadel. Iraani islamirevolutsiooni taustal kartis Nõukogude Liit usuradikalismi levikut läbi ebakindla Afganistani oma lõunapiiridele ning viimase langemist USA mõjusfääri. Seega nähti sealse julgeoleku kindlustamist korraga nii praktilise vajaduse kui ideoloogiline kohustusena, sest Afganistani valitses sotsialistlik režiim. USA tajus seda aga Nõukogude Liidu katsena haarata suuremat kontrolli Pärsia lahe piirkonna üle, et Iraani kaotanud ameeriklasi piirkonnast välja tõrjuda.³⁶²

Taoline kardinaalselt erinev hinnang olukorrale tingis USA jõulise reaktsiooni ja Nõukogude Liidu suunalise välispoliitika ümbervaatamise. Invasiooni tõlgendati selge ekspansionismina ja seda nimetati suurimaks ohuks maailmarahule peale II maailmasõda. Nõukogude liidrid ei olnud sellise reaktsiooni ja tagajärgedega arvestanud. Ameeriklased võtsid ette mitmeid vastusamme ning haarasid kaasa liitlasi. Vastusammudeks olid näiteks Moskva olümpiamängude boikoteerimine, Nõukogude diplomaatide väljasaatmine, kaubandusembargod ja SALT II leppe ratifitseerimata jätmine.³⁶³ Lisaks võimendas USA järgneval perioodil ideoloogilist võitlust – erilisemat tähelepanu hakati pöörama rõhutatud vähemustele ja „ikestatud rahvastele“ Nõukogude Liidus, sest

³⁶⁰ „UN-is kõneldi Jüri Kukest“, lk 1.

³⁶¹ UBA Information Service News Release No. 339/340, 08.03.1982. H. Ainso eraarhiiv (autori valduses).

³⁶² Njølstad, O. The collapse of superpower détente, 1975–1980. – Leffler, M. P., Westad, O. A. (toim). *The Cambridge History of the Cold War. Volume III*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, lk 135-155, (siin lk 145-146, 150); Donaghy, A., lk 78, 84-85.

³⁶³ *Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume I, Foundations of Foreign Policy*. Ahlberg, K. L., Howard, A. M. (toim). Washington: United States Government Printing Office, 2014. – 138. Address by President Carter on the State of the Union Before a Joint Session of Congress, 23.01.1980.

tähteldati tähtkavaid probleeme Nõukogude Liidu rahvuste, eriti baltlaste ja islamisusulistest hulgas. Seetõttu hinnati, et pikemas perspektiivis on Nõukogude süsteemi nõrkusi võimalik võimendada, rääkides selle kohta lihtsalt tõtt.³⁶⁴ Peale Carterit Ameerika Ühendriikide presidendiks saanud Ronald Reagani administratsioon jätkas süvenenud konfrontatsiooni.

Seega oli Gershmani kõne suurepärane ilmestav näide pingestunud rahvusvahelise olukorra mõjust Balti küsimuse akuutsusele. Nagu Gershman ise BATUN-i tänuavaldusele vastas: „see on alles Reagani valitsuse püüdluste algus Balti küsimuse nimel“.³⁶⁵ See oli kooskõlas laiemaga pingelõdvenduse vaimu täieliku hajumisega, mis alates 1980. aasta algusest Ida-Lääne suhetes aset leidis ja omakorda BATUN-i püüdluseid suunas. Uuenenud konfrontatsioon tingis inimõiguste probleemistiku ja inimõiguste keele nägemise aina enam ideoloogilise relvana üliriikide vastasseisus.³⁶⁶

Afganistani sõja tõttu kujunes ÜRO-s Nõukogude Liidust rääkimine „antud hetkel väga populaarseks jutupunktiks“, mis tekitas soodsa õhklinna ka Balti küsimuse käsitlemiseks. Seda tähteldasid BATUN-i esindajad Vija Siksna-Klīve ja Casimir Pugevicius Inimõiguste Komisjoni 1980. aasta istungjärgul. Lisaks resolutsioonile, millega komisjon mõistis Nõukogude Liidu sissetungi hukka, tulid laialdase arutelu alla ka nõukogude dissidendid. Nõukogulaste meelehärmiks pöörati pikalt erilist tähelepanu Andrei Sahharovi sisepagendusele ning komisjon otsustas seda murekohana järgmisel istungjärgul meeles pidada.³⁶⁷ Otsust toetavas sõnavõtus mainis USA peadelegaat Jerome Shestack nimeliselt Viktoras Petkust³⁶⁸ ning eraviisilisest vestlustes tuli välja, et ta oli Philadelphias advokaadina töötades osalenud Petkuse ja Gajauskase toetuseks moodustatud komitees. Shestackiga kohtudes oli Siksna-Klīve tema kabinetis märganud brošüüri „*Ethnocide of Ukrainians in the USSR*“ ning ameeriklane soovis täpsemat informatsiooni kirikute olukorra kohta Balti riikides – kui palju neid kunagi oli, kui palju on kinni pandud ning

³⁶⁴ Njølstad, O., lk 151; *Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981–January 1983*. Wilson, J. G., Howard, A. M. (toim). Washington: United States Government Publishing Office, 2016. – 62. Action Memorandum From the Director of Policy Planning (Wolfowitz), the Assistant Secretary of State for European Affairs (Eagleburger), and the Director of the Bureau of Politico-Military Affairs (Burt) to Secretary of State Haig, 04.06.1981.

³⁶⁵ Board of Directors Meeting No. 174, 13.10.1981. LVA.F2944.US1v.L27, l 18.

³⁶⁶ Søndergaard, R. S. *Reagan, Congress, and Human Rights: Contesting Morality in US Foreign Policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020, lk 31, 35, 45-46; Eckel, J. *The Ambivalence of Good*, lk 230, 234.

³⁶⁷ At the U.N. LVA.F2944.US1v.L12, l 27.

³⁶⁸ Commission on Human Rights: report on the 36th session, 4 February-14 March 1980. UNDL, E/1980/13 - E/CN.4/1408, lk 157, 310.

milline on seis usklike inimõigustega. Samuti paluti konkreetsete balti dissidentide nimesid, kes olid inimõiguste eest seismise pärast vangistatud. BATUN-i esindajate lobimaterjalide hulgas oli ka 1979. a Balti apell, mida Shestack pidas oluliseks tänu sarnasusele Harta 77-ga.³⁶⁹ Kuu aega hiljem töigi ameeriklane ühel komisjoni istungil välja usulise tagakiusamise ja kultuuriliste õiguste piiramise Ukrainas, lisades, et sarnased religioossed ja kultuurilised repressioonid leiavad aset ka Eestis, Lätis ja Leedus.³⁷⁰

Nii on ilmne, et pingestunud rahvusvahelises õhkkonnas, kus Nõukogude Liit sattus harvaesineva laiapiindse kriitika alla, muutusid ka Balti probleemid päevakajalisemaks. BATUN-i esindajad märkisid, et sellist „kuldset võimalust“ ei tohi käest lasta ning peab tegema kõik endast oleneva Balti küsimuse surumiseks. Soovitusena kõlas vajadus sisse seada väga tihedad suhted USA esindusega, samuti pandi ette teha Kanada, Ühendkuningriigi, Hollandi, Prantsuse, Austria ja Rootsi esindused rohkem teadlikuks baltlaste kohaolust ÜRO-s. BATUN pidi tundma õigeid isikuid niivõrd lähedaselt, et nad oleksid valmis ÜRO-s Balti riikide eest kostma.³⁷¹

1981. aasta olulisemaks sündmuseks Balti küsimuse mainimisel ÜRO-s oli juba eelnevalt kirjeldatud sügisene kõne Kolmandas komitees. Siiski võib öelda, et BATUN ladus selleks aluse 1981. aasta kevadel Inimõiguste Komisjonis. BATUN-i delegaatide Juta Ristsoo, Jülijs Kadelise ning Genfis resideerunud leedulase Narcizas Prielaide poolt jagatud lobimaterjal sisaldas peamiste dokumentidena „40 kirja“ Eesti NSV-st ning kronoloogiat Balti riikides aset leidnud inimõiguste rikkumistest ja arreteerimistest. Just viimane lõppeski Mart Nikluse ja Jüri Kuke kohtuprotsessi ja vangimõistmise kirjeldamisega.³⁷² USA peadelegaat Michael Novak oli materjalist väga huvitatud, hindas seda heaks ja kasulikuks ning avaldas tänu, sest parajasti oli käsil Nõukogude Liidu vastase sõnavõtu koostamine. Ka Prantsuse esindaja oli sügavalt huvitatud ning kiitis BATUN-i materjali, vihjates samuti tulevasele ameeriklaste sõnavõtule.³⁷³ Antud sõnavõtt Balti riike otseselt ei maininud, kuid algas sõnadega: „meie südametunnistus ei luba inimõiguste rikkumiste üle arutada puudutamata olukorda Nõukogude Liidus“. See keskendus ühes osas

³⁶⁹ Visit by BATUN delegation to United Nations Commission on Human Rights 36th session (February 4-12, 1980). LVA.F2944.US1v.L457, l 21.

³⁷⁰ Commission on Human Rights: report on the 36th session, 4 February-14 March 1980, lk 305.

³⁷¹ Visit by BATUN delegation to United Nations Commission on Human Rights 36th session (February 4-12, 1980), l 25, 27.

³⁷² „BATUN Genfis agaras selgitustöös“, *Vaba Eesti Sõna*, 30. aprill 1981, lk 2.

³⁷³ Report on UBA-BATUN delegation to Geneva 2/9-2/13/81. LVA.F2944.US1v.L460, l 5.

nõukogude dissidentide saatusele ning balti meelsusvangidest nimetati näiteks Antanas Terleckast.³⁷⁴ Seega on kirjeldatust lähtudes tõenäoline, et juba kevadel jagatud teave jõudis uuendatuna ka oktoobris peetud kõne taustmaterjali hulka.

BATUN-i delegatsiooni tegevusest raporteerisid jällegi mitmed uudisteagentuurid ja ajalehed. *Agence France-Presse* märkis, et „Balti delegaadid on neile [USA, Lääne-Saksa ja Hollandi esindajatele] üle andnud avaliku kirja, milles süüdistatakse nõukogude võime „*ethnocide*’is“ kolmes Balti riigis ja nõutakse iseseisvust kolmele Balti riigile.“ Teate avaldas ka Reuters, kus kirjeldati samuti „40 kirja“ ja eelpool mainitud kronoloogiat.³⁷⁵ Veel räägiti ajakirjanikega *Associated Press*’ist ja *Deutsche Presse-Agentur*’ist. Pikema artikli avaldas *Le Monde*, milles keskenduti venestamisele Eestis ning mis omakorda ajendas üht *The Economist*’i ajakirjanikku koostama samalaadset kirjutist.³⁷⁶

Balti küsimuse akuutsuse tõus pingestunud rahvusvahelise olukorra taustal leidis järjepanu kinnitust. Vesteldes 1982. aasta Inimõiguste Komisjoni istungjärgul BATUN-i esindajate Juta Ristsoo ja Jülijs Kadelisega, hindas Carl Gershman Balti küsimust üheks parimaks punktiks, millega Nõukogude Liidule vastu astuda. See olevat „puhas juhtum“ („*clean case*“), sest Balti riikide annekteerimist ei olnud võimalik kuidagi adekvaatselt kaitsta ega õigustada.³⁷⁷ Nii oli USA peadelegaat Richard Schifter juba teinud jõulise sõnavõtu, mille põhiteemaks kujunes Nõukogude relvajõudude okupatsioon Afganistanis. Kritiseerides tugevalt afgaanidele enesemääramisõiguse keelamist, tõi Schifter paralleelina välja Eesti, Läti ja Leedu okupeerimise Molotov-Ribbentrop pakti tagajärjel. Ta ütles, et küüditamistest (ja teistest repressioonidest) hoolimata olid balti rahvad jäänud pühendunuks enesemääramisele, millest andsid tunnistust seda õigust kaitsnud inimeste arvukad arreteerimised. Samuti kinnitas peadelegaat USA pühendumust mittetunnustamispoliitikale.³⁷⁸

³⁷⁴ Novak, M., Schifter, R. „Speeches by the U.S. Delegation before the United Nations Commission on Human Rights“, *World Affairs*, vol. 143, nr. 3 (Winter 1980/81), lk 226-263, (siin lk 252-253); Record of meeting held on 9 Mar. 1981. UNDL, E/CN.4/SR.1632, lk 9-10.

³⁷⁵ „Eestlanna selgitas Genfis Balti sündmusi“, *Vaba Eesti Sõna*, 19. veebruar 1981, lk 3.

³⁷⁶ „BATUN Genfis agas selgitustöös“, *Vaba Eesti Sõna*, 30. aprill 1981, lk 2; Report on UBA-BATUN delegation to Geneva 2/9-2/13/81, 14.

³⁷⁷ „USA esindaja Genfis: Balti riigid on parim näide N. Vene vägivallast“, *Vaba Eesti Sõna*, 25. märts 1982, lk 3.

³⁷⁸ Record of meeting held on 18 Feb. 1982. UNDL, E/CN.4/1982/SR.27, lk 3-4; UBA Information Service News Release No. 339/340, 08.03.1982. H. Ainso eraarhiiv (autori valduses).

BATUN-i delegaatidel õnnestus kohtuda ka teiste suuremate lääneriikide esindajatega Lääne-Saksamaalt, Prantsusmaalt, Kanadast ja Suurbritanniast. Kõik nad olid Balti riikide saatusest hästi teadlikud ja rõhutasid, et BATUN-i informatsioon on olnud täpne ja usaldusväärne ning organisatsioon teeb hädavajalikku tööd Eesti, Läti ja Leedu olukorra selgitamisel ÜRO-s. Kiiduavaldustest ja sümpaatiast hoolimata oli näiteks Kanadal ja Lääne-Saksamaal eriomastest huvidest lähtudes keeruline Nõukogude Liitu jõulisemalt kritiseerida. Mõlemal oli 1980. aastate alguses õnnestunud nõukogulastega läbi rääkida migratsiooniprogrammid – kanadalased (kanada-ukraina) perede taasühendamise ning läänesakslased etniliste sakslaste repatrieerimise alal. Nende edukus sõltus kahepoolsete suhete seisust, mistõttu ei soovitud kergekäeliselt Nõukogude Liidu pahameelt ära teenida.³⁷⁹

Ühtlasi ilmnas, et teadlikkuse tõstmine Balti küsimusest oli peale dekoloniseerimise suuna lõppu jäänud piiratuks läänemaailmaga. Nii soovitasid eelnimetatud esindajad läheneda kolmanda maailma „võtmeriikidele“ (näiteks Senegalile, kellelt teised väidetavalt eeskuju võtsid), et ka läänemaailmast väljaspool Balti küsimuse vastu huvi äratada.³⁸⁰ Kohtumine Senegali esindajaga kaks aastat varem oli esimese vähese informeerituse tõttu olnud põgus, kuid sellegipoolest oli senegaallane vägagi valmis BATUN-i materjaliga tutvuma.³⁸¹ Samuti oli 1981. aastal toimunud sümpaatne jutuaajamine ÜRO Inimõiguste Divisjoni asedirektoriga, kes oli pärit Ghanast ning tõdes, et tänu sellele mõistab baltlaste probleeme.³⁸² Kümnen varem ei leidnud BATUN sealt suurt midagi peale ükskõiksuse, kuid tänu Afganistani invasioonile oli Nõukogude Liidu „loomuliku liitlase“ kuvand kolmanda maailma (mitteühinemisliikumise) riikide seas kannatada saanud. Näiteks hääletas neist suur osa Nõukogude Liidu tegevust Afganistanis hukkamõistvate resolutsioonide poolt.³⁸³ Seega ei tundunud soovitus kolmanda maailma poole vaadata ebakohane ja BATUN võttis seda arvesse.³⁸⁴

³⁷⁹ Board of Directors Meeting No. 174, 13.10.1981, l 19.

³⁸⁰ „USA esindaja Genfis: Balti riigid on parim näide N. Vene vägivallast“, lk 3.

³⁸¹ Visit by BATUN delegation to United Nations Commission on Human Rights 36th session (February 4-12, 1980), l 22.

³⁸² Report on UBA-BATUN delegation to Geneva 2/9-2/13/81, l 6.

³⁸³ The situation in Afghanistan and its implications for international peace and security: resolution / adopted by the General Assembly. UNDL, A/RES/ES-6/2, 14.01.1980; The situation in Afghanistan and its implications for international peace and security. UNDL, A/RES/35/37, 20.11.1980.

³⁸⁴ Board of Directors Meeting No. 178, 16.03.1982. LVA.F2944.US1v.L27, l 27.

Inimõigused kui Balti küsimuse sümbol: empaatiline puutepunkt

BATUN-i inimõiguste alast tegevust on võimalik laiemalt seletada, asetades selle Margaret E. Kecki ja Kathryn Sikkinki loodud rahvusvaheliste huvivõrgustike (*transnational advocacy networks*) taktikatüpoloogiasse. Erinevalt riikidest puudub taolistel organisatsioonidel otsene võim rahvusvahelist poliitikat otseselt mõjutada. Seetõttu on neil tarvis rakendada oma informatsiooni, ideede ja strateegiate potentsi, et kujundada teabe- ja väärtusruum, milles riigid otsuseid tehes tegutsevad, enda eesmärkide saavutamiseks võimalikult soodsaks. Nii otsitakse aktiivselt viise, kuidas enda probleeme avalikku diskursusse tõsta, seda näiteks läbi uuendusliku raamistamise või sobivaima õhkkonnaga foorumi leidmise.³⁸⁵

Nimetatud tüpoloogia kohaselt joonistuvad kindla huvi eest võitlevate gruppide tegevuses välja neli taktikat: informatsioonipoliitika (*information politics*), mis tähendab võimekust hankida ja kiiresti edastada poliitiliselt kasulikku informatsiooni sinna, kus sellel arvatakse suurim mõjucus olevat; sümbolite poliitika (*symbolic politics*), mis märgib oskust viidata sümbolitele, juhtumitele ja lugudele, et muuta mingi olukord eemalseisjate vaatepunktist haaratavaks; mõjujõupoliitika (*leverage politics*), millega üritatakse kasutada võimekamaid tegutsejaid, et situatsiooni mõjutada; vastutavuspoliitika (*accountability politics*), mis viitab püüdlustele hoidmaks riike oma sõna pidamise eest vastutavana.³⁸⁶

Seesuguste taktikate toimetel osutus inimõigustele keskendumine BATUN-i jaoks toimivaks strateegiaks. BATUN-i puhul kujunesid otseselt märgatavaimateks informatsioonipoliitika ja sümbolite poliitika. Kaudsemalt, tänu üldisele inimõiguste tõusule rahvusvahelises poliitikas, edendasid BATUN-i püüdlusi mõjujõu ja vastutavuspoliitika.

Efektiivne informatsioonipoliitika ja sümbolite poliitika hõlbustasid moraalset veenmist ning inimõiguste raamistus võimaldas viia abstraktse iseloomuga Balti küsimuse üksikisiku tasandile. See omas suuremat potentsiaali tekitada empaatiat ja mõistmist. Soodsad eeldused lõi selleks „rahvusvaheline inimõiguste hetk“ – inimõiguste tõus avaliku ja poliitilise arutelu keskmesse, seda nii läbi „alt-üles“ aktivismi kui ajakirjanduse. Balti küsimus ei paistnud enam ainult kui

³⁸⁵ Keck, M. E., Sikkink, K. *Activists beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca; London: Cornell University Press, 1998, lk 16-17.

³⁸⁶ Samas, lk 16.

territoriaalne rahvusvahelise õiguse probleem, vaid vaatenurgana lisandus inimõiguste süsteemne rikkumine Nõukogude Liidu poolt.

Kirjeldatud nihke keskseks teguriks kujunes konkreetsete isikupõhiste juhtumite esiletoomine. Antud juhtumid muutusid tähenduslikuks, sest neist kumanud individuaalne kannatus või ebaõiglus teises laiemat süsteemset vägivalda tähistavaks sümboliks. BATUN-i kontekstis oli põhjapanevaks näiteks Simas Kudirka juhtum, kus ühe inimese saatus iseloomustas Nõukogude Liidu inimõigusi mitteaustavat repressiivset iseloomu ja kandis selle avalikkuse ette. Aastast aastasse lisandusid veel mitmesugused balti dissidentide ja poliitvangide, usulise tagakiusamise jpt käesolevas peatükis mainitud juhtumid.

Esinedes infoallikana, näiteks andes alates 1975. aastast perioodiliselt välja inimõiguste rikkumise juhtumeid kirjeldavat uudiskirja „Balti kronoloogia“,³⁸⁷ omas BATUN teatud mõju. Edastatud informatsioon ei sisaldanud ainult fakte, vaid ka vahetuid tunnistusi. Kuna BATUN-i eesmärgiks oli veenda ja ärgitada ÜRO liikmesriike tegutsema, oli nimetatud teave raamistatud lihtsalt, õigevale vormis. See pidi näitama, et olukord ei olnud loomulik ega juhuslik, tuvastama süüdlased ning pakkuma lahendusi. Ühtlasi pidi teabe raamistus sisendama ettekujutust, et probleem (Balti küsimus) oli põhimõtteline ja universaalset tähendust omav, mitte pelgalt nõ tehniline küsimus. Taoline selge ja vali sõnum, mis põhines jagatud väärtustel (nagu inimõigused), võis osutada riikide seisukohtade kujunemisel mõjusamaks kui „tehnilist“ ja pragmaatilist laadi vaated Balti küsimusele.³⁸⁸ Nii ei seisnenud konkreetsete juhtumite mõjusus ainult nende tõsiasjalikkuses. Tõepärasus oli loomulikult kõnekas, kuid mõjusamaks muutus nende võime anda selgem kuju hajusale arusaamale „olukorrast Balti riikides“, see sai piltlikult näo ja iseloomu.

Isikupõhised juhtumid tähistasid inimlikku kogemust, kuid seda ei olnud näiteks vaidlus Ida-Euroopa territoriaalse *status quo* üle. See tähendab, et juhtumites kirjeldatuga oli võimalik isiklikul tasandil samastuda. Niisugune empaatiline puutepunkt oli oluline saavutamaks kontakti ÜRO liikmesriikide esindajatega, eriti inimõigustega tegelevatega. Loomulikult mängis kontakti saavutamisel esmatähtsat rolli riigi laiem huvi rahvusvahelisel areenil ning see, millisesse külma sõja leeri kuuluti. Ometi, kui Balti küsimus seoti korduvate ja hästi kommuniqueeritud inimõiguste rikkumistega, võis suurenda tõenäosust, et seda ei käsitletud ainult vahendina külma sõja

³⁸⁷ Okas Ainso, S., lk 84.

³⁸⁸ Samas, lk 19.

vastasseisus, vaid inimlikku mõõdet omava probleemina. See võis mõjutada teemakohaste hoiakute kujunemist. Konkreetsed juhtumid ei olnud seega ainult tõendusmaterjal Nõukogude okupatsiooni repressiivsusest, vaid aitasid luua tähendusväärset empaatilist sidet baltlaste püüdlustega.

Konkreetsete juhtumite võimalikult täpne kirjeldamine aitas muuta „Balti“ märksõna kõlbeliseks tähiseks. Sõnad „balti“, „baltlased“ ja „balti rahvad“ jne hakkasid üha enam seostuma inimõiguste rikkumise ohvritega ning inimõigused muutusid Balti küsimuse sümboliks. Vastuvõtlikum rahvusvaheline olukord ja raamistusnihe välisbalti laiemas kogukonnas aitas BATUN-i sõnumil paremini kohale jõuda. Teisisõnu sai inimõigustest Balti küsimuse mõtestamise juures oluline keskne telg, mis võimendas kommunikatiivset efekti. Puutudes kokku materjaliga, mis viitas Balti probleemidele, võisid teadlikul diplomaadil silme ees esmajoones kangastuda juhtumid baltlaste inimõiguste rikkumistest. Seeläbi oli BATUN oma sõnumiga kujundanud tähendusvälja, mis andis Balti küsimusele selgema moraalse ja emotsionaalse tähenduse. Empaatilise puutepunkti loonud konkreetsed inimõiguste rikkumise juhtumid ei asendanud Balti küsimuse poliitilisi ja õiguslikke argumente (mittetunnustamispoliitika, anneksiooni ebaseaduslikkus rahvusvahelise õiguse vaates), vaid täiendasid neid oluliselt. Ehkki Balti küsimuse poliitiline lahendus näis kauge, olid seega inimõigused pea ainuke viis, kuidas käia ajaga kaasas, seostada Balti küsimus universaalse temaatikaga, mis läbi hoida Balti riike jätkuvalt rahvusvahelise poliitika tähelepanusfääris.

3. Balti küsimuse lahenduse suunas, 1983-1991

3.1 Inimõiguste ja rahvusvahelise poliitika piiril: enesemääramisõigus ja Balti küsimus

Inimõiguste probleemistikust oli saanud alus, millel põhines kogu BATUN-i ÜRO-suunaline tegevus. Toetuti ICCPR-is sätestatule ning eriti tähtsaks peeti selles leiduvat enesemääramisõigust kaitsvat põhimõtet, mida BATUN-i hinnangul Nõukogude Liit Balti riikide suhtes rikkus. Enesemääramisõigusel põhines ka dekoloniseerimisdeklaratsioon,³⁸⁹ mis oli olnud BATUN-i varasema, suuresti tulemusteta jäänud tegevussuuna aluseks. Sellest aga ei olnud võimalik jäädavalt loobuda, kuna deklaratsioonis kirjutandu kohaselt tähendas rahvaste allutamine võõrvõimule ning ekspluatatsioonile muuhulgas ka fundamentaalsete inimõiguste rikkumist.³⁹⁰

Kuigi mainitud deklaratsioonis sisalduvates punktides seisab, et „mitte veel iseseisvust saavutanud territooriumitele“ iseseisvust andes ei tohi sattuda ohtu riigi territoriaalne terviklikkus ning tuleb selgelt hoiduda sekkumast teiste riikide siseasjadesse, siis BATUN-i hinnangul need Balti küsimuse juures ei kehtinud. Kuidas saanukski Balti rahvaste enesemääramisõigusel põhinev iseseisvus ohustada Nõukogude Liidu territoriaalset terviklikkust, kui Balti riike ei ole üheselt tunnustatud Nõukogude Liidu osana; ning pigem on Nõukogude Liit läbi Balti riikide okupeerimise sekkunud järjepidevalt viimaste siseasjadesse.

Hoolimata enesemääramisõiguse olulisusest BATUN-i silmis ilmnes selle ebamäärane staatus inimõiguste temaatikas.³⁹¹ Täheldati, et enesemääramisõigust peeti eelkõige kolmandat maailma puudutavaks probleemiks. Üldisemalt põhines tähelepanek arusaamal, et inimõiguste alased arengud ÜRO-s olid kantud iga riigi eriomastest huvidest. Kui kolmanda maailma riikidel oli enesekeskne huvi enesemääramisõiguse teema tõstatamiseks, siis lääneriigid olid selles osas suhteliselt erapooletud, sest neil puudus huvi „kolmanda maailma probleemiga“ tegeleda.

Viimane tulenes asjaolust, et alates II maailmasõja lõpust ja ÜRO asutamisest oli enesemääramisõiguse alane diskursus eksklusiivselt domineeritud dekoloniseerimisetemaatika

³⁸⁹ Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples, 14.12.1960. UNDL, A/RES/1514(XV), lk 66-67.

³⁹⁰ Information for Baltic delegates visiting UN missions, Dec. 1983-Spring 1984. LVA.F2944.US1v.L761, l 27-28.

³⁹¹ Özsu, U. Human Rights and Self-Determination. – Moyn, S., Terretta, M. (toim). *The Cambridge History of Rights. Volume V: The Twentieth and Twenty-First Centuries*. Cambridge: Cambridge University Press, 2025, lk 188-210, (siin lk 198-199).

poolt.³⁹² Selles osas oli initsiatiivi varakult haaranud Nõukogude Liit, saavutades enesemääramisõiguse printsiibi lisamise ÜRO hartasse. See ei tulenenud muidugi pühendumusest enesemääramise ideaalile, vaid peegeldas arenevat külma sõja vastasseisu, kus ülimalt tähtsaks muutus võimalikult suure hulga liitlaste omamine. Kommunistlik vaade rahvuslikule enesemääramisõigusele tähtsustas selle „välimist“ osa, see tähendab „õigust eksisteerida riigina“. Kui see oli (läbi rahvarevolutsiooni) saavutatud, hõivasid esmaolulise positsiooni riikliku suveräänsuse ja siseasjadesse mittesekkumise printsiibid. See haakus suuresti antikolonialistliku vaatega rahvuslikule enesemääramisele, sest seda nähti kaitsena sisemise ebastabiilsuse vastu. Kolmanda maailma riigid seisisid reeglina silmitsi rahvuspõhiste sisepingetega ja seda tajuti suurimat ohtu ehk neokolonialismi soodustavana. Seetõttu ei pööratud tähelepanu enesemääramise „sisemisele“ osale, see tähendab sealsete vähemuste ja vähemusrahvuste õigustele. Kolonialismi ikke alt vabanemine ja iseseisvumine (rahvarevolutsioon) oli ülim eesmärk, mille täitumine ammendas muud sisemised enesemääramistaotlused.³⁹³ Nii saavutas sotsialismileer aina valjemalt iseseisvust nõudvate koloniaalregioonide ning järk-järgult iseseisvuvate riikide poolehoidu, mis omakorda otsustavalt sidus enesemääramise printsiibi dekoloniseerimisega.³⁹⁴

Ameerika Ühendriikide vastus Nõukogude Liidu joonele oli rõhutada poliitiliste vabaduste puudumist kommunistlikus leeris ja näidata, et sellisel moel rikutakse inimõiguste ülddeklaratsiooni printsiipe.³⁹⁵ Toodi välja, et läänemaailm liigub koloniaalmaadele vabaduse andmisega märksa kiiremini, kuid silmakirjalik Nõukogude Liit omaenda leeris poliitiliste ja isikuvabaduste tagamisega hakkama ei saa, olles ühtlasi allutanud paljusid territooriume ning hävitanud sealsed iseseisvad riigid. Sellest hoolimata osutus raskeks tulistada auke Nõukogude Liidu enesemääramise ja antikolonialismi retoorikasse ning saavutada rahvusvaheline hukkamõist esimese tegevusele. Ameeriklaste vaade enesemääramisele ja dekoloniseerimisele oli kantud külma sõja mõtteraamistikust, aga järjest iseseisvunud koloniaalmaade jaoks olid tähtsamad küsimused seotud rassiliste, sotsiaalsete ja majanduslike probleemidega, mida taoline suur ideoloogiline narratiiv suuresti eiras. Võib öelda, et need riigid lihtsalt ei pidanud poliitiliste

³⁹² Cassese, A. *Self-determination of peoples: a legal reappraisal*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, lk 44.

³⁹³ Samas, lk 45-46, 71.

³⁹⁴ Fisch, J. *The Right of Self-Determination of Peoples: The Domestication of an Illusion*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015, lk 191, 199, 218.

³⁹⁵ Özsu, U., lk 197.

vabaduste puudumist kuskil kommunistlikus Ida-Euroopas parajasti kõige olulisemaks rahvusvahelise poliitika probleemiks. Pigem leiti enda probleemidega tegelemise äratundmine kas neutraalses leeris või otseselt vastasleeris, Nõukogude Liidu retoorilises embuses.³⁹⁶

Kinnistus arusaam, et enesemääramisõigus rakendub vaid konkreetsetes situatsioonides koloniaalrahvastele, mitte kõigile rahvastele. Nii oli kolmanda maailma ja Nõukogude Liidu sümbioos antud küsimuses täielikult üle võtnud kontseptsiooni sisu.³⁹⁷ Antikolonialistlikust vaatepunktist oli enesemääramine selgelt ja ühemõtteliselt kollektiivse olemusega, kuid tingimustega. Kuigi seda nähti kui nn lävepakuõigust või põhieeldust fundamentaalsete inimõiguste rakendamiseks, seisnes terve ürituse õigsus eksklusiivselt antirassismi aate teenimises. Rõhumine kollektiivsele suveräänsusele ja vabastatud, dekoloniseeritud riigile, jättis tagaplaanile inimõiguste läänepärase nägemuse, mis keskendus indiviidi eesõigusele, mida iseloomustas poliitiliste õiguste ja kodanikuvabaduste austamine.³⁹⁸

BATUN-i vaates peegeldab taolist arengut 1973. aastal juhatuses kõlanud soovitus, et kolmanda maailma riikide esindusi külastades peaks vastastikuse puutepunkti loomisel asuma rõhk pigem enesemääramisel kui inimõigustel.³⁹⁹ Võttes arvesse aina suurenenud kolmanda maailma osatähtsust ÜRO koosseisus, oli kirjeldatud nägemusest tugevalt mõjutatud ka Inimõiguste Komisjoni päevakord ja prioriteedid.⁴⁰⁰ Seega, lääneriikide vaatenurgast võis enesemääramisõiguse aruteluväli näida vaenuliku territooriumi ja miiniväljana, kuhu sattumist püüti pikka aega võimalikult vältida.

Taoline pinge enesemääramise ja inimõiguste, kollektiivse ja individuaalse kontseptsiooni vahel hakkas muutuma seoses dekoloniseerimisprotsessi lõpule jõudmisega ja autokraatsete režiimide kujunemisega kolmandas maailmas 1970. aastate jooksul. BATUN jõudis sarnasele järeldusele 1975. aastal, mil tõdeti kolonialismi ja rahvusliku enesemääramise probleemide osatähtsuse langust ÜRO-s.⁴⁰¹ Enesemääramisele rõhumist hakati aina enam seostama vägivaldsete lahendustega ning antikolonialistlik rahvuslik vabadusvõitlus minetas oma romantilise loori,

³⁹⁶ Heiss, M. A. Privileging the Cold War over Decolonization: The US Emphasis on Political Rights. – Dirk Moses, A., Duranti, M., Burke, R. (toim). *Decolonization, Self-Determination, and the Rise of Global Human Rights Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020, lk 132-150, (siin lk 140-141, 149-150).

³⁹⁷ Fisch, J., lk 191, 199, 218.

³⁹⁸ Burke, R. *Decolonization and the Evolution of International Human Rights*, lk 35-37, 56-57.

³⁹⁹ Board of Directors Meeting No. 91, 10.10.1973. LVA.F2944.US1v.L22, l 71.

⁴⁰⁰ Moyn, S., lk 117-118.

⁴⁰¹ UBA-BATUN Annual Report 1975, l 8.

empaatia selle vastu hajus ning asendust pakkus idealistlik vaade inimõigustele. Sellest tulenevalt kerkis esikohale inimõiguste individuaalne kontseptsioon, mille juures hakati rohkem tähelepanu pöörama üksikasjalikumatele juhtumitele, näiteks dissidendid Ida-Euroopast.⁴⁰² Nüüd jäi kollektiivne enesemääramine selgelt tagaplaanile, kuna see ei tahtnud hästi sobituda teiseväsesse inimõiguste raamistikku, kus fookus oli indiviidil.

See peegeldas ühtlasi kollektiivse enesemääramise vastuolulisust, mille tõttu viimase avamisest sageli hoiduti, välja arvatud juhtudel kui see ei riivanud kaalukamate riikide huve. BATUN-i hinnangul hoidus väiksemate ÜRO liikmesriikide enamus suuremate riikide, näiteks Nõukogude Liidu, huvide vastu minemast. Ühelt poolt tulenes see muidugi ideoloogilistest ja pragmaatilistest põhjustest, kuid teiselt poolt kannustas seda enesetalhohuinstinkt. Seda iseloomustab näiteks Austria esindajalt saadud vastus, kus toonitatakse teema äärmist politiseeritust ning asjaolu, et riigid kardavad end segada üliiriikide vastasseisudesse. Austria võinuks baltlaste enesemääramisõigust toetada vaid juhul kui Nõukogude Liit oleks nõrgem ning puuduks oht viimase vastusammudeks.⁴⁰³ Ühtlasi arvas BATUN, et mitmed paljurahvuselised riigid olid omavahel vaikival arusaamal, et seoses enesemääramisõigusega ei maksa uusi probleeme tekitada. See tähendab, et keegi ei olnud häiritud mõne Okeania väikesaare iseseisvumisest,⁴⁰⁴ kuid enesemääramisõiguse probleemistiku asetamine Euroopa konteksti ning selle tõstatamine rahvusvahelisel areenil oli vastupidiselt määratud kiirele sumbumisele.

Nii näeme Euroopa riikide huvide ja eelnevalt kirjeldatud enesemääramisõiguse ja dekoloniseerimise samatähenduslikuks muutumise koosmõju. Üheselt mõistetava koloniaalsituatsiooni puudumine Euroopas välistas enesemääramisõiguse küsimuse tähendusväärse tõstatumise. See teenis tegelikult nii Lääne-Euroopa kui ka sotsialismileeri huve, kuna enesemääramisõiguse samaväärne rakendumine maailmajaos oleks nõrgestanud kõikide positsioone.⁴⁰⁵

Balti küsimus oli selgelt seotud enesemääramisõigusega, kuid selle vastuolulise iseloomu tõttu ei soovitud Balti küsimust antud nurga alt käsitleda. See tekitas loomulikult frustratsiooni, kuna

⁴⁰² Moyn, S., lk 117-118, 166, 173-174.

⁴⁰³ Report on a visit by UBA/BATUN representative to the mission of Austria, 27.01.1984. LVA.F2944.US1v.L410, l 97-98.

⁴⁰⁴ Information for Baltic delegates visiting UN missions, Dec. 1983-Spring 1984, l 26.

⁴⁰⁵ Fisch, J., lk 224.

välisbaltlastele niivõrd oluline probleem ei leidnud soovitud kõlapinda. Frustratsioon ja pettumus avaldus näiteks kohtumisel ühe ÜRO Kolmanda komitee prantsuse saadikuga 1983. aastal. Viimase üsna ükskõikne suhtumine päädis vastureaktsiooniga BATUN-i esindaja poolt, kes konstateeris jõuliselt, et „enesemääramine on meie peamine probleem, me oleme ainus näide iseseisvatest rahvastest, kellele seda õigust keelatakse ja see on probleemi tuum; keegi ei taha seda küsimust tõstatada, sest nad kõik kardavad Nõukogude Liitu!“ Prantsuse diplomaat küll kohkus, kuid ei olnud solvunud ning võib arvata, et tegelikult oli märkus tabanud naelapea pihta.⁴⁰⁶

3.2 BATUN, Euroopa ja Balti küsimus 1980. aastatel

Näib, et ehkki Balti küsimus oli pealtnäha „Euroopa probleem“, ei soovinud Lääne-Euroopa riigid seda tähendusväärselt käsitleda, sest valitsuste vaatepunktist ei olnud see otstarbekas. Sellest hoolimata leidsid Balti küsimuse kontekstis märkimisväärsed arengud aset üle-Euroopalises parlamentaarses raamistikus, kus külmemad välispoliitilised kalkulatsioonid esmatähtsust ei omanud.

13. jaanuaril 1983 võttis Euroopa Parlament (EP) saadik Otto von Habsburgi eestvedamisel vastu resolutsiooni olukorrast Eestis, Lätis ja Leedus. Resolutsioon viitas 1979. aasta Balti apellile, Balti riikide rahulepingutele Nõukogude Venemaaga, Helsingi lõppakti kaheksandale põhimõttele (õigus rahvuslikule enesemääramisele ja õigus vabalt valida sisemist ja välimist poliitilist staatust), läänერიიკიდე მითეტუნნუშტამისპოლიტიკაჲ ნინგ ბალტი რიიკიდეს ასეტ ლეიჲნუდ რეპრესიიონიდეჲ. ნენდე პუნქტიდე პინნალტ კუტსუტი ეუროპა უჲენდუჲე (EÜ) ვალისმინისტრეიდე ულეს თუუტამა ვალჲა უჲინე სოოდე ნოონ ბალტი აპელი სუტეს ნინგ თუუტამა ბალტი კუჲიმუს უურო დეკოლონისეერისეი რიკომიტეჲ. სამუტი ინსტრუეერიტი EP პრეზიდენტი ედაჲტამა რეჲოლუტსიიონ ლიიკმესრიიკიდე ვალისტესუტეჲ ნა ვალისმინისტრეიდე კოჲტუმიჲსეჲ.⁴⁰⁷

Tegemist oli sümboolselt olulise avaldusega, mis toimis normatiivse järjehoidjana. See tähendab, signaliseeris eurooplaste moraalset positsiooni Balti küsimuse suhtes, olles samal ajal mittesiduv. Seda iseloomustas ühe sakslasest parlamentaari sõnavõtt, mis tõdes, et kuigi resolutsioonil ei ole mingit kohest mõju olukorrale Baltikumis, annab see baltlastele lootust ja kindlust, et ajalugu pole

⁴⁰⁶ Report on a visit by UBA representatives to the mission of France, 20.01.1983. LVA.F2944.US1v.L415, l 65-66.

⁴⁰⁷ Resolution on the situation in Estonia, Latvia and Lithuania, 13.01.1983. *Official Journal of the European Communities, Information and Notices*. (C 42, Volume 26, 14 February 1983), lk 77-78.

neid unustanud. Sarnaselt võttis resolutsiooni mõtte kokku itaallasest saadik, kelle sõnul tunduvat Balti riikide enesemääramisest ja iseseisvusest rääkimine praegu arulagedana, kuid sellegipoolest ei tohi unustada põhimõtteid ja andestada ebaõiglust vaid seepärast, et olukord on kaua kestnud.⁴⁰⁸ Nii võimaldas resolutsioon eurooplastel kõva häälega välja öelda, millest kõnelemist delikaatsel diplomaatilisel tasandil suuresti välditi. Mittesiduvast olemusest tingituna ei olnud sellel „tagajärgi“, kuid mainitud lootust⁴⁰⁹ süstis see tõesti. See tõi BATUN-i jaoks kaasa „Euroopa hetke“, mille tulemusel kandus BATUN-i tegevuse fookus rohkem Balti rahvaste kodumandril.

Nagu eelnevalt mainitud, oli enesemääramisõigus BATUN-i jaoks tähtsaim ning seda kinnitati aastast aastasse delegaatide instruksioonimaterjalides. Inimõiguste ja enesemääramise vastuolulisest pingest hoolimata nähti inimõiguste suunda kui vahendit, mille abil oleks võimalik Balti küsimus kuidagimoodi enesemääramise kontekstis tõstatada. Seepärast kõnetasid resolutsiooni viited enesemääramisõigusele väga ning tajuti avangut. 1983. aasta Inimõiguste Komisjoni istungjärku külastanud BATUN-i esindajate keskseks küsimuseks kujunes, kuidas EP resolutsiooni kõige paremini ära kasutada.⁴¹⁰ Seda olid palunud BATUN-il uurida ka välisbalti keskorganisatsioonid.⁴¹¹ Tuli välja, et resolutsioon oli eurooplasi ärgitanud rohkem Balti küsimuse peale mõtlema ning tekitanud isegi teatud süütunnet Balti probleemide mainimata jätmise pärast minevikus. See oli positiivne, kuid siiski tähendusväärset mõju mitteomav areng. Lääne-Euroopa valitsuste tõrksus asuda resolutsiooni täitma tulenes asjaolust, et Balti küsimust tajuti lihtsalt liiga poliitilisena, eriti kui teemat mainis USA.⁴¹²

BATUN-i eesmärk – „Balti resolutsioon“ ÜRO raamistikus – ei olnud aga ettekujutatav ilma Lääne-Euroopa riikide toetuseta. 1984. aasta Inimõiguste Komisjoni istungjärgul oli USA esindaja Richard Schifter BATUN-i delegaadile tõdenud, et USA ei taha olla ainuke riik, mis on valmis Baltikumist rääkima. Ameeriklane lisas: „Me tahame aidata, kuid kus on poolthääled?“ ning toonitas tungivalt, et baltlased peavad külastama mitmete riikide välisministeeriumeid, et neid küllusliku informatsiooniga varustamise abil veenda toetama Balti küsimust Inimõiguste

⁴⁰⁸ 3. Estonia, Latvia and Lithuania, 13.01.1983. *Official Journal of the European Communities. Debates of the European Parliament 1982-1983 Session. Report of Proceedings from 10 to 14 January 1983*, lk 247-248.

⁴⁰⁹ „Toetati Balti riikide õigust iseseisvusele: Vastuvõetud resolutsioon võivat anda lootuskiire okupeeritud riikide rahvastele“, *Vaba Eestlane*, 27. jaanuar 1983, lk 1; „Euroopa Parlament: Balti riikidele iseseisvust!“, *Vaba Eesti Sõna*, 20. jaanuar 1983, lk 1.

⁴¹⁰ „Balti riikide küsimus arutlusel Genfis“, *Vaba Eesti Sõna*, 17. märts 1983, lk 1.

⁴¹¹ Board of Directors Meeting No. 185, 10.02.1983. LVA.F2944.US1v.L28, l 2.

⁴¹² Geneva visit 2/21-2/25/83. LVA.F2944.US1v.L465, l 2-5.

Komisjonis.⁴¹³ Nii sai BATUN kinnitust 1983. aasta augustis välisbalti keskorganisatsioonidele tehtud „rändava saadiku“ ettepaneku⁴¹⁴ kasulikkusele. Viimane külastaks Lääne-Euroopa välisministeeriumeid, sest just nendes formuleeriti Balti küsimuse, inimõiguste ja enesemääramisõiguse seotust puudutavaid välispoliitilisi seisukohti.

Alates 1. veebruarist 1984 hakkas kolme suurema välisbalti keskorganisatsiooni ja BATUN-i palgalise rändsaadikuna tegutsema Rootsist pärit lätlastest jurist Imants Gross.⁴¹⁵ Tema ülesandeks oli otsida, võttes aluseks Euroopa Parlamendi resolutsioon, demokraatliku Euroopa ning eelkõige EÜ riikidelt toetust baltlaste enesemääramisõiguse taastamiseks. Eesmärgiks oli saavutada baltlasi toetav avaldus ÜRO peaassamblees või mõnes muus organis, resolutsioon Inimõiguste Komisjonis või seisukoht ÜRO dekoloniseerimise erikomitee esimehele saadetavate Balti riikidele vabadust nõudvate petitsioonide osas.⁴¹⁶ Nii olid Grossi esmased püüdlused seotud antud petitsioonide saatmise koordineerimisega Euroopas. Tänu juba palju kirjeldatud ebasoosivale poliitilisele dünaamikale ja valitsevale arusaamale dekoloniseerimisest need mõistagi tulemuslikuks ei osutunud.⁴¹⁷ Teine suund rändsaadiku ofensiivis oli mainitud välisministeeriumite külastamine.

Neist koorus välja vähe üllatust pakkuv tõdemus, et Balti küsimuse tõstatamine enesemääramisõiguse raames ei ole mõeldav, kuna seda tõlgendatakse Nõukogude Liidu siseasjadesse sekkumise ja territoriaalse terviklikkuse lõhkumisena. Nii nelja Euroopa riigi välisministeeriumites (Belgia, Rootsi, Ühendkuningriik, Luksemburg) kui ka samal perioodil teostatud visiitidel mitmetesse alalistesse esindustesse New Yorgis, soovitati jääda üldiste ja individuaalsete inimõiguste juurde.⁴¹⁸

⁴¹³ Report on the visit by the BATUN/WFFL delegation to the U.N. Commission on Human Rights – 40th session, Geneva, Switzerland (February 11-22, 1984). LVA.F2944.US1v.L469, l 4, 9-10.

⁴¹⁴ Board of Directors Meeting No. 190, 05.08.1983. LVA.F2944.US1v.L28, l 37.

⁴¹⁵ Aastatel 1991-1996 oli Imants Gross Läti Vabariigi suursaadik Rootsis.

⁴¹⁶ Minutes of the eighteenth annual meeting United Baltic Appeal, Inc., 23.06.1984. LVA.F2944.US1v.L14, l 8.

⁴¹⁷ Okas Ainso, S., lk 62.

⁴¹⁸ I. Grossi aruanded visiitidest Belgia, Rootsi, Ühendkuningriigi, Luksemburgi välisministeeriumitesse. H. Ainso eraarhiiv (autori valduses); Report on a visit by UBA representatives to the mission of Italy, 31.01.1983. LVA.F2944.US1v.L418, l 156; Report on a visit by UBA/BATUN representative to the mission of France, 06.02.1984. LVA.F2944.US1v.L415, l 61; Report on a visit by UBA representatives to the mission of Denmark, 13.04.1984. LVA.F2944.US1v.L413, l 50; LVA.F2944.US1v.L458, l 26; Report on a visit by UBA/BATUN representative to the mission of Sweden, 12.01.1984. LVA.F2944.US1v.L426, l 117.

EÜ riikide puhul otsis Gross võimalust lisada Balti riikide inimõiguste rikkumise mainimine ühenduse ühisavaldusse 1984. aasta ÜRO peaassamblee istungjärgul.⁴¹⁹ Väidetavalt ei saanud see teoks kõigest kolme liikmesriigi vastuseisu tõttu, kuid sellegipoolest tähendas see Balti probleemide arutamist EÜ võimukoridorides.⁴²⁰ Sama üritati ka 1985. aasta sügisel. Näiteks saabus 1985. aasta septembris Lääne-Saksamaa välisministeeriumisse Grossi telefaks BATUN-i apelliga. Toetudes EP resolutsioonile ning viidates Balti riikides toimuvale venestamisele, paluti sellega Nõukogude Liidu inimõiguste rikkumised EÜ ühisavalduses välja tuua.⁴²¹ 1985. aasta lõpus kohtus BATUN-i esindaja Margers Pinnis New Yorgis Lääne-Saksamaa delegaadi Klaus Werndlga, et antud teemat arutada. Sakslane kindlaid vastuseid ei andnud, kuid kiitis inimõiguste rikkumist puudutavat materjali ning tundis huvi Balti probleemistiku aspektide kohta, millest ta teadlik polnud.⁴²² Diplomaat koostas kohtumisest aruande, mis jõudis Lääne-Saksamaa välisministeeriumisse 1986. aasta jaanuaris. Ta edastas BATUN-i materjalid ning kirjeldas kohtumist kui „ilma erilise rõhuasetusega, resigneerunud iseloomuga kohustuslikku harjutust“.⁴²³

BATUN-i siht 1980. aastate keskpaigas enne külma sõja lõppvaatust oli viia Balti riikide enesemääramise küsimuse retseptsioon väljapoole Ameerika Ühendriikide-Nõukogude Liidu vastasseisu. Nähti, et vaid nii oleks võimalik baltlaste vabaduspüüdlustele leida samaväärset rahvusvahelist toetust nagu oli pikalt osaks saanud palestiinlastele või hiljuti afgaanidele. Euroopa riikidele keskendumine oli selle laiemal strateegia tähtis osa, kuid selle tulemuslikkus sõltus eurooplaste poliitilisest julgusest ja tahtest. 1987. aastal vaatas Heino Ainso tagasi BATUN-i Euroopa püüdlustele. Ta märkis, et „kui BATUN-i esindajad Aafrika või Aasia diplomaatidega on selle üle kõnelnud, siis on peaaegu alati küsitud, aga mida arvavad sellest teie lähemad naabrid – Euroopa riigid“. Nii ilmneb, et globaalse poolehoiu kujunemise ja Balti küsimuse „tõsiseltvõetavuse“ vaatest oli vägagi oluline, et Euroopa riigid Balti küsimuse üles võtaksid. Muu maailma toetusele ÜRO-s sai lootma hakata vaid siis, kui Balti küsimusest oli tehtud primaarselt

⁴¹⁹ I. Grossi telefaks Lääne-Saksamaa välisministeeriumisse (Re: Statement on behalf of the European Community and its ten member states in the general debate of the session of the United Nations General Assembly), 17.09.1984. PA AA. B 41-ZA 139286 SU Baltischen Staaten 1983-1986.

⁴²⁰ Okas Ainso, S., lk 64.

⁴²¹ I. Grossi telefaks Lääne-Saksamaa välisministeeriumisse (Re: The statement of the member states of the European Communities to the United Nations General Assembly), 09.09.1985. PA AA. B 41-ZA 139286 SU Baltischen Staaten 1983-1986.

⁴²² Report on a visit by UBA/BATUN representative to the mission of West Germany, 13.12.1985. LVA.F2944.US1v.L416, l 29-30.

⁴²³ Baltische Frage in den VN, 27.01.1986. PA AA. B 41-ZA 139286 SU Baltischen Staaten 1983-1986.

„Euroopa probleem“, mille raames Euroopa riigid „nimetavad Balti riike okupeeritud aladeks, mille elanikel puuduvad kõige algelisemad inimõigused ja nõudma nende iseseisvuse taastamist“.⁴²⁴ Näiteks seepärast oldi püütud viia Balti probleemid ka eelnevalt kirjeldatud EÜ ühisavaldustesse ÜRO peaassambleel. Läbi taolise „Euroopa aktsiooni“ loodeti tuua Balti küsimus lähemale kolmanda maailma riikidele, et toetuskontingenti laiendada.⁴²⁵ Paraku see suuresti ei õnnestunud, sest aluseks võetud resolutsioonide, kas 1983. aasta Euroopa Parlamendi või hiljem 1987. aasta Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee oma,⁴²⁶ rakendamine sõltus iga riigi heast tahtest. Paratamatult omasid need pigem sümboolset tähendust, mistõttu oligi neid lihtne „unustada“.

Ühtlasi oli rahvusliku enesemääramise temaatika Euroopa kontekstis lõhestav ja häiriv ning seda väljendasid Lääne-Euroopa riigid BATUN-ile läbi 1980. aastate üsna konsensuslikult.⁴²⁷ Mõisteti Balti küsimuse seotust enesemääramisõigusega, kuid esimese taolise nurga alt käsitlemine oleks tähendanud sisseharjunud poliitikate ümberkujundamist.⁴²⁸ Üldjuhul oli Lääne-Euroopa riikide inimõiguste poliitika keskseks mõtteks individuaalsete inimõiguste kaitsmine, jättes kollektiivsed õigused, nagu rahvuslik enesemääramine, kõrvale. Kehtis arusaam, et kui indiviididele on tagatud poliitilised õigused, tulenevad sellest neile paremad võimalused kaitsta oma kollektiivseid õigusi laiemas plaanis. Samuti oli mitmetel Euroopa riikidel probleemid enesemääramisõigusele rõhuvate vähemusrahvustega, mistõttu peljati luua pretsedente, mis võiksid mõjutada nende territoriaalset terviklikkust.⁴²⁹ Näiteks 1987. aasta alguses tõdes Hispaania esindaja BATUN-i delegaadile, et tema riik ei soovi avalikult rahvuslikku enesemääramist puudutada, sest neil on

⁴²⁴ „Üks erakordne aasta“ – Dr. Heino Ainso, BATUN’i esimees. H. Ainso eraarhiiv (autori valduses).

⁴²⁵ Information and suggestions re the Baltic Question at the UN for Baltic representatives who visit European ForMins, 15.07.1987. LVA.F2944.US1v.L439, l 106.

⁴²⁶ Resolution 872 (1987) - Situation of the Baltic peoples, 28.01.1987. *Parliamentary Assembly of the Council of Europe*, <https://pace.coe.int/en/files/16283/html>, (kasutatud 09.04.2026).

⁴²⁷ Report on the visit by the BATUN/WFFL delegation to the U.N. Commission on Human Rights – 41st session, Geneva, Switzerland (February 11-15, 1985). LVA.F2944.US1v.L469, l 22; Kokkuvõtted riikide hoiakutest Balti küsimuse tõstatamise viiside suhtes, 1983-1987. LVA.F2944.US1v.L458, l 25-31.

⁴²⁸ Report on the visit by the BATUN/WFFL delegation to the U.N. Commission on Human Rights – 43rd session, Geneva, Switzerland (February 9-13, 1987). LVA.F2944.US1v.L469, l 73.

⁴²⁹ Information and suggestions re the Baltic Question at the UN for Baltic representatives who visit European ForMins, 15.07.1987, l 106op; Report on a visit by UBA/BATUN representative to the mission of Sweden, 12.01.1984. LVA.F2944.US1v.L426, l 117; Okas Ainso, S., lk 64.

(seoses baskidega) „endal luukered kapis“, kuid kinnitas, et „sellel [suhtumisel] pole mingit pistmist teiega!“.⁴³⁰

Kui palju BATUN ka ei püüdnud Balti küsimusele ja Balti rahvaste enesemääramisele globaalse tähendusega probleemi kuvandit luua, ei saanud seda lahutada üliriikide vastasseisu kontekstist. Nagu eelmises alapeatükis mainitud, soovisid Euroopa riigid selle tõmbetuuli, mille tekitamiseks Balti küsimus suurt potentsiaali omas, pigem vältida. Seda iseloomustas 1987. aasta Inimõiguste Komisjoni istungjärgul Belgia delegaat, väites, et „nõukogulased on kättemaksuhimulised, mistõttu ei taha keegi nendega tüli norida“. Vastasel juhul asuvat Nõukogude Liit „sulle olulises“ küsimuses vastandlikule positsioonile isegi siis, kui see neile endile tegelikult tähtsusetu on, lihtsalt selleks, et „tagasi teha“.⁴³¹ USA sai seda endale lubada, kuid väiksemate riikide jaoks oli see selgelt liiga suur tükk.

Kui juba eurooplased olid ettevaatlikud, siis veelgi vähem soovisid risttulle jääda kolmanda maailma riigid.⁴³² Viimased võisid baltlastele kohati kaasa tunda, kuid hoidusid reeglina seisukohta võtmast, kuna Balti küsimus ei olnud nende huvisfääris.⁴³³ Seda märkis näiteks Argentiina esindaja, tõdedes, et nende jaoks on esmatähtsad Lõuna-Ameerika probleemid. Eelistati hoiduda Ida-Lääne konfrontatsioonidest, eriti poliitiliselt laetud teemade juures, nagu enesemääramine või spetsiifiliselt Balti küsimuse kontekstis venestamine. Ühtlasi ei tasuvat debati alustamiseks kasutada USA teeneid, sest tulemus olevat „null“. See viivat vaid ameeriklaste ja nõukogulaste vastastikuste süüdistusteni, mis mõjub teistele riikidele eemaletõukavalt – kahe „hiiglase“ vahelisi „kraaklusi“ oldi juba piisavalt kuulnud.⁴³⁴

Seega, sarnaselt dekoloniseerimissuunale pea kakskümmend aastat varem, oli Balti küsimusele uuesti rahvusliku enesemääramise nurga alt lähenemine tupiktee, millel puudus piisav potentsiaal rahuldavaks lõpplahenduseks. ÜRO-s selle taha enamuse saamine ei olnud realistlik ning maailmaorganisatsiooni ei peetud rahvusliku enesemääramise probleemistiku jaoks paslikuks

⁴³⁰ Report on a visit by UBA/BATUN representative to the mission of Spain, 11.02.1987. LVA.F2944.US1v.L426, 1 5.

⁴³¹ Report on the visit by the BATUN/WFFL delegation to the U.N. Commission on Human Rights – 43rd session, Geneva, Switzerland (February 9-13, 1987), 1 73.

⁴³² Report on the visit by BATUN delegation to the UN Commission on Human Rights 44th session in Geneva, Switzerland, Feb 8-12, 1988. LVA.F2944.US1v.L469, 1 92op.

⁴³³ Report on a visit by UBA representatives to the mission of Denmark, 1983, 1 50.

⁴³⁴ Report on a visit by UBA representatives to the mission of Argentina, 21.08.1986. LVA.F2944.US1v.L410, 1 42; Report on a visit by UBA representatives to the mission of Argentina, 06.06.1984. Samas, 1 46.

foorumiks. Viimast kinnitas näiteks Lääne-Saksamaa esindaja, viidates vastuseisule piiride muutmisele üleilmselt.⁴³⁵ Ehkki lähenemist individuaalsete inimõiguste kaudu tajuti „piiride ülesena“, kus siseasjadesse sekkumise ja territoriaalse terviklikkuse kaarti hõlpsasti mängida ei saanud, esines pärssivaid tegureid ka siin. Näiteks mõned Euroopa Ühenduse riigid tundsid ebamugavust Nõukogude Liidu jõulisel parastamisel inimõiguste rikkumise pärast, kuna peljati inimõiguste kaitsmise kui „reeglitel ja protseduuridel põhineva objektiivse protsessi“ politiseerimist,⁴³⁶ mis võinuks suhteid Nõukogude Liiduga viljatult komplitseerida ja pingestada.

Mida enam arenes 1980. aastate lõpupoole külma sõja lõppvaatus perestroika ja üliriikide suhete sulamise näol, seda rohkem kerkis esile – võttes ühtlasi arvesse ÜRO ebasoosivat dünaamikat – lääneriikide soov regionaliseerida Balti küsimus CSCE protsessi.⁴³⁷ Taoline konnotatsioon kumas läbi ka eelnevalt mainitud Euroopa Nõukogu 1987. aasta resolutsioonis, mis viitas Ida-Lääne „antagonismist“ ülesaamise tähtsusele Balti probleemide lahendamise juures.⁴³⁸ Balti küsimuse debati raskuskeskme piiramine kitsamasse raamistikku võimaldanuks alandada Balti küsimuse rahvusvahelise aktuaalsuse aina põletavamalt temperatuuri ning anda Nõukogude Liidule hingamisruumi saavutamaks üheskoos „suuremaid eesmärke“ nagu relvastuse üldine vähendamine, Ida-Euroopa avanemine, küsimus Saksamaa tulevikust jne.

Külma sõja kontekstis oli Balti küsimus suuresti täitnud kasuliku probleemistiku rolli, millega teatud juhtudel Nõukogude Liidule vastu astuda.⁴³⁹ Nüüd, tänu pöördelistele arengutele Baltikumis kohapeal, oli abstraktsemast probleemist kujunemas vägagi reaalne rahvusvahelise poliitika sõlmküsimus. Ehkki lääneriikide silmis olid Balti küsimus ja baltlaste vabaduspüüdlused endiselt moraalselt õiglasel, omistus kõigele poliitiliselt aina kõrgem hind.⁴⁴⁰ Ettevaatlik ja sihipärane ebaselgus Balti küsimuse suhtes andis võimaluse Nõukogude Liitu justkui positiivselt hõlvata. See tähendab, ajada tema suhtes lepituslikumat ja vastutulelikumat poliitikat ning lasta tal osaleda

⁴³⁵ Report on a visit by UBA representatives to representatives of West Germany, 15.09.1987. LVA.F2944.US1v.L410, l 26.

⁴³⁶ Executive summary 1991 CnHR session. LVA.F2944.US1v.L494, l 3.

⁴³⁷ Report on the visit by BATUN delegation to the UN Commission on Human Rights 44th session in Geneva, Switzerland, Feb 8-12, 1988, l 92op; Executive summary 1991 CnHR session, l 3; Geneva-91 Second Team Results. LVA.F2944.US1v.L494, l 23, 25; BATUN and the Human Rights Commission 1991. LVA.F2944.US1v.L494, l 41op.

⁴³⁸ Resolution 872 (1987) - Situation of the Baltic peoples, 28.01.1987.

⁴³⁹ Spohr Readman, K. „Between Political Rhetoric and Realpolitik Calculations: Western Diplomacy and the Baltic Independence Struggle in the Cold War Endgame“, *Cold War History*, vol. 6, nr. 1, 2006, lk 1-42, (siin lk 9).

⁴⁴⁰ BATUN and the Human Rights Commission 1991, l 41.

sisulise agenda kujundamises, kuid sellegipoolest jälgida nõukogulaste järeleandmisi „läänelike“ normide täitmisel, näiteks inimõiguste kaitse osas.

BATUN-i seisukohast ei olnud ÜRO kui Balti küsimuse tõstatamise foorumi võimalik hülgamine loomulikult vastuvõetav. Kuigi CSCE oli Ida-Lääne suhetes kujunenud väga oluliseks areeniks ning baltlased olid selle raamistikus läbi 1980. aastate saavutanud teatud edusamme,⁴⁴¹ seisnes ÜRO väärtus just selle rollis maailmaorganisatsioonina. Ometi oli ÜRO-s erinevalt CSCE-st esindatud terve maailm ning hoolimata näilisest keskendumisest kolmanda maailma probleemidele, omas organisatsioon siiski pea ainsana potentsiaali kujundada globaalset avalikku arvamust. Kuigi ÜRO vaevles rahvusvaheliste normide ühese maksma panemisega, oli tänu teisele rahvusvahelisele olukorrale saamas aina võimalikumaks varasemast avameelsem käsitlus erinevate riikide, sealhulgas Nõukogude Liidu suhtes.⁴⁴²

3.3 Epiloog: Balti küsimuse esmakordne tõstatamine ÜRO Inimõiguste Komisjonis, 1991

Kirjeldatud maailmapoliitika teisenemist täheldas 1991. aasta Inimõiguste Komisjoni istungjärgul Küprose esindaja, kelle hinnangul avaldus selles Balti küsimuse „kummalisus“. Tema sõnul seisnes see mõningate riikide suhtumise muutumises enne ja pärast 1990. aastat. See märkis aega, mil Balti riigid olid üleminekuperioodide (ja Leedu puhul iseseisvuse) väljakuulutamise kaudu võtnud otsustavalt suuna riikluse taastamise poole, mistõttu süvenes pingeline ja ettearvamatute tagajärgedega konflikt Moskvaga. See tingis ühelt poolt näiteks ameeriklaste pelglikumaks muutumise, ent teisalt sõandasid varem ettevaatlikust üles näidanud riigid asuda Balti probleemide suhtes kehtestavamale seisukohale.⁴⁴³

Viimaste näol peeti eelkõige silmas kas otseselt neutraalseid riike nagu Rootsi ja Austria⁴⁴⁴ või üldjuhul alalhoidlikumaid lääneriike nagu Norra, Island, Austraalia, Kanada, Taani. Ehkki baltlaste vaatepunktist võis „suurte mängijate“ pelglikkus näida tagasilöögina, kujunes „väiksemate mängijate“ toetuse avardamine ja avameelsus vägagi tähenduslikuks. Nimelt

⁴⁴¹ Lange, F. „The Baltic States and the CSCE“, *Journal of Baltic Studies*, vol. 25, nr. 3, 1994, lk 233-248, (siin lk 235-236).

⁴⁴² Report on the visit by BATUN delegation to the UN Commission on Human Rights 44th session in Geneva, Switzerland, Feb 8-12, 1988, l 92op.

⁴⁴³ Geneva-91 Second Team Results, l 25op.

⁴⁴⁴ BATUN and the Human Rights Commission 1991, l 41.

sponsoreerisid loetletud seitse riiki antud istungjärgul ettevõtmist, mis lõpuks viis Balti küsimuse esmakordse tõstatumiseni ÜRO ametlikus päevakorras.⁴⁴⁵

Kõige keskmes olid verised sündmused, mis leidsid 1991. aasta jaanuaris aset Vilniuses ja Riias. Selleks ajaks oli BATUN sisse seadnud pidevad kontaktid Balti riikide üleminekuvalitsustega, mille abil vahendati ÜRO sfääri operatiivselt toimunu kohta laekunud informatsiooni, pöördumisi ja abipalveid. Loomulikult pälvisid inimohvritega juhtumid välismaailmas suurt tähelepanu ja sügavat hukkamõistust. Olles väga selgelt huvitatud oma lähipiirkonnas vägivalla eskaleerumise ärahoidmisest ja üldisemast stabiilsusest, haarasid initsiatiivi Skandinaavia riigid.⁴⁴⁶ Jaanuari lõpus hakkas Rootsi otsima toetust „Balti resolutsioonile“ algaval Inimõiguste Komisjoni istungjärgul. Selle sümboolse kindlustamise tarbeks kutsuti enda delegatsiooni ametliku külalisena Genfi isegi Eesti välisminister Lennart Meri.⁴⁴⁷ Sellegipoolest kujunes resolutsioonile laiapiindse toetuse koondamine keeruliseks ülesandeks.

Resolutsiooni läbisurumist pärssis asjaolu, et Rootsi seitsmiku püüdlustega ei liitunud Ameerika Ühendriigid, vähemalt esialgu. Viimase algne passiivsus ja neutraalsus oli tingitud juba eelnevalt kirjeldatud ettevaatlikkusest Nõukogude Liidu sisemiste arengute käsitlemisel ning soovist „Gorbatšovi aidata“.⁴⁴⁸ Samuti oli ameeriklaste tähelepanu Lähis-Idas, kus arvestati ka Nõukogude Liidu osatähtsusega.⁴⁴⁹ Ameeriklaste madala entusiasmi tõttu ei saanud loota ka Ladina-Ameerika riikide kindlale toetusele, kuna see sõltus nende maailmajagu mittepuudutavates küsimustes reeglina USA veenmistööst. Ühtlasi, Nõukogude Liit kui sihtmärk võttis loomulikult jäiga kaitsepositsiooni ning hakkas vastuhääli mobiliseerima ka „vanade sõprade“ Etioopia ja Iraagi näol. Taolise ebakindla „häältelugemise“ toimetel hakkas lobitöö resolutsiooni läbisurumise nimel liiva jooksma ja taanduma pehmemale konsensuskokkuleppele.⁴⁵⁰

Näis, et tõenäoliselt sumbub algatus täielikult, nagu võiski Balti küsimuse puhul traditsiooniliselt arvata. Veebruari lõpupoolest hakkas aga jää liikuma, seda ilmselt tänu sündmuste arengule Kuveidi kõrbes. Just antud hetkel olid ameeriklaste juhitud liitlasväed saavutamas otsustavat võitu Lahesõjas, tõrjudes Iraagi kiiresti Kuveidist välja. See tähendas ühtlasi Nõukogude Liidu

⁴⁴⁵ BATUN and the Human Rights Commission 1991, 141.

⁴⁴⁶ Okas Ainso, S., lk 88-89, 91.

⁴⁴⁷ Geneva CnHR Report 3/15/91. LVA.F2944.US1v.L494, 18-13op; Ainso, H., lk 232.

⁴⁴⁸ Spohr Readman, K., lk 11.

⁴⁴⁹ Bergmane, U., lk 126.

⁴⁵⁰ BATUN and the Human Rights Commission 1991, 141-41op.

läbikukkumist püüdlustes seal rahu ja enda mõjuvõimu hoida, mis heitis lisaks välisele prestiižile varju ka sisepoliitiliselt.⁴⁵¹ Nüüd kui nõukogulased olid Lähis-Ida võrrandist langenud, muutusid ameeriklased Inimõiguste Komisjonis Balti teemal toetavamaks. On võimalik, et kartes seetõttu Inimõiguste Komisjonis hukkamõistva resolutsiooni mingil moel läbiminekut, nõustus Nõukogude Liit näo päästmiseks minema kaasa konsensuskokkuleppe läbirääkimistega.⁴⁵² Olemuselt rangem resolutsioon tähendanuks järjekordset sisepoliitiliste mõjudega lööki, kuid väljakaubeldud kompromiss mitte nii väga.

Tulemuseks kujunes pehme sõnastusega konsensuskokkulepe, teisisõnu esimehe avaldus. Nõukogude Liidu esindaja teatas sõnavõttus, et mureavaldused inimõiguste olukorra pärast Lätis ja Leedus on teatavaks võetud ning vastavad ametivõimud hakkavad traagilisi jaanuarisündmusi uurima. Võeti kohustuseks esimesel võimalusel Inimõiguste Komisjoni esimeest selle tulemustest teavitada. Järgnes komisjoni esimehe avaldus, mis tunnustas Nõukogude Liidu otsust sündmusi uurida ja neist raporteerida.⁴⁵³

Nii tõstataski Balti küsimus esimest korda ÜRO ametlikus päevakorras. Kahtlemata oli tegemist enneolematu edu ja diplomaatilise võiduga, mille tarbeks soodsa keskkonna loomisel BATUN olulise ja usaldusväärse tegutsejana esines, edastades aegsasti täpset informatsiooni ning tehes väsimatut lobitööd.⁴⁵⁴ Samas olid baltlased lootnud midagi enamat. Nõukogude Liitu oli ametlikult noomitud inimõiguste rikkumise pärast, mis oli küll äärmiselt positiivne, ent käsitlemist ei leidnud probleem, mida tajuti Balti küsimuse juures tähtsaimana – rahvuslik enesemääramine.

Põhjused selleks olid endiselt suuresti samad. Rahvusliku enesemääramise rõhutamine ründas probleemi tuuma, mitte sümptomit, see tähendab Nõukogude Liidu territoriaalset terviklikkust, mille *de facto* osaks Balti riigid endiselt olid. See oli otseselt konfrontatsiooniline, mida vastavalt parasjagusele olukorrale siiski ei soovitud. Inimõiguste rikkumisele rõhumine puudutas aga sümptomit, mida oli võimalik liiga palju vastandumata ravida. Jaanuarisündmuste näol oli vaieldamatult tegemist verise inimõiguste rikkumisega, mida ei saanud ignoreerida. Sellest hoolimata oli üldine inimõiguste olukord parandatav ning tajuti, et Moskva oli viimasel viiel aastal

⁴⁵¹ Zubok, V. M. *Kollaps: Nõukogude Liidu kokkuvarisemine*. Tallinn: Varrak, 2022, lk 258-260.

⁴⁵² BATUN and the Human Rights Commission 1991, 141op.

⁴⁵³ Summary record of the public part of the 42nd meeting, held at the Palais des Nations, Geneva, on Tuesday, 26 February 1991: Commission on Human Rights, 47th session. UNDL, E/CN.4/1991/SR.42, lk 11.

⁴⁵⁴ BATUN and the Human Rights Commission 1991, 140.

selles vallas edasiminekuid näidanud.⁴⁵⁵ Piltlikult öeldes ei pidanud inimõiguste olukorra parandamiseks hakkama Nõukogude Liitu tükeldama, millel arvati olevat ettenägematud ja tõenäoliselt negatiivsed tagajärjed. Esimest peeti saavutatavaks ja jälgitavaks ilma riiki destabiliseerimata.

See kõik annab tunnistust inimõiguste temaatikast kui ainukesest lähenemisviisist, mille kaudu oli Balti küsimust võimalik kuidagi efektiivselt tõstatada. See ei saanud kunagi teoks läbi rahvusliku enesemääramise kui väga BATUN ja laiem välisbalti poliitiline aktiiv seda ka ei soovinud. Nagu eelmises peatükis järelдатud, andsid konkreetsete inimõiguste rikkumise juhtumid Balti küsimusele selge moraalse iseloomu ja näo, mis oluliselt täiendasid baltlaste põhilisi poliitilisi ja õiguslikke argumente. Inimõiguste temaatika profileerumine paljastas Nõukogude Liidu süsteemse düsfunktsionaalsuse. See muutis režiimi piisavalt haavatavaks sisemisele ja välimisele kriitikale, mis tõi olemuslikud vastuolud päevavalgele ning murendas aegamööda selle usaldusväärsust ja autoriteeti.

⁴⁵⁵ BATUN and the Human Rights Commission 1991, l 41.

Kokkuvõte

BATUN-i tegevus aastatel 1971-1991 kulges tihedalt seotuna maailmapoliitika muutuste, ÜRO poliitilise dünaamika, külma sõja aegsete jõujoonte ning inimõiguste kui rahvusvahelise poliitika normi ja moraalse kategooria esiletõusuga. Käesolev magistritöö püüdis näidata ühtaegu nii BATUN-i inimõiguste alase tegevussuuna kujunemist kui ka seda, kuidas Balti küsimus asetati üleüldiselt üha enam inimõiguste rikkumiste raamistikku.

Kui organisatsiooni varasem tegevus oli toetunud peamiselt dekoloniseerimisele siis 1970. aastate alguses ilmnis üha selgemalt, et selline lähenemine ei võimaldanud Balti küsimust ÜRO-s tulemuslikult tõstatada. See ei sobitunud Balti riikide olukorraga piisavalt veenvalt ning kolmanda maailma riikide domineeritud ÜRO-s ei tajutud baltlaste saatust võrreldavana kolmanda maailma koloniaalkogemusega. Sellest tulenevalt suunas BATUN oma fookuse järk-järgult inimõiguste temaatikale, mis võimaldas Balti küsimust raamistada konkreetsemal, empaatilisel ja moraalselt kõnekamal kujul.

BATUN-i jaoks kujunes pöördepunktiks „Kudirka hetk“, mis iseloomustas, et ühe baltlase traagiline saatus võis näitlikustada kolme rahva kannatusi laiemalt. Siitpeale muutus BATUN-i tegevuses keskseks konkreetsete juhtumite kaudu Balti küsimuse tõlkimine inimõiguste keelde. Niisugune lähenemine võimaldas Balti küsimusele anda moraalse näo, mida ei olnud võimalik saavutada üksnes poliitiliste ja õiguslike argumentidega. ÜRO institutsioonides osutus tõhusamaks rõhutada neid individuaalsete õiguste rikkumisi, mis muutsid Balti küsimuse rahvusvaheliselt mõistetavamaks ja raskemini ignoreeritavaks. BATUN püüdis lobitöös kohandada oma sõnumit vastavalt sellele, millised teemad olid parajasti rahvusvahelises päevakorras esiplaanil. Nii püüti Balti küsimust siduda kord kodumaalt lahkumise õiguse, kord usulise tagakiusamise, kord rassilise diskrimineerimise või muude inimõiguste teemadega. Nii otsiti pidevalt rahvusvahelisi arutelupunkte, mille külge Balti küsimust haakida.

1970. aastate alguses valitses ÜRO Inimõiguste Komisjonis sügavalt külma sõja foon, kus domineerisid kolmanda maailma riikide prioriteedid ning kus Nõukogude Liit suutis oma mõjuvõimu ja liitlussuhete abil ebamugavaid teemasid tõhusalt summutada. Inimõiguste küsimusi käsitleti sageli valikuliselt ning tähelepanu keskpunktiks olid apartheid, rassism ja kolonialism. Selles kontekstis jäi Balti küsimus, mis puudutas Nõukogude Liidu suveräänsust ja II maailmasõja

järgseid piire, rahvusvahelises arutelus ebasoodsasse seisu. Ka lääneriigid, kes sageli BATUN-ile sümpatiseerisid, olid üldjuhul ettevaatlikud, sest ei soovinud inimõiguste küsimuses minna otsesse vastasseisu nõukogulastega. Seetõttu olid BATUN-i varased inimõiguste alased saavutused pigem piiratud – Balti küsimus jõudis küll mõnikord üksikute diplomaatide kõnedesse ja ametlikesse vestlustesse, kuid see ei tähendanud veel läbimurret.

Olukord hakkas muutuma 1970. aastate keskpaigast, mil Helsingi lõppakti tingitud järeldused tõid inimõigused järk-järgult rahvusvahelise poliitika normiks. Samas osutus see Balti küsimuse seisukohalt kahetähenduslikuks. Ühelt poolt tekitas see välisbaltlastes tugevat ärevust, kuna lõppakti võidi tõlgendada sõjajärgse Euroopa poliitilise korralduse ja seega ka Balti riikide ebaseadusliku anneksiooni kaudse kinnistamisena. Teiselt poolt lõi see uue võimaluse, sest inimõiguste ja põhivabaduste austamise põhimõtte viimine Ida-Lääne suhete masinavärki võimaldas kritiseerida Nõukogude Liidu inimõiguste rikkumisi kõrgemal rahvusvahelisel tasemel. See osutus BATUN-i vaatepunktist määravaks. Inimõiguste austamist hakati järjepanu käsitlema mitte enam üksnes riigi siseasjana, vaid rahvusvaheliselt jälgitava normina, mistõttu kujunes ka Balti küsimuse käsitlemine rahvusvaheliselt legitiimsemaks ning läänemaailma avalikkuste huvi selle vastu kasvas. BATUN suutis seda muutust ära kasutada, sidudes Balti rahvaste olukorra laiemate inimõiguste rikkumise mustritega Nõukogude Liidus ja Ida-Euroopas.

Oluliseks sai ka Ameerika Ühendriikide välispoliitiline pööre, eriti 1970. aastate teisel poolel, kui inimõiguste teemast sai üha nähtavam osa lääneriikide välispoliitilisest retoorikast. See ei tähendanud, et Balti küsimus oleks seejärel automaatselt tõusnud rahvusvahelise poliitika keskmesse, kuid see lõi BATUN-ile soodsama tegutsemiskeskkonna. Samas ei saa antud mõju üle hinnata. Ka 1980. aastatel jäid Balti küsimuse tõstatamisele ette piiranguid: lääneriikide ettevaatlikkus, endiselt ebasoodne ÜRO poliitiline dünaamika ning kohatine pelgus destabiliseerida Ida-Lääne suhteid. Seetõttu pidi BATUN jätkama järjepidevat tegevust teadlikkuse tõstmisel Balti küsimusest ning olema kohal enda jaoks olulistes tulipunktides, näiteks ÜRO Inimõiguste Komisjoni istungjärgudel.

Rahvusvahelise „inimõiguste hetke“ näol oli tegemist väga olulise, kuid mitte ainsa mõjuriga. See ei toonud Balti küsimusele iseenesest lahendust ega muutnud murranguliselt rahvusvahelist poliitikat Balti riikide suhtes, kuid see lõi tingimused, milles BATUN-i tegevus omandas uue tähenduse ja suurema mõju. Nii võimaldas see käsitleda Balti probleemi ühe osana laiematest

Nõukogude Liidu süsteemsetest vastuoludest. Inimõiguste raamistik aitas ühendada Balti küsimuse mitme teise nähtusega – dissidentluse, usuvabaduse, meelsusvangide küsimuse, sõnavabaduse, kodumaalt lahkumise õigusega, Afganistani sõja retseptsiooni ja palju muuga. Sel viisil muutus Balti küsimus rahvusvaheliselt paremini kommunikeeritavaks.

Inimõiguste temaatika oli BATUN-i jaoks kõige toimivam tee Balti küsimuse hoidmiseks rahvusvahelise poliitika tähelepanusfääris. See ei tähendanud, et rahvusliku enesemääramise küsimus oleks kadunud või muutunud ebaoluliseks. Vastupidi, see jäi BATUN-i tegevuse sügavamaks tuumaks. Kuid rahvusvahelisel areenil osutus enesemääramise küsimus sageli poliitiliselt liiga vastuoluliseks, samas kui inimõiguste rikkumiste kaudu oli võimalik Balti küsimust esitada sellisel viisil, mis lõi laiemal empaatilisel puutepunkti. See ei lahendanud Balti küsimust, kuid aitas hoida viimast rahvusvahelises ruumis elavana kuni see viimaks tõstati 1991. aastal ÜRO Inimõiguste Komisjoni ametlikus päevakorras.

BATUN-i väärtus seisnes suurel määral pidevas lobitöös, kontaktide loomises, informatsiooni vahendamises ja Balti küsimuse ümbermõtestamises rahvusvaheliselt arusaadavas keelde. BATUN aitas kujundada tähendusvälja, kus Balti riikide saatust ei olnud rahvusvahelises arutelus üksnes õiguslik või geopoliitiline küsimus, vaid üha enam ka inimõiguste ja poliitiliste vabaduse probleem. Nii oli BATUN-i tegevus osa laiemast arengust, mille käigus inimõigused muutusid külma sõja lõppfaasis üheks tõhusaks vahendiks kommunistlike režiimide moraalse ja poliitilise legitiimsuse õõnestamisel. Käesolev töö kinnitas, et Balti küsimuse esiletõstmisel ei etendanud inimõigused kõrvalist ega juhuslikku rolli, vaid osutusid üheks keskseks vahendiks, mille kaudu Balti rahvaste vabaduspüüdlused said külma sõja rahvusvahelises poliitikas uue tähenduse ja suurema kõlapinna.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

Läti Rahvusarhiiv – Läti Riigiarhiiv (LVA)

LV LVA F2944 Baltiešu aicinājums Apvienotām Nācijām (BATUN) /ASV/

Heino Ainso eraarhiiv

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA)

B 41-ZA 139286 SU Baltischen Staaten 1983-1986

United Nations Digital Library (UNDL)

Publitseeritud allikad

Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume I, Foundations of Foreign Policy, 1969–1972. Smith, Louis J., Herschler, David H., Patterson, David S. (toim). Washington: United States Government Printing Office, 2003.

Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume XIII, Soviet Union, October 1970–October 1971. Geyer, David C., Keefer, Edward C. (toim). Washington: United States Government Printing Office, 2011.

Foreign Relations of the United States, 1969-1976. Volume XXXIX. European Security 1969-1976. Selvage, Douglas E., Keefer, Edward C. (toim). Washington: United States Government Printing Office, 2007.

Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume I, Foundations of Foreign Policy. Ahlberg, Kristin L., Howard, Adam M. (toim). Washington: United States Government Printing Office, 2014.

Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume II, Human Rights and Humanitarian Affairs. Ahlberg, Kristin L., Howard, Adam M. (toim). Washington: United States Government Printing Office, 2013.

Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume XX, Eastern Europe. Ashley, Carl, Munteanu, Mircea A., Howard, Adam M. (toim). Washington: United States Government Printing Office, 2015.

Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981–January 1983. Wilson, James Graham, Howard, Adam M. (toim). Washington: United States Government Publishing Office, 2016.

Attempted Defection by Lithuanian Seaman Simas Kudirka: Report of the Subcommittee on State Department Organization and Foreign Operations of the Committee on Foreign Affairs House of Representatives. Washington: U.S. Government Printing Office, 1971.

Attempted Defection by Lithuanian Seaman Simas Kudirka: Hearings before the Subcommittee on State Department Organization and Foreign Operations of the Committee on Foreign Affairs House of Representatives. Washington: U.S. Government Printing Office, 1971.

Official Journal of the European Communities, Information and Notices. (C 42, Volume 26, 14 February 1983).

Official Journal of the European Communities. Debates of the European Parliament 1982-1983 Session. Report of Proceedings from 10 to 14 January 1983.

Perioodika

Bridges – Lithuanian-American Newsletter 1977-1978.

Draugas 1975.

Eesti Hääl 1974

Eesti Päevaleht – Estniska Dagbladet 1973.

ELTA Information Bulletin 1981.

Laiks 1975-1976.

Meie Elu 1975.

Teataja 1978.

The New York Times 1970-1971, 1976.

The Ukrainian Weekly 1978.

Vaba Eesti Sõna 1970-1983.

Vaba Eestlane 1970-1983.

Kirjandus

Aaresild, Ann. „*Leht ei mõjutanud meid, ma ei usu*“: meedia roll ja muutused külma sõja algusest tänapäevani väliseesti kogukondades Kanadas ja USA-s. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool, Balti filmi, meedia, kunstide ja kommunikatsiooni instituut, 2020.

Ainso, Heino. „BATUN ja Baltimaade vastuvõtmine ÜRO-sse“, *Looming*, nr. 2, 1997, lk 228-237.

Badalassi, Nicolas. „Neither too much nor too little” France, the USSR and the Helsinki CSCE“, *Cold War History*, vol. 18, nr. 1, 2018, lk 1-17.

Badalassi, Nicolas, Snyder, Sarah B. Introduction. - Badalassi, Nicolas, Snyder, Sarah B. (toim). *The CSCE and the End of the Cold War: Diplomacy, Societies and Human Rights, 1972-1990*. New York: Berghahn Books, 2019, lk 1-14.

Bergmane, Una. *Politics of Uncertainty: The United States, the Baltic Question, and the Collapse of the Soviet Union*. Oxford: Oxford University Press, 2023.

Bolton, Jonathan. *Worlds of Dissent: Charter 77, The Plastic People of the Universe, and Czech Culture under Communism*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2012.

Bradley, Mark Philip. *The World Reimagined: Americans and Human Rights in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

Brier, Robert. *Poland's Solidarity Movement and the Global Politics of Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

Burke, Roland. „Human Rights Day after the ‘breakthrough’: celebrating the Universal Declaration of Human Rights at the United Nations in 1978 and 1988“, *Journal of Global History*, vol. 10, nr. 1, 2015, lk 147-170.

Burke, Roland. *Decolonization and the Evolution of International Human Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010.

Cassese, Antonio. *Self-determination of peoples: a legal reappraisal*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Cobban, Helena. *The Palestinian Liberation Organisation: People, Power and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Davy, Richard. „Helsinki myths: setting the record straight on the Final Act of the CSCE, 1975“, *Cold War History*, vol. 9, nr. 1, 2009, lk 1-22.

Dobrynin, Anatoli. *In Confidence: Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents*. New York: Times Books, 1997.

Donaghy, Aaron. *The Second Cold War: Carter, Reagan, and the Politics of Foreign Policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

Donnelly, Jack, Whelan, Daniel. *International Human Rights. Fifth Edition.* New York: Routledge, 2018.

Eckel, Jan. *The Ambivalence of Good: Human Rights in International Politics since the 1940s.* Oxford: Oxford University Press, 2019.

Eckel, Jan. The Rebirth of Politics from the Spirit of Morality: Explaining the Human Rights Revolution of the 1970s. – Eckel, Jan, Moyn, Samuel. (toim). *The Breakthrough: Human Rights in the 1970s.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014, lk 226-259.

Fisch, Jörg. *The Right of Self-Determination of Peoples: The Domestication of an Illusion.* Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Forsythe, David P. *Human Rights in International Relations. Third Edition.* Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Gershman, Carl. „Self-Determination and the Soviet Empire“, *World Affairs*, vol. 144, nr. 3, Winter 1981/82, A U.S. Offensive at the U.N. (Statements by the U.S. Delegation before the General Assembly), lk 229-236.

Goldstone, Richard. „Ambiguity and America: South Africa and US Foreign Policy“, *Social Research*, vol. 72, nr. 4, 2005, lk 811-824.

Hakkarainen, Petri. *State of Peace in Europe: West Germany and the CSCE, 1966-1975.* New York: Berghahn Books, 2019.

Heiss, Mary Ann. Privileging the Cold War over Decolonization: The US Emphasis on Political Rights. – Dirk Moses, A., Duranti, Marco, Burke, Roland. (toim). *Decolonization, Self-Determination, and the Rise of Global Human Rights Politics.* Cambridge: Cambridge University Press, 2020, lk 132-150.

Hobson, John M. *The Eurocentric Conception of World Politics: Western International Theory, 1760-2010.* Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Jackson, Miles. „THE DEFINITION OF APARTHEID IN CUSTOMARY INTERNATIONAL LAW AND THE INTERNATIONAL CONVENTION ON THE ELIMINATION OF ALL FORMS OF RACIAL DISCRIMINATION“, *International and Comparative Law Quarterly*, vol. 71, nr. 4, 2022, lk 831-855.

Jensen, Steven L. B. *The Making of International Human Rights: the 1960s, Decolonization, and the Reconstruction of Global Values.* Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

Kalm, Arne. *Balti musketärid USA Kongressis.* Viimsi: Kirjastus Aade, 2015.

Keane, David, Waughray, Annapurna. Introduction. - Keane, David, Waughray, Annapurna. (toim). *Fifty years of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination: A living instrument.* Manchester: Manchester University Press, 2017, lk 1-31.

Keck, Margaret E., Sikkink, Kathryn. *Activists beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca; London: Cornell University Press, 1998.

Khudoley, Konstantin K. Soviet foreign policy during the Cold War: The Baltic factor. – Hiden, John, Made, Vahur, Smith, David J. (toim). *The Baltic Question during the Cold War*. New York: Routledge, 2008, lk 56-72.

Klotz, Audie. *Norms in International Relations: The struggle against apartheid*. Ithaca; London: Cornell University Press, 1995.

Lange, Falk. „The Baltic States and the CSCE“, *Journal of Baltic Studies*, vol. 25, nr. 3, 1994, lk 233-248.

Maragkou, Konstantina. „From Hard Politics to Human Rights: Albert Sherer, the CSCE’s Basket Three, and the Transformation of US Foreign Policy“, *Diplomacy and Statecraft*, vol. 36, nr. 2, 2025, lk 448-474.

Mazower, Mark. „The Strange Triumph of Human Rights, 1933-1950“, *The Historical Journal*, vol. 47, nr. 2, 2004, lk 379-398.

Matthews Boehmer, Sam. „Questionable Allies: British Collaboration with Apartheid South Africa, 1960–90“, *The International History Review*, vol. 46, nr. 1, 2024, lk 102-119.

Morgan, Michael Cotey. *The Final Act: The Helsinki Accords and the Transformation of the Cold War*. Princeton: Princeton University Press, 2018.

Morris, Helen M., Made, Vahur. Émigrés, dissidents and international organisations. - Hiden, John, Made, Vahur., Smith, David. J. (toim). *The Baltic Question during the Cold War*. New York: Routledge, 2008, lk 144-155.

Moyn, Samuel. *The Last Utopia: Human Rights in History*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2010.

Nathans, Benjamin. The Disenchantment of Socialism: Soviet Dissidents, Human Rights, and the new Global Morality. – Eckel, Jan, Moyn, Samuel. (toim). *The Breakthrough: Human Rights in the 1970s*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014, lk 33-48.

Neier, Aryeh. *The International Human Rights Movement: A History*. Princeton: Princeton University Press, 2020.

Njølstad, Olav. The collapse of superpower détente, 1975–1980. – Leffler, Melvyn P., Westad, Odd Arne. (toim). *The Cambridge History of the Cold War. Volume III*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, lk 135-155.

Novak, Michael, Schifter, Richard. „Speeches by the U.S. Delegation before the United Nations Commission on Human Rights“, *World Affairs*, vol. 143, nr. 3 (Winter 1980/81), lk 226-263.

- Okas Ainso, Sirje. *BATUNi lugu: Balti Apell ÜROle 1966-1991*. Tallinn: Argo, 2024.
- Pihlau, Jaak. „Eesti demokraatlik põrandaalune ja kontaktid Läänega 1970-1985 II“, *Tuna*, nr. 3, 2004, lk 88-98.
- Pihlau, Jaak. „Eestlaste põgenemised Läände: ärahüppajad I“, *Tuna*, nr. 1, 2003, lk 87-96.
- Piirimäe, Kaarel. „Balti üleskutse ÜRO-le ja külma sõja aegne võitlus enesemääramise pärast“, *Vikerkaar*, nr. 9, 2025, lk 71-93.
- Päts, Katariina Sofia. *Kanada eestlaste poliitiline tegevus Eesti iseseisvuse taastamise toetamiseks 1984–1991*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 2023.
- Radchenko, Sergey. *To Run the World: The Kremlin's Cold War Bid for Global Power*. Cambridge: Cambridge University Press, 2024.
- Ribuffo, Leo P. „Is Poland a Soviet Satellite? Gerald Ford, the Sonnenfeldt Doctrine, and the Election of 1976“, *Diplomatic History*, vol. 14, nr. 3, 1990, lk 385-403.
- Riekstiņš, Jānis. The Struggle by Latvian National Communists Against the Colonisation and Russification of Latvia (1956-1972). – Blūzma, Valdis, Tālavš, Jundzis. (toim). *Regaining independence: non-violent resistance in Latvia 1945-1991*. Riia: Latvian Academy of Sciences, 2009, lk 167-228.
- Ristsoo, Juta. Mälestused väliseesti tegevusest. – Anniste, Kristi, Kumer-Haukanõmm, Kaja, Tammaru, Tiit. (toim). *Sõna jõul: diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel: 6. ja 7. augustil 2008 Jõhvis toimunud konverentsi raames toimunud kogumik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008, lk 185-196.
- Savranskaya, Svetlana. Unintended Consequences: Soviet Interests, Expectations and Reactions to the Helsinki Final Act. – Bange, Oliver, Niedhart, Gottfried. (toim). *Helsinki 1975 and the Transformation of Europe*. New York: Berghahn Books, 2008, lk 175-190.
- Snyder, Sarah B. „“Jerry, Don’t Go”: Domestic Opposition to the 1975 Helsinki Final Act“, *Journal of American Studies*, vol. 44, nr. 1, 2010, lk 67-81.
- Snyder, Sarah B. *Human Rights Activism and the End of the Cold War: A Transnational History of the Helsinki Network*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Snyder, Sarah B. *From Selma to Moscow: How Human Rights Activists Transformed U.S. Foreign Policy*. New York: Columbia University Press, 2018.
- Søndergaard, Rasmus Sinding. *Reagan, Congress, and Human Rights: Contesting Morality in US Foreign Policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

Spohr Readman, Kristina. „Between Political Rhetoric and Realpolitik Calculations: Western Diplomacy and the Baltic Independence Struggle in the Cold War Endgame“, *Cold War History*, vol. 6, nr. 1, 2006, lk 1-42.

Stöcker, Lars Fredrik. „The 1972 Memorandum to the United Nations and its repercussions: Émigré politics and Soviet Estonian dissent during the ‘era of stagnation‘“, *Journal of Baltic Studies*, vol. 48, nr. 2, 2017, lk 109-133.

Suri, Jeremi. „Détente and human rights: American and West European perspectives on international change“, *Cold War History*, vol. 8, nr. 4, 2008, lk 527-545.

Zagorski, Andrei. The Human Dimension of the CSCE. – Badalassi, Nicolas, Snyder, Sarah B. (toim). *The CSCE and the End of the Cold War: Diplomacy, Societies and Human Rights, 1972-1990*. New York: Berghahn Books, 2019, lk 17-42.

Zubok, Vladislav M. *Kollaps: Nõukogude Liidu kokkuvarisemine*. Tallinn: Varrak, 2022.

Taagepera, Rein. „Arvustus. BATUN: Balti hääli ÜROs 1966-1991“, *Akadeemia*, nr. 10, 2018, lk 1869-1875.

Taagepera, Rein. „Heitlus Balti ajaloo pärast“, *Akadeemia*, nr. 12, 2008, lk 2605-2623.

Thomas, Daniel C. *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton: Princeton University Press, 2001.

Trachtenberg, Marc. *A Constructed Peace: The Making of the European Settlement, 1945-1963*. Princeton: Princeton University Press, 1999.

Tulli, Umberto. „’Whose rights are human rights?’ The ambiguous emergence of human rights and the demise of Kissingerism“, *Cold War History*, vol. 12, nr. 4, 2012, lk 573-593.

Westad, Odd Arne. *The Cold War: A World History*. New York: Basic Books, 2017.

Özsu, Umut. Human Rights and Self-Determination. – Moyn, Samuel, Terretta, Meredith. (toim). *The Cambridge History of Rights. Volume V: The Twentieth and Twenty-First Centuries*. Cambridge: Cambridge University Press, 2025, lk 188-210.

Internetiviited

„About the exhibition. The BATUN documents arrive at the National Archives of Latvia“, *National Archives of Latvia*, <https://www.archiv.org.lv/batun/index.php/about-exhibition-2/>, (kasutatud 16.04.2026).

„About the Foreign Relations of the United States Series“, *Office of the Historian*, <https://history.state.gov/historicaldocuments/about-frus>, (kasutatud 17.04.2026).

„An exhibition unveiled on contributions by BATUN, a Baltic exile organisation, to the restoration of the Baltic States' independence“, 18.09.2020. *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Latvia*, <https://www.mfa.gov.lv/en/article/exhibition-unveiled-contributions-batun-baltic-exile-organisation-restoration-baltic-states-independence>, (kasutatud 16.04.2026).

„Baltic States marked 30th anniversary of the accession to the United Nations and Centenary of their accession to the League of Nations in Geneva“, 17.09.2021. *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Lithuania*, <https://www.urm.lt/en/news/928/baltic-states-marked-30th-anniversary-of-the-accession-to-the-united-nations-and-centenary-of-their-accession-to-the-league-of-nations-in-geneva:34755>, (kasutatud 16.04.2026).

„Commission on Human Rights Membership – Members 1947-2005“, *UN Human Rights Council*. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/CHR/1947_2005Members.doc, (kasutatud 31.03.2025).

Final act of the 1st CSCE Summit of Heads of State or Government, 01.08.1975. *OSCE*, https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501_1.pdf, (kasutatud 12.02.2026).

„Public to get access to Baltic organization BATUN's archives“, 16.06.2019. *Delfi LT*, <https://www.delfi.lt/en/politics/public-to-get-access-to-baltic-organization-batun-s-archives-81465913>, (kasutatud 16.04.2026).

Resolution 872 (1987) - Situation of the Baltic peoples, 28.01.1987. *Parliamentary Assembly of the Council of Europe*, <https://pace.coe.int/en/files/16283/html>, (kasutatud 09.04.2026).

„The Trial of Simas Kudirka, May 1971“, *A Chronicle of Current Events*, nr. 20, 1971, <https://chronicle-of-current-events.com/2016/03/22/20-6-the-trial-of-simas-kudirka/>, (kasutatud 14.04.2026)

The 1951 Refugee Convention and 1967 Protocol relating to the Status of Refugees. *UNHCR*, <https://www.unhcr.org/media/1951-refugee-convention-and-1967-protocol-relating-status-refugees>, (kasutatud 13.04.2026).

„Universal Declaration of Human Rights - Estonian (Eesti)“, *OHCHR*, <https://www.ohchr.org/en/human-rights/universal-declaration/translations/estonian-eesti?LangID=est>, (kasutatud 24.03.2025).

„Virtual exhibition. BATUN: For the freedom and independence of the Baltic nations“, <https://www.archiv.org.lv/batun/>, *National Archives of Latvia*, (kasutatud 16.04.2026).

„ÜHINENUD RAHVASTE ORGANISATSIOONI PEAASSAMBLEELE“ ja „ÜHINENUD RAHVASTE ORGANISATSIOONI PEASEKRETÄRILE HR. KURT WALDHEIMILE“, *Eesti Demokraatlik Liikumine*, <https://demokraatlikliikumine.ee/autorid/edl/>, (kasutatud 15.09.2025).

Summary

BATUN, human rights and the Baltic Question at the UN, 1971-1991

The present thesis examines the joint exile-Baltic organisation BATUN's (Baltic Appeal to the United Nations) activity to raise awareness of the Baltic Question during the last two decades of the Cold War at the United Nations (UN). The thesis focuses on how the issue of human rights became one of the main frameworks through which it was possible to keep the problem of the illegal annexation and occupation of the Baltic States by the Soviet Union (Baltic Question) visible on the international stage.

After World War II, the international status of Estonia, Latvia and Lithuania remained open due to the non-recognition policies of many Western states, but in practical international politics the Baltic Question gradually receded to the background. By the mid-1960s, the memory of independent Baltic States was fading from the memory of the diplomatic and political sphere. Thus, BATUN was established in 1966 in New York with the aim of bringing the Baltic Question to the attention of the UN through lobbying member states' representatives. At first, BATUN tried to link the Baltic Question to decolonization. For Baltic exiles, the nature of Soviet occupation of their homelands seemed a clear-cut case of colonialism. However, it did not prove effective. The political dynamics of the UN had changed considerably due to the admittance of the newly independent Third World countries and the prevalent Soviet influence and reluctance to directly confront her made sure that the Baltic Question was not perceived as a colonial problem. Therefore by 1971, BATUN had to find a new way to bring the Baltic Question to the international fore. Against this background, human rights emerged as a more flexible, morally powerful and internationally resonant framework through which the Baltic Question could be kept alive.

The author posed three major research questions. Firstly, how did BATUN use the issue of human rights to raise awareness of the Baltic Question at the UN and what was emphasized. Secondly, which factors of international politics influenced the possibility of presenting the Baltic Question in the context of human rights and how. Thirdly, how significant was the international "human rights moment" of the 1970s and 1980s for the broader internationalization of the Baltic Question.

The turning point for BATUN's human rights orientation came with the so-called "Kudirka moment" in late 1970. It was a failed case of defection by a Lithuanian seaman named Simas Kudirka that happened near the coast of the United States and was marred by the violence of the Soviet fishing vessel crew and the incompetence of the U.S. Coast Guard. It provoked widespread outrage in the American public and among Baltic exiles. For BATUN, Kudirka's fate demonstrated the political potential of human rights cases in a way that the suffering of an individual could make the broader Baltic issue visible and more understandable. BATUN began to focus systematically on human rights violations in the occupied Baltic States and in 1971 sent its representatives to the UN Commission on Human Rights in Geneva for the first time. Although the visit did not produce immediate results, it was crucial in shaping future strategy. BATUN learned firsthand of the highly political nature of the Commission but also realized that concrete and well-documented cases were harder to ignore than more abstract appeals for national liberation, like decolonization had been.

During the early 1970s, BATUN adapted its lobby-message to the priorities of the UN human rights agenda. It tried to link the Baltic Question to the issues of racial and ethnic discrimination (e.g. in the context of Russification), highlighted religious intolerance etc. These efforts had limited direct success since the Baltic Question was regarded too political and closely tied to the workings of the Cold War. Nevertheless, BATUN established itself as an information source on Baltic human rights violations. UN human rights system had significant limitations and the lack of human freedom in Eastern Europe was overshadowed by so-called "Third World issues". Western states were often sympathetic but reluctant to seriously provoke the Soviets and many new states did not identify with the Baltic cause. Human rights were not yet strong international norm that could effectively challenge claims of sovereignty, non-interference and Cold War lines. The moral opportunity was there but the practical side started to develop with the 1976 Helsinki Final Act and the international "human rights moment".

For Baltic exiles, the Final Act was initially perceived as a threat to the Western non-recognition policy of Soviet annexation. But as the process developed, it soon became a tool for Baltic advocacy. By 1977, the exile-Baltic public discourse went through an important shift. Human rights became one of the central concepts by which the Baltic freedom struggle was explained and relayed. It was influenced by the rise of dissidents in the Eastern Bloc and the growing importance of human rights in the foreign policy of the United States and Western states in general. Baltic

activists increasingly argued that the situation in the Baltic states was not only a question of illegal occupation and denial of national self-determination, but also a systematic violation of basic human rights. This development was morally and more so directly beneficial to BATUN, as its renewed visits to the UN Commission on Human Rights began receiving financial backing from the exile-Baltic central organisations. In a broader scale, BATUN's presence at its sessions from 1976 onward attracted more attention from the diplomats and especially from Western media outlets. For example, United States representatives at the UN increasingly mentioned Baltic human rights violations in their speeches, linking them to broader criticism of Soviet behaviour in that field. To add to this, news agencies such as Reuters and several well-known newspapers started reporting on the organisation's activities and Baltic human rights issues.

Heightened Cold War tensions in the early 1980s that started with the 1979 Soviet invasion of Afghanistan brought a renewed ideological meaning to the Baltic Question, especially from the viewpoint of the United States. A favourable global environment to criticise Soviet expansionism meant it was politically more advantageous to refer to the Baltic Question – a “clean case” of Soviet misdemeanour that was not adequately defensible. Human rights violations and denial of self-determination in the Baltics were linked to UN debates about the invasion and were used in speeches to expose the rhetorical hypocrisy and moral failure of Soviet rule. During this time of heightened attention to the Baltic Question, BATUN continued its lobby and provided diplomats at the UN and international media with relevant information and appeals from the occupied Baltics.

It can be argued that concrete individual cases of human rights violations gave the Baltic Question a visible moral face and character that purely legal and political arguments lacked. While the concept of illegal annexation remained in the centre, it was abstract. But different human rights cases could be understood as human suffering which helped to create a closer empathetic contact point between Baltic pleas and international audiences. In this way, human rights did not replace the legal and political arguments but rather complemented and strengthened them.

The thesis also touches on the tension between individual human rights and collective national self-determination. The ultimate issue for BATUN was the restoration of Baltic nations' right to self-determination and eventual independence. But self-determination was a very complex, difficult and controversial concept in the UN context. It was substantially associated with the Third World and decolonization. Many Western states were cautious about invoking the self-

determination argument regarding the Baltic States. It was feared that supporting the Baltic cause through collective self-determination could cause unwanted precedents in the delicate context of Cold War Europe, especially regarding post-war borders and the stability of other multi-ethnic states. Due to that, diplomats often advised BATUN to focus on individual human rights rather than collective national rights.

In 1983, the European Parliament adopted a resolution on the situation in Estonia, Latvia and Lithuania in which the self-determination of the Baltic nations was mentioned prominently. It acted as a major symbolic development. Although the resolution was non-binding, it gave birth to BATUN's "European moment", a new initiative on which to expand their advocacy. The aim was to shift the Baltic Question somewhat beyond the United States-Soviet Union confrontation and to make it a genuinely European problem. It was essential because the broader global interest in the Baltic Question largely depended on how the Baltic people's neighbours acted on it. If Europeans would raise it at the UN more often, then e.g. the Third World might perhaps be more eager to follow. However, Western European governments remained cautious. They were sympathetic but all things considered, still feared Soviet retaliation, had their own minority problems or referred to the destabilizing effects of self-determination.

The late 1980s brought on Cold War's endplay and with that, new conditions for BATUN's lobby emerged. Perestroika and warming relations between the superpowers changed the international context. The West was still sympathetic to the Baltic cause, but with the emergence of national movements in the Baltics and the rapid political developments there, the Baltic Question obtained even higher political price in East-West relations. It was seen as somewhat "disturbing" to the larger goal of ending the Cold War and there was a will to regionalize the Baltic issue so it wouldn't "rock the boat" that much. So, the global UN forum was not perceived by many (Western) states to be the most appropriate one to seek solution to the Baltic Question. Nevertheless, BATUN continued its UN-oriented work and the culmination came in 1991. After the fatal violence in Vilnius and Riga in January 1991, seven Western states sponsored the Baltic issue at the session of the UN Commission on Human Rights. The resulting consensual chairman's statement condemned these human rights violations by the Soviet Union and put the Baltic Question on the official UN agenda for the first time, even though it still avoided an endorsement of Baltic self-

determination. While being a positive outcome and a diplomatic victory for the Balts, it confirmed at the same time the usefulness and limits of the human rights framework.

The thesis confirms that human rights were not a secondary or contingent tactical element in BATUN's work during the last two decades of the Cold War. Human rights became the central framework through which the organisation could keep the Baltic Question visible at the UN. Human rights provided a language that was morally just, persuasive and increasingly legitimate in international politics. The persistent lobby using individual cases of human rights violations helped associate Baltic Question with the broader dysfunctionality of the Soviet Union. But at the same time, the assessment of BATUN's work needs to be realistic. It did not get the Baltic Question onto the UN agenda or cause Baltic independence by itself. Its achievements were often symbolic but these mattered nevertheless. BATUN ensured that diplomats and broader actors thought of the Baltic Question as an unresolved moral and political problem. It helped to preserve the awareness of the illegal annexation and occupation and linked Baltic pleas for freedom with one of the most powerful international concepts of the late Cold War.

The thesis shows that the Baltic Question was at the intersection of Cold War politics, human rights history and political activism of diasporas. BATUN is a case of non-governmental organisation that adapted its message to changing international norms. By framing the Baltic Question through the lens of human rights, BATUN contributed to the long-term erosion of Soviet Union's credibility and authority until the restoration of independence of the Baltic States.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Joonas Veerme,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „BATUN, inimõigused ja Balti küsimus ÜRO-s, 1971-1991“, mille juhendaja on kaasprofessor Kaarel Piirimäe, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
2. annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
3. olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;
4. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Joonas Veerme

10.05.2026